

Поправко Ольга

АНТРОПОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Мелітополь
2016

УДК 572(075.8)

ББК 28.71я73

П57

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Мелітопольського державного педагогічного університету імені
Богдана Хмельницького (протокол № 9 від 30 березня 2016 року)

Рецензенти:

Воронкова В.Г. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами Запорізької державної інженерної академії.

Олексенко Р.І. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Кравченко Л.М. – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Поправко О.В.

П 57 Антропология : навчальний посібник / О.В. Поправко.
– Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького,
2016. – 285 с.

ISBN

У навчальному посібнику з урахуванням світового досвіду та стандартів вищої освіти викладено базові положення антропології: визначено її місце в системі наукового знання; розкрито об'єкт, предмет та завдання, джерела та методи дослідження; висвітлено теорії антропо- та соціогенезу; окреслено соціальні проблеми сучасності та шляхи їх подолання.

До кожної теми подано ключові поняття, завдання різного рівня складності та список рекомендованої літератури. Посібник містить словник термінів.

Навчальний посібник розрахований для студентів і викладачів гуманітарних дисциплін, а також усіх, кому цікава ця сучасна наука про людину та суспільство.

ISBN

УДК 572(075.8)

ББК 28.71я73

© Поправко О.В., 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Змістовий модуль 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ КУРСУ	7
Тема 1. АНТРОПОЛОГІЯ ЯК НАВЧАЛЬНА Й ДОСЛІДНА ДИСЦИПЛІНА	7
Проблемне коло сучасної антропології	7
Специфіка антропології як науки	11
Зміст антропологічного знання	15
Антропологія в системі наукового знання	20
Висновки	22
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ	23
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ	27
ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ	27
Тема 2. РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: ВІД СПОСТЕРЕЖЕННЯ ДО НАУКИ	29
Зародження антропологічного знання	29
Формування антропології як самостійної наукової галузі	37
Тенденції сучасних антропологічних досліджень	44
Висновки	50
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ	51
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ	55
ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ	56
Тема 3: УКРАЇНСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ	58
Накопичення та систематизація антропологічних даних ..	58
Радянський період розвитку вітчизняної антропології	64
Антропологічні шукання українських антропологів	71
Висновки	77
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ	78
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ	81
ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ	82

Тема 4. ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ АНТРОПОЛОГІЇ.....	83
Джерела антропології.....	83
Спеціальні методи антропологічних досліджень	93
Загальнонаукові методи дослідження та їх застосування в антропології.....	98
Міждисциплінарні методи дослідження в антропології...	107
Висновки	108
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ.....	108
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	112
ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ.....	112

Змістовий модуль 2. ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ТА ФОРМИ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ.....114

Тема 1. АНТРОПОГЕНЕЗ. ОСНОВНІ ФОРМИ І ВІХИ ЕВОЛЮЦІЇ ЛЮДИНИ.....114

Теоретико-методологічні засади вивчення антропосоціогенезу	114
Проблема людини в релігії, філософії, науці	118
Основні віхи антропогенезу.....	132
Прабатьківщина людства.....	159
Висновки	162
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ.....	163
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	168
ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ.....	168

Тема 5. СОЦІОГЕНЕЗ: ІСТОРИЧНА ТА КУЛЬТУРНА ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬСТВА171

Соціальні аспекти походження людини.....	171
Суспільна структура соціальних тварин	174
Соціальна організація архантропів.....	181
Соціальна організація палеоантропів	184
Соціальні стосунки в суспільстві неантропів	194
Виклики цивілізації і долі первісних народів	195
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ.....	198
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	202

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ	202
Тема 6. СУЧАСНЕ ЛЮДСТВО: ЄДНІСТЬ ТА БАГАТОМАНІТТЯ	204
Раса і расові ознаки	204
Гіпотези про походження рас	210
Чинники расогенезу	212
Расові класифікації.....	217
Висновки.....	229
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ.....	229
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	233
ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ	233
Тема 8. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА.....	235
Виникнення та сутність поняття «глобальні проблеми людства»	235
Аналіз глобальних проблем сучасності.....	240
Роль науки у вирішенні глобальних проблем	252
ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ.....	258
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	261
ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ	261
ГЛОСАРІЙ	264

ВСТУП

Основною тенденцією, яка сьогодні склалась у вищій школі є антропологізація суспільних, гуманітарних та природничих наук. Антропологія тисне на всі науки про людину й змушує їх змінюватись. Вона, можна сказати, стала філософією, оскільки впливає на світогляд науковців, ламає старі парадигми й змушує науки розривати усталені стереотипи.

Антропологія має особливий статус у загальній будівлі Науки, оскільки перебуває на перетині біологічних та гуманітарних наук. Вона інтегрує різні знання про людину. На базі антропології формується нові міждисциплінарні напрями та галузі знання. Саме в її компетенції сформувані загальне уявлення про людину і визначити її місце в суспільстві.

Дисципліна «Антропологія» має світоглядне значення, оскільки формує теоретичні та методологічні засади. Її головне завдання – дати світоглядні орієнтири наукам, сформувані парадигми, визначити перспективи, щоб дати відповідь на запитання, яке найбільше цікавить людину і на яке вона так і не знайшла відповіді упродовж усього свого існування – «Що ж таке людина?».

Загальною метою антропології є вивчення походження та історичного буття людини.

Антропологічне пізнання, безсумнівно, необхідне всім спеціалістам, які працюють в галузі людинознавства. Вони дозволяють поглибити знання про біологічну сутність людини і в той самий час підкреслити ті особливості, що виділяють її з системи тваринного світу, – це передовсім духовність, психічна діяльність, соціальні якості, культурологічні аспекти тощо.

Метою викладання курсу є освоєння студентами антропологічних знань, формування цілісного бачення актуальних проблем сучасної антропології, а також розвитку творчого мислення та навичок застосування гуманістичного світогляду в межах освоєваної професії. Володіння основами курсу «Антропологія» дозволить майбутньому фахівцю розширити межі своєї професійної компетентності, а також вести ефективну науково-дослідну та практичну роботу.

Змістовий модуль 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ КУРСУ

Тема 1. АНТРОПОЛОГІЯ ЯК НАВЧАЛЬНА Й ДОСЛІДНА ДИСЦИПЛІНА

- Проблемне коло сучасної антропології
- Специфіка антропології як науки
- Зміст антропологічного знання
- Антропологія в системі наукового знання

Ключові поняття: антропологія, людина, суспільство, культура, предмет антропології, об'єкт антропології, завдання антропології, структура антропологічного знання, медична антропологія, екологія людини, фізична антропологія, морфологія, антропогенез, расознавство (етнічна антропологія), філософська антропологія, теологічна антропологія, психологічна антропологія, культурна антропологія, соціальна антропологія, фізична антропологія, історична антропологія, когнітивна антропологія, символічна антропологія, лінгвістична антропологія, вікова антропологія, політична антропологія, педагогічна антропологія, економічна антропологія, прикладна антропологія, міська антропологія, антропологія насилля, візуальна антропологія, кіберантропологія, антропологізація.

Проблемне коло сучасної антропології

Сьогодні поняття «антропологія» стало досить популярним у науковому колі: створюють кафедри, у назві яких фігурує це слово; у навчальних планах провідних гуманітарних вузів читають лекційні курси з історії антропологічних знань; у наукових журналах публікують матеріали з антропології. Однак, для багатьох людей це слово асоціюється лише з дослідниками, які вивчають дикунів, вимірюючи за допомогою

циркуля черепа та досліджуючи примітивні знаряддя праці первісних людей; або вченими, які оперують дивними поняттями з галузі фізіології, загальної біології, археології, медицини. Однак, антропологія – це дещо більше, ніж роздуми про чужі черепи або пошуки «відсутньої ланки», її користь не зводиться до доказів на підтримку спорідненості між людиною та мавпою.

Антропологія як наука сформувалась в останній чверті XIX століття. Однак значно раніше усвідомлення культурного різноманіття та обумовлені ним теоретичні та практичні проблеми викликало необхідність спеціального вивчення спільного існування людей. Уже наприкінці XVIII століття стала помітною конвергенція між соціально-філософським знанням та етнографічними даними. У цей період інтерес до людської природи супроводжується спробами знайти організаційні та інституційні способи для здійснення антропологічних досліджень і кумуляції емпіричної та теоретичної інформації.

Так, у Парижі наприкінці 1799 року було створено перше справжнє антропологічне товариство *Societe des Observateurs de L'Honnie*, але воно проіснувало недовго і не мало серйозних організаційних та наукових результатів. Його існування співпало зі спробою Н. Бодена організувати наукову експедицію до Австралії, однією з цілей якої був систематизований збір антропологічних даних. Вона виявилась невдалою. Однак, незважаючи на неефективність цих перших кроків на шляху до інституціоналізації антропології, вони сприяли виникненню організованої етнографії в XIX і її продовженню у XX столітті. Становлення цієї традиції відбувалось у руслі вирішення головного завдання – систематичного збору даних, організованого відповідно до попередньо зазначених категорій, які охоплювали фізичні, інтелектуальні, моральні характеристики людини. У такому контексті розроблялись дослідні програми і опитувальники, що визначили межі для накопичення і порівняння даних, отриманих у різних регіонах світу. Ще одним фактором, який

стимулював розвиток систематизованих спостережень та їх інституціоналізацію, було розуміння того, що об'єкти вивчення – примітивні культури – починають зникати під впливом прискореної європейської експансії.

У 80-х роки XIX століття були визначені галузі антропологічних досліджень, які визначили диференціальну спрямованість подальших наукових пошуків. Про це писав де Мортіє у 1884 році у своїй передмові до першого номеру журналу «Людина»: «Мета антропологічних наук – це повне розуміння людини. Ці науки, які разом утворюють узгоджену сферу знань, включають:

- власне антропологію, або природну історію людини, включаючи ембріологію, біологію, психофізіологію, анатомію;
- палеоетнологію, або передісторію: походження людини та її існування на давніх етапах свого розвитку;
- етнологію: розподіл людей на землі, вивчення їх звичаїв і поведінки;
- соціологію: взаємини людей між собою та їх зв'язок з тваринним світом;
- лінгвістику: виникнення мови, зв'язки та спорідненості мов, легенд, міфів та фольклору;
- міфологію: формування, розвиток, історію та взаємовплив релігій;
- медичну географію: вплив клімату та атмосферних явищ на людину; географічні та етнічні патології;
- демографію: статистичні дані про людство.

Як бачимо, антропологія з самого початку визначалась як багатоскладова галузь пізнання. Про це свідчить і звіт, поданий О. Т. Мейсоном для Смітсонівського інституту (США) у 1884 році, у якому до її компонентів він включив вивчення походження людини, археологію, фізичну антропологію, психологію, етнологію, порівняльну філологію, міфологію і фольклор, технологічний розвиток, соціологію. У тому ж році президент Королівського антропологічного інституту У. Флауер у своїй промові підкреслив, що «однією з найбільших проблем, пов'язаних з виділенням антропології як

специфічної предметної галузі вивчення ... є різноманітність галузей знання, що об'єднуються під цією назвою». Треба зазначити, що й сьогодні не припиняються дискусії з цього приводу. Однак, незважаючи ні на що, з моменту свого виникнення й до тепер антропологія визначається як наука про людину в цілому, у межах якої вивчаються і питання про її походження, і зв'язки з оточенням, і створений нею штучний світ, і організація взаємодії та комунікації між людьми. Усі ці аспекти людського існування є актуальними і сьогодні, оскільки зміна його умов, структурних і змістовних характеристик породжує нові питання з тих же самих тем, які від самого початку конституювали антропологію як науку.

Сьогодні антропологія – це наука про походження й еволюцію людини, про виникнення культури та її роль в історичному розвитку людини як представника біологічного виду і як члена суспільства. Звертаючись до біологічної історії людства антропологія простежує вплив різних чинників на мінливість біологічних особливостей людини і виникнення лише їй властивих суспільних та культурних досягнень. Антропологія також вивчає мінливість структури та чисельності людських популяцій у часі та просторі, варіації фізичної будови і расових особливостей людини. Сучасна антропологія прагне подати цілісну картину мінливості людини в сукупності всіх її особливостей і якостей.

Антропологія перебуває в постійному розвитку. У результаті досліджень широкого кола питань, пов'язаних з людиною, формуються все нові й нові її напрями або піддисципліни, що об'єднані спільними принципами. Більше того, в останні роки відбувається антропологізація біологічних, гуманітарних і навіть технічних наук.

У провідних вищих навчальних закладах впроваджуються навчальні курси з антропології, що пов'язано з соціальними і демографічними змінами в житті суспільства як у нашій країні, так і за її кордонами. Ці зміни викликали потребу у фахівцях нового типу, які володіють глибокими фундаментальними знаннями про людину, про мінливість її фізичного типу в часі

та процесі, розвитку її культури. Наприклад, у Росії у 1994 році до системи гуманітарної освіти було додано спеціальність «Соціальна антропологія». Фахівці цього профілю орієнтовані на шороку професійну діяльність – навчально-виховну, організаційно-управлінську, експертно-консультативну, культурно-освітню та корекційно-профілактичну. Набув популярності в наш час і такий напрям антропології як «Етнопсихологія», представники якого розглядають вплив культури на менталітет через способи навчання, традиції та інші етнічні особливості. Передбачається, що досягнення багатьох наук на міждисциплінарному рівні створює методичну та психологічну підготовку фахівця-антрополога для роботи над міждисциплінарними проектами.

Сучасна антропологія охоплює широке коло питань, які зосереджені навколо людини. Особливо бурхливого розвитку вона отримала в останні роки, коли виникла потреба у створенні єдиної матриці людства від його зародження до сьогодення, включаючи фізіологічний, соціальний та культурний розвиток. Антропологія тісно взаємодіє з усіма галузями знання, у яких людина розглядається як суб'єкт пізнання й практики.

Специфіка антропології як науки

Антропологія (від грец. *anthropos* – людина і *logos* – слово, вчення) – наука, яка перебуває на стику дисциплін природничого та гуманітарного циклів. Вона включає в себе безліч галузей, тематичних розділів, дослідницьких парадигм, наукових шкіл.

На етапах розвитку антропології її зміст і взаємини з суміжними науками тлумачились неоднозначно і трансформувались. Уперше цей термін ужив «батько всіх наук» Арістотель для позначення галузі знання, що вивчає переважно духовну складову людської природи. Із цим значенням термін проіснував понад тисячоліття. Збереглося воно й донині, наприклад, в релігійному знанні (теології), у

філософії, у багатьох гуманітарних науках (наприклад, в мистецтвознавстві, частково, у психології).

Дещо інше значення вкладав у поняття «Антропологія» англійський учений Магнус Хундт. У 1501 році в Лейпцізі вийшла його книга «Антропологія про достоїнство, природу та властивості людини і про елементи, частини та члени людського тіла», у якій, що видно вже з її назви, йшлося про фізичні риси людей. Пізніше, у 1533 році, з'явилась праця італійця Галеаціо Капела «Антропологія, або міркування про людську природу», яка містила дані про індивідуальні морфологічні варіації людини. Наступною віхою в історії антропології були праці Касмана – «Антропологічна психологія, або вчення про людську душу» та «Про будову людського тіла в методичному описі» (1594), присвячена морфології людини. Німецькі філософи кінця XVIII – початку XIX століття (І. Кант, Г. Гегель та ін.) антропологію тлумачили як науку, що вивчає закони розвитку суспільства, світогляду і буття. Французькі енциклопедисти надавали терміну «Антропологія» широкого значення, включаючи всю сукупність знання про людину. Як бачимо, в західноєвропейській літературі з'явилося подвійне розуміння терміна «Антропологія», а саме: як науки про людське тіло, з одного боку, і про людську душу – з іншого. Такий подвійний сенс має антропологія в анонімному творі, який було опубліковано в Англії у 1655 році під заголовком «Незалежна антропологія, або ідея про людську природу, відображена в коротких філософських і анатомічних висновках».

На початку XIX століття у межах загальної анатомії людини почали узагальнювати знання про її морфологічну мінливість залежно від расової приналежності та клімату. Відомий французький анатом і основоположник антропології П. Брока охарактеризував антропологію як науку, що вивчає природну історію людини. Німецькі анатоми-антропологи І. Ф. Блуменбах, І. Ранке та Р. Вірхов надавали великого значення вивченню морфологічної мінливості людини.

Сьогодні в науці не існує єдино прийнятого визначення терміну «Антропологія». Він уживається у широкому та вузькому сенсах. У широкому сенсі під антропологією розуміють науку про людство в єдності його культурних і соціальних аспектів. Вона вивчає знаряддя праці, техніку й технології, традиції й звичаї, вірування й цінності, соціальні інститути, сім'ю, родовід, економічні механізми, еволюцію мистецтва, боротьбу за престиж у соціумі тощо. У такому розумінні антропологія охоплює як гуманітарні, так і соціальні науки. Таке тлумачення визнане в антропологічних школах Франції, Англії, США. Узявши до уваги різноманіття й розгалуженість різних сфер дослідження людини в сучасній науці, подібний підхід правомірно розглядати скоріше як перспективу та стимул до інтеграції різних сторін вивчення людини і суспільства.

Більш конкретизоване розуміння антропології як науки переважно про фізичну організацію людини, її мінливості в часі та просторі існувало в багатьох країнах, зокрема, у СРСР, а термін «антропологія» вживали для позначення фізичної антропології. У такому значенні вона існувала досить довго.

У другій половині ХХ століття велику популярність як у зарубіжній, так і у вітчизняній антропології отримали нові напрями у вивченні біологічного статусу людини: функціональна, молекулярна, популяційна антропологія; стали інтенсивно розвиватись її генетичні, медичні, екологічні аспекти. Це зажадало впровадження відповідних методів дослідження, які б істотно поповнили методичний арсенал антропології, що раніше обмежувався переважно антропометрією та біометрією. Розширення поля інтересів антропологів пов'язане з досягненнями в галузях суміжних природних (зокрема, біологічних) та гуманітарних науках, адже її специфіка як науки полягає в тому, що більша частина проблем як традиційної класичної антропології, так і її нових розділів, вирішується на комплексній основі міждисциплінарних досліджень.

Таким чином, спочатку антропологію розуміли як науку про походження та еволюції фізичної організації людини і різних рас, не враховуючи соціальні та культурні характеристики. Сьогодні антропологи прагнуть встановити подібності та відмінності соціальних форм життя і культурних обрядів, релігійних вірувань та економічних систем найрізноманітніших типів суспільств.

Сучасна антропологія – це наука про людину як біологічний вид: її походження та біологічну мінливість у часі та просторі, і, одночасно, як біосоціальний феномен, оскільки прояви її біологічної природи багато в чому опосередковані соціальним середовищем.

Виходячи з тлумачення терміну «антропологія» як вчення про людину, можемо визначити об'єкт і предмет даної галузі знання.

Об'єктом антропології є людина, узята в контексті її культури. Людина розглядається як родова істота, що пройшла історико-культурну еволюцію. В об'єкт цієї дисципліни включається також природне, соціальне і штучне оточення людини. Усе це разом можна подати у вигляді статичного й динамічного станів: у першому випадку ми маємо систему (картину) взаємовідносин людини з цим оточенням, у другому – процеси його взаємодії з нею. В обох випадках є те, що упорядковує ці стани, – культура.

В об'єкт антропології входить також географічне середовище, що впливає на формування й розвиток тієї чи іншої культури. Одна справа – життя й культурні атрибути ескімоса в умовах суворої Півночі (образ і стиль життя, вірування, побут, житла, начиння тощо), і зовсім інше – життя і культура члена племені пігмеїв в Тропічній Африці. Сьогодні розвивається спеціальна наукова дисципліна, так звана геокультурологія, яка спрямована на виявлення особливостей степової, лісової, гірської культур, що, у свою чергу, має важливе значення для антропології, яка орієнтована на вивчення культур народів світу.

Що стосується предмета дослідження антропології, то передовсім треба з'ясувати, що ж вона вивчає у своєму об'єкті – адже його вивчають і багато інших наук.

З вище сказаного можна зробити висновок, що антропологія є галуззю гуманітарно-наукового пізнання. Вона здійснює зв'язок людини як біопсихосоціальної істоти, тобто істоти мислячої, розуміючої інших, що переживає і творить, з деперсоналізованими сферами її оточення, нейтрально або вороже чужими їй. Застосовуючи, з одного боку, знеособлені методи аналізу, а з іншого – ціннісний підхід до вибору цілей своїх рекомендацій, вона ніби-то об'єднує результати безпристрасного аналізу з людською метою для впровадження своїх знань у життя. У цьому її практична значимість, корисність для людей.

Таким чином, *предметом антропології є закономірності та механізми взаємодії людини з її соціальним і природним оточенням в умовах конкретної культурної системи.* Оточення при цьому вивчається у функціональних і символічних аспектах.

Антропологія як дослідна дисципліна ставить перед собою важливе, але надзвичайно складне завдання, яке вимагає вирішення питань, що перебувають у компетенції різних галузей знання. Цим і зумовлена її специфіка як особливої галузі наукового знання, яка інтегрує досягнення гуманітарних, біологічних і, навіть, технічних наук.

Зміст антропологічного знання

Антропологію, з моменту її виникнення, розуміли подвійно – як науку про тіло людини та про її духовний світ, а тому й розвивалась вона по-різному в різних країнах. Сформувались окремі її галузі, які не лише по-різному називають одну й ту ж дисципліну («соціальна антропологія» в англомовних країнах і «культурна антропологія» в європейських; «історична антропологія» збігається з етнографією, етнологією; а всі разом пересікаються з расознавством; те, що сьогодні російська наука

називає «історичною антропологією» значною мірою збігається з українською «філософською антропологією»), а й розвиваються за різними напрямками.

Як уже було зазначено вище, термін «антропологія» розуміють у вузькому та широкому сенсах. У вузькому сенсі під антропологією розуміють виключно вчення про людину (взаємодія тіла й мозку, анатомії й фізіології). У цьому значенні вона включає три основні розділи: **морфологію**, що вирішує питання, пов'язані з індивідуальною мінливістю фізичного типу, з його віковими змінами, з явищами статевого диморфізму, а також з аналізом особливостей фізичної організації людини, які виникають під впливом різних умов життя і праці; **антропогенез**, що зосереджує увагу на змінах, яких зазнав предок людини, а потім і сама людина, та **расознавство (етнічну антропологію)**, присвячений вивченню подібностей і відмінностей між расами людини.

У широкому сенсі антропологія охоплює як гуманітарні, так і соціальні науки. У цьому значенні вона включає власне **антропологію** (або природну історію людства); **палеоантропологію** (або передісторію); **етнологію** (науку про розселення людей на планеті, їх поведінку та звичаї); **соціологію**, яка вивчає стосунки між людьми; **соціальну географію**, яка вивчає вплив клімату й природних ландшафтів на людину; **демографію**, яка надає статистичні дані про склад і розподіл людських популяцій; **лінгвістику**; **міфологію**; **екологію** тощо.

Антропологія як наукова дисципліна знаходиться у постійному розвитку. Оскільки вона прагне охопити широке коло питань, то в її межах формуються різні піддисципліни, які підпорядковуються загальним принципам дослідження людини. Сьогодні в численних монографіях, статтях, підручниках, посібниках можна зустріти великий і непостійний список дисциплін, що включають до антропології: *філософська антропологія, теологічна антропологія, психологічна антропологія, культурна антропологія, соціальна антропологія, фізична антропологія, історична антропологія,*

когнітивна антропологія, символічна антропологія, лінгвістична антропологія, вікова антропологія, політична антропологія, педагогічна антропологія, економічна антропологія, прикладна антропологія, міська антропологія тощо.

Філософська антропологія ставить питання про людське буття (місце людини у Всесвіті, мету та сенс її життя тощо) і намагається побудувати загальну теорію людини; прагне виявити антропологічні інваріанти й універсалії, фундаментальні підстави людського буття. У ній застосовуються найбільш загальні поняття й категорії, що визначають уявлення про людину.

Крім того, філософська антропологія – це течія в західноєвропейській філософії ХХ століття, що пояснює сутність людини як результат протиборства її природних (біологічних) та історично сформованих характеристик.

Релігійна (теологічна) антропологія розглядає людину з позицій теологічного світогляду. Об'єктом дослідження виступає людина, її особистість як духовне ціле, її душа, устремління до Бога.

Культурна антропологія зорієнтована на вивчення культур окремих народів та людства в цілому. Вона включає *етнографію* – опис культур сучасних народів, і *етнологію* – порівняльний аналіз та узагальнення даних, зібраних під час етнографічних експедицій. Сама ж культурна антропологія виступає як вища форма генералізації уявлень про інститути культури людства, що представлена в універсальній інтернетичній формі.

В останні роки активно розвиваються такі підгалузі культурної антропології як *культурна екологія* та *палеоекологія*, які вивчають вплив виробничої діяльності людини на навколишнє середовище (перша розглядає сучасність, а друга – давні епохи). Початковим поняттям у них виступає екосистема, тобто єдність штучного та природного середовища. Антропологи вивчають вплив перенаселення планети, або її окремих регіонів, на врожайність, зміни, що

відбуваються в культурі у результаті переходу від сільського способу життя до міського, розвиток транспорту і засобів комунікації, зв'язок між новітніми технологіями розвідки і видобутку корисних копалин тощо з метою гармонізації навколишнього середовища.

Когнітивна антропологія спрямована на виявлення і порівняння «когнітивних категорій» у різних культурах. В її основі лежить уявлення про культуру як систему символів, як специфічно людський спосіб пізнання, організації навколишньої дійсності. У мові, на думку прихильників цього напрямку, закладені всі когнітивні категорії, які лежать в основі людського мислення і складають сутність культури.

Соціальна антропологія вивчає соціальні інститути різних народів. Вона передбачає широкий гуманістичний погляд на світ, заснований на порівняльних, так званих крос-культурних, дослідженнях, що намагаються описати буквально всі суспільства – і давні, і сучасні, зіставляючи їх між собою.

Біологічна антропологія на філософському рівні ставить питання про людину як біологічну істоту і розглядає проблему співвідношення біологічного та соціального рівнів у ній, взаємозв'язку її тілесного та духовного буття. При цьому одні вчені зосереджують увагу на біологічних основах людського існування (А. Портман), інші переконані в єдності соціально-біологічної природи людини (А. Гелен). У межах біологічної антропології можна виділити такі напрями як *соціобіологія* та *етологія*, яка вивчає генетично обумовлені компоненти поведінки тварин і людини (К. Лоренц).

Фізична антропологія вивчає фізичну еволюцію людини в історії, досліджує різноманіття її сучасних типів, використовуючи біологічні методи. Вона включає *конституційну антропологію* (типи статури), *еволюційну антропологію* (проблема антропогенезу – походження людини як виду), *популяційну антропологію* (проблема етногенезу – походження етносів) та *етнічну антропологію* (історія етносів, їх генетичні, психологічні, ментальні особливості). До останньої примикають *етносоціологія* та *етнопсихологія*.

Прикладами різноманіття фізичної антропології можуть служити *расово-антропологічна* (Ж. Гобіно, Х. Чемберлен) та *антропогеографічна школи* (Ф. Ратцель).

Психологічна антропологія досліджує психічні феномени людського буття, як на індивідуальному, так і на колективному рівнях (З. Фрейд, К.Г. Юнг, Е. Фромм, А. Адлер). Основні проблеми цього напрямку – співвідношення культури й мислення, несвідомі форми поведінки, змінені стани свідомості, аномальне в культурі, національний характер тощо.

Вікова антропологія – розділ морфології, який став «популярним» в останні роки. Збільшилось число досліджень, які присвячені вивченню росту і розвитку дітей певного віку (від 1 до 18 років), динаміці фізичного розвитку сучасної людини від народження і до старості у зв'язку із змінами соціального середовища і демографічними показниками. Антропологи працюють над проблемою дитячих конституцій, оскільки конституціональна типологія дітей практично не розроблена, динаміка процесів зростання багато в чому пов'язана з типом статури у дитини. З цією проблемою пов'язані питання про вплив підвищеного фізичного навантаження на розвиток і формування організму в широкому віковому аспекті: взаємозв'язок конституційних типів і пропорції тіла, співвідношення біологічного віку і конституції.

Спортивна антропологія – напрям загальної антропології, що вивчає закономірності морфологічних і функціональних змін, які відбуваються в організмі людини під впливом спортивної діяльності.

Антропологія тісно пов'язана з медициною. Численні дослідження сприяли розумінню того, як певні захворювання пов'язані з расовими особливостями людей, з їх харчуванням, системами землеробства та іншими факторами.

Ще одним напрямом антропології, який розвивається в останні роки, є **антропологія мистецтва**.

Треба зазначити, що з кожним роком зростає інтерес, як до теоретичних, так і до прикладних аспектів антропології. У другій половині ХХ століття почала активно розвиватись

прикладна антропологія – сукупність знань, отриманих при вивченні різних культур, орієнтованих на вирішення практичних задач, що постають сьогодні перед суспільством. Вона займає особливе місце в системі наукового знання, оскільки, на відміну від фундаментальних напрямків антропології, вектор яких спрямований у минуле, вона присвячена вирішенню сучасних проблем. Прикладна антропологія орієнтована на застосування результатів теоретичних досліджень у конкретних історичних, економічних, організаційних, політичних і військових ситуаціях.

Отже, антропологія як наука про тіло людини та її духовний світ має досить розгалужену систему дисциплін та піддисциплін, які перетинаються й доповнюють одна одну. На теперішній час не існує єдино визнаної структури антропології, оскільки вона перебуває у постійному розвитку. Світ не стоїть на місці: змінюється життя людини, розвивається наука, а тому й система антропологічних дисциплін поступово розширюється.

Антропологія в системі наукового знання

Антропологія прагне прослідкувати процес переходу людини від біологічних закономірностей її розвитку до соціальних. У зв'язку з цим антропологія посідає особливе місце в системі наук. Вона стала природничою наукою, біологією виду *Homo sapiens*, яка водночас перетинається з соціальними дисциплінами – історією первісного суспільства, соціальною психологією, етнологією, етнографією, археологією та іншими.

Антропологія має не тільки найширший часовий діапазон дослідження людського роду, а ще й різноманітну тематику. Її головне завдання – дати відповідь на запитання хто ми, звідки прийшли, чому живемо, працюємо, говоримо, у що віримо і чому.

Антропологія виконує важливу моральну функцію – вчить вивчати, знати й поважати як власну культуру, так і культури інших народів. Широка порівняльно-культурна перспектива, яку використовують в антропології, допомагає глибше зрозуміти власне суспільство.

У ХХ столітті відбувся справжній «бум» антропології в світі, вона проникла буквально в усі сфери природи, соціуму, історії – усюди, де тільки присутня й з чим зустрічається людина. Розвинулись і розширились її школи й напрями, зокрема: антропологічний в культурології, історичний у фольклористиці, компаративістика, культурно-історична, культурно-еволюційна, расово-антропологічна школи, структуралізм, теорія культурних кіл, теорія культурних міграцій, функціоналістика, школа «Анналів» і «Нова школа «Анналів»» та інші. Сьогодні один з напрямів антропології аналізує за залишками, знайденими археологами, еволюцію кістяка та зміни у фізичних характеристиках людського мозку; другий – відслідковує лінгвістичне минуле мови; третій – еволюцію психіки; четвертий – становлення соціальної організації; п'ятий – зародження традицій, ритуалів і культурних норм. З'являються та активно розвиваються й інші її напрями.

Коло інтересів сучасної антропології досить широке, в ній багато чого ще не закріпилось, а нове продовжує з'являтися. Усе свідчить про те, що ця наука ще молода. З іншого боку, найбільшою таємницею для науки була й залишається людина, а тому, чим більше наука проникає в цю таємницю, тим ширший відкривається простір для розвитку нових її напрямів. Сама ж антропологія – наука дуже активна, а тому прагне охопити не тільки все нове, а й втручається в уже усталені наукові галузі, здійснюючи їх «антропологізацію».

Усе вище сказане дає підстави стверджувати, що антропологія перестала бути вузькою науковою галуззю. Вона створює особливий погляд на світ, який охоплює буквально все – те, що існувало в минулому, і сьогодення, адже всі ми невидимими нитями міцно пов'язані з минулим людства. Ось

чому формуються все нові й нові її напрями; сьогодні можемо зустріти антропологію насилля, візуальну антропологію, кіберантропологію тощо. Сучасні американські вчені зазначають, що антропологія – це наука, що вивчає всі умови, в яких існував, існує й буде існувати людський рід, вона зазирає в минуле й майбутнє, і в той же час розкриває таємниці сьогодення. Чітко простежується, що сучасна західна антропологія змістила акцент з вивчення біології, психології та інших характеристик людського роду як такого на дослідження умов, в яких він проживав, проживає й буде проживати.

Отже, при вивченні людського тіла, антропологія сформувалась як наука, але, розпочавши вивчення всього, що стосується людської душі, вона почала розвиватись максимально вшир, вторгнувшись в гуманітарну сферу, захопивши навіть філософію. Антропологи намагаються охопити всі галузі науки, щоб потім, при конкретизації об'єкту пізнання, втримати за собою всі необхідні напрямки.

Висновки

Ще до недавнього часу в наукових колах вважали, що антропологія – це наука, яка вивчає природну обумовленість людини. Упродовж багатьох років людина у всій своїй цілісності випадала з наукового аналізу, їй не було місця в системі соціально-гуманітарних наук. Але сьогодні стало зрозумілим, що без усвідомлення місця людини в природі й суспільстві не можна вирішити економічні, техніко-технологічні, соціально-організаційні проблеми. Прагнення до цілісного розуміння й опису людини – завдання всього людинознавства, що включає в себе широкий спектр гуманітарного та природничо-наукового знання, а також цілої низки позанаукових пізнавальних форм.

Для сучасної антропології характерною ознакою є різноманітність тематики, і в цьому відношенні вона поділяє загальну тенденцію сучасного природознавства. З кожним роком антропологія збагачується все новими й новими методичними

прийомами, запозиченими з інших дисциплін, які необхідні для вивчення особливостей людини. Антропологія взаємодіє з культурою, яка виражає глибину і незмірність людського буття. Людина долає органічну зумовленість свого виду і створює культуру. Важливою сферою, яка доповнює антропологію сьогодні є «освіта» у найширшому сенсі цього слова. У сучасному світі з його політичними, економічними і соціальними горизонтами, які постійно розширюються, зростає число контактів між народами з різними культурами. Через викладацьку діяльність і літературу про культурні відмінності антропологи прагнуть зробити свій внесок у розвиток у людей взаємної поваги, сприяючи таким чином взаємопорозумінню між ними. Антропологія є важливою складовою сучасної освіти.

У той самий час дані антропології важливі для розвитку інших наук, зокрема, їх використовують у судовій медицині для точної побудови словесних портретів; для складання таблиць, що дозволяють з більшою чи меншою ймовірністю визначити стать, вік і расову приналежність кісткових останків тощо. Антропологія має конкретну практичну користь. Вона володіє методиками, придатними для збору інформації, які необхідні для діагностики та інтерпретації людської поведінки. Антропологія включає в себе систему узагальнень, побудованих упродовж тривалого часу, які можуть бути корисними для державних діячів, адміністраторів та соціальних працівників.

Таким чином, можна сміливо стверджувати, що антропологія є загальною системою наук про людину, оскільки вона тісно пов'язана з іншими науками, що вивчають людину і науками, які вивчає людина.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Сучасна антропологія сформувалась:

- а) як розділ загальної біології;
- б) як філософська теорія походження людини;

- в) як розділ медицини;
 - г) як релігійне вчення.
- 2. Становлення антропології як науки в її сучасному понятті відбулось:**
- а) у добу Античності;
 - б) у Середні віки;
 - в) у Новий час;
 - г) остаточно не сформувалась.
- 3. У перекладі з грецької мови термін «антропологія» означає:**
- а) наука про людину;
 - б) наука про виникнення людини;
 - в) наука про філософське осмислення буття людини;
 - г) наука про змінність людини в часі та просторі.
- 4. Уперше термін «антропологія» ужив:**
- а) Сократ;
 - б) Арістотель;
 - в) Ф. Енгельс;
 - г) Ч. Дарвін.
- 5. Термін «Антропологія» Арістотель використовував для позначення:**
- а) історичної еволюції людства;
 - б) соціального устрою;
 - в) фізичних властивостей людини;
 - г) духовної сфери людини.
- 6. Французькі просвітителі в термін «Антропологія» включали:**
- а) вчення про соціальний устрій давніх людей;
 - б) вчення про будову людського тіла;
 - в) вчення про людську душу;
 - г) усю сукупність знання про людину.
- 7. Кого вважають основоположником антропології як науки?**
- а) Арістотеля;
 - б) П. Брока;
 - в) Р. Вірхова;

- г) І. Канта.
- 8. Хто є автором праці «Антропология про достоїнство, природу та властивості людини і про елементи, частини та члени людського тіла»?**
- а) Анаксимандр;
б) М. Гундт;
в) К. Ліней;
г) Ж.-Б. Ламарк.
- 9. Що вивчає такий розділ антропології як «антропогенез»?**
- а) процес походження людини;
б) сучасних і викопних приматів;
в) мінливість черепа;
г) розмаїтість людства.
- 10. Одним з розділів антропології, у вузькому її розумінні, є:**
- а) антропогенез;
б) археологія;
в) етнологія;
г) палеонтологія.
- 11. Расознавство – розділ антропології, який вивчає:**
- а) особливості фізичної організації людини;
б) соціальні аспекти життя людини;
в) подібності й відмінності між расами людей;
г) психологічний розвиток людини.
- 12. Об'єктом антропології є:**
- а) історія становлення та розвитку людства;
б) соціально-історичні аспекти діяльності людини;
в) людина як родова істота, що пройшла історико-культурну еволюцію;
г) людина як біологічна істота.
- 13. Предметом антропології є:**
- а) особливості функціонування соціальних інститутів в давніх та сучасних суспільствах;
б) культурний і соціальний розвиток людини на різних історичних етапах;

- в) психологічні аспекти життєдіяльності сучасної людини та її попередників;
- г) закономірності та механізми взаємодії людини з її соціальним і природним оточенням в умовах конкретної культурної системи.

14. Соціальна антропологія вивчає:

- а) давні суспільства;
- б) сучасні суспільства;
- в) соціальну структуру традиційних суспільств;
- г) соціальні інститути різних народів.

15. Сукупність знань, отриманих при вивченні різних культур, орієнтованих на вирішення практичних задач, що постають сьогодні перед суспільством, включає в себе:

- а) прикладна антропологія;
- б) когнітивна антропологія;
- в) культурна антропологія;
- г) психологічна антропологія.

Завдання другої групи складності

1. Хто першим використав поняття «антропологія»?
2. Хто увів термін «антропологія» в науковий обіг?
3. Коли антропологія отримала статус науки?
4. Яке значення в поняття «антропологія» вкладають сьогодні?
5. Чому антропологію вважають міжгалузєвою теорією?
6. Що є об'єктом вивчення сучасної антропології?
7. Що в себе включає предмет дослідження антропології?
8. Що означає поняття «антропологізація»?
9. Які розділи входять у систему антропологічних знань?
10. Назвіть новітні напрями антропології.

Завдання третьої групи складності

1. Розкрийте сутність поняття «антропологія» в його вузькому та широкому значенні.
2. Поясніть, у чому проявляється специфіка антропології як науки про людину.

3. Поясніть, у чому полягає складність визначення об'єкта та предмета дослідження антропології.
4. Сформулюйте завдання, які сьогодні стоять перед антропологією.
5. Охарактеризуйте структуру антропології.
6. Визначте місце антропології в системі наукового знання?
7. Окресліть коло інтересів сучасної антропології.
8. Поясніть, у чому полягає моральна функція антропології.
9. Розкрийте зв'язок антропології з іншими галузями знання.
10. Обґрунтуйте зростання інтересу до антропології з боку соціальних та гуманітарних наук, який особливо поживався в останні роки.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Антропологія як наука про людину.
2. Система наук про людину: комплексні підходи й інтеграція.
3. Антропологія в системі сучасного людинознавства.
4. Антропологія: на перетині гуманітарного і соціального знання.
5. Індивід і суспільство: проблеми соціальної та культурної ідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Столяренко В., Столяренко Л. Антропология – системная наука о человеке. – Ростов на Дону : «Феникс», 2002.
2. Алексеева Т.И. (ред.), Богатенков Д.В., Дробышевский С.В. Антропология : Учебно-методический комплекс [Электронный учебник]. – 2004.
3. Антропология : Учеб. пособие / Л. Тегако, Е. Кметинский. – М. : Новое знание, 2004. – 400 с.
4. Борисова О.В. Соціально-історична антропология : Електронний навчальний посібник. – Луганськ 2009. – 270 с.

5. Васильев М.И. Введение в культурную антропологию : Учебное пособие. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2002. – 156 с.
6. Горизонты антропологии // Труды Международной научной конференции памяти академика В.П. Алексеева. – М., 2003, 585 с.
7. Зеленков А.И. Социальная антропология как междисциплинарная парадигма современных исследований человека. Актуальные вопросы антропологии. – Вып. 3. – Минск, 2008.
8. Клакхон К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию : Спб, 1998. – 351 с.
9. Козлова Н. Н. Введение в социальную антропологию : курс лекций. – М. : Институт молодежи, 1996.
10. Кравченко А.И. Социальная антропология. – М., 2003.
11. Лукьянова И.Е., Овчаренко В.А. Антропология : Учеб. пособие / Под ред. проф., д-ра мед. наук., акад. АСО Е.А. Сигиды. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 240 с. – (Высшее образование).
12. Минюшев Ф.И. Социальная антропология (курс лекций). – М.: Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997. – 192 с.
13. Никитюк Б.А. Интеграция знаний в науках о человеке. – М. : «СпортАкадемПресс», 2000. – 438 с.
14. Никитюк Б.А. Очерки теории интегративной антропологии. –Москва : Майкоп, 1995.
15. Розин В.М. Человек культурный. Введение в нтропологию. – М. : «МОДЕК», 2003. – 303 с.
16. Социальная антропология / Л.И. Тегако; А.И. Зеленков, НАН Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 224 с.
17. Тегако Л.И., Марфина О.В. Практическая антропология. – Ростов на Дону : «Феникс», 2003 с.
18. Тегако Л.И., Марфина О.В., Радзевич-Грун И. Основы антропологии. – Минск : «Белорусская наука», 2008. – 380 с.

Тема 2. РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: ВІД СПОСТЕРЕЖЕННЯ ДО НАУКИ

- Зародження антропологічного знання
- Формування антропології як самостійної наукової галузі
- Тенденції сучасних антропологічних досліджень

***Ключові поняття:** космологія, міф, філософія, «самозародження», «драбина істот», схоластика, натурфілософія, матеріалізм, еволюціонізм, дарвінізм, «єдиний ланцюг буття», расознавчі студії, моногенізм, полігенізм, расизм, антропологічні товариства, антропоцентризм, антропоморфізм.*

Зародження антропологічного знання

Як наука зі своїми специфічними методами дослідження антропологія сформувалась наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Однак інтерес до проблеми виникнення людини, її фізичного типу, расових та етнокультурних відмінностей виник набагато раніше, разом з появою найдавнішої людини. Расові особливості відображені в стародавніх скульптурах, на фресках та інших видах наскального живопису. Французький археолог А. Лот, який відкрив чисельні наскальні малюнки в окремих районах Сахари, зазначав, що антропоморфні зображення, які прийшли на зміну малюнкам тварин, настільки чіткі, що дозволяють визначити антропологічний тип зображених на них людей. На основі цих малюнків учений виділив в скотарському населенні масиву Тассіль кінця ІІІ – початку ІІ тис. до н. е. представників трьох рас – негритянської, ефіопської та європеїдної.

У найдавніших писемних джерелах різних народів світу подано стихійно-матеріалістичне пояснення процесів расоутворення, крім того, вони містять вказівку навіть на прабатьківщину людини. Згідно з цими уявленнями, на Землі в гірських районах Джамбудвіпі (місцевість, що лежить між

Індостаном та Південно-Східною Азією) з'явилися великі мавпи. Їхні нащадки в пошуках їжі змушені були спуститися на рівнини, у результаті чого вони заселили лісу і відкриті місцевості по берегах річок. Спільна праця дозволила їм запасати їжу. Ставши людьми, живучи на рівнинах та в лісах, вони розмножувались. Їх кількість значно зросла, а тому почало катастрофічно не вистачати їжі. Так, у пошуках їжі, ці істоти потрапили до всіх частин світу. Ті, що пішли на схід, стали предками жовтошкірих племен (монголоїди за сучасною класифікацією), від тих, що вирушили на південь, утворилися чорношкірі народи (негроїди), а від тих, що переселилися на північний захід – світлошкірі народи (європеїди). Великі мавпи, які залишилися у горах, на людей не перетворилися. З цими уявленнями, можливо, пов'язане релігійне шанування мавп деякими африканськими народами.

Основні етапи формування антропологічних знань збігаються з поворотними періодами історії людського суспільства. Переходи від однієї соціально-економічної формації до іншої, що супроводжувались бурхливою переоцінкою цінностей, боротьбою між старим та новим світоглядом, підйомом або катастрофою тисяч особистих доль, викликали роздуми про сутність людської природи. Люди прагнули з'ясувати «призначення» людини, пізнати сили, які привели її у світ та наділили розумом, піднявши тим самим над усіма живими істотами і, водночас, зробивши жертвою незліченних лих та соціальної несправедливості.

Пізнання світу й самої себе почалося людиною з вирішення проблеми космології, тобто походження Всесвіту та людини. Відповіді на свої питання наші давні предки знайшли в міфі. Саме він став тією моделлю, що дозволила давнім грекам пояснити природу знайдених ними залишків вимерлих тварин і людей. Греки вважали, що такі викопні залишки – ніщо інше, як рештки гігантів, які наслідком вступити в нерівний бій з богами й були знищені.

У період розкладання первіснообщинного ладу і формування рабовласницьких держав, потреби практичного

життя стимулювали зростання наукових знань. Зачатки наукових знань про людину сформувались у надрах античної філософії. Не задовольнившись версією міфу, згідно з якою походження людини зводилось або прямо до Бога, або до культурного героя як його втілення, античні філософи почали шукати природні пояснення цього феномену і висунули еволюційну теорію. У творах філософа мілетської школи *Анаксимандра* (610 – 546 рр. до н. е.), який прагнув пізнати походження і розвиток всього суцього з першооснови буття – безмежного, або «апейрона», йдеться про виникнення людини у наслідок перетворень її предків – тварин. Зачатки еволюційного погляду на людину можна знайти й у *Демокріта* (близько 470 – 380 рр. до н. е.) та *Емпедокла* (490 – 430 рр. до н. е.). Античні філософи намагались визначити основні джерела відмінностей людини від тварин. Так, *Анаксагор* (500 – 428 рр. до н. е.) та *Сократ* (469 – 399 рр. до н. е.) припускали, що людина своїм високим становищем у світі зобов'язана наявності у неї руки. Думки про головну роль слова (мови) для людини розвивав знаменитий афінський учитель красномовства *Ісократ* (436 – 338 рр. до н. е.).

Вершиною наукового вчення про людину в давній Греції можна вважати творчість *Арістотеля* (384 – 322 рр. до н. е.). Він синтезував здобутки натурфілософії та вчення про людину, створивши тим самим підґрунтя для вивчення людини й тварини. У творах Арістотеля «Історія тварин», «Про частини тварин», «Про душу» людина постає як частина природи, істота, що за рядом ознак схожа на тварин. Він запропонував першу класифікацію тваринного світу, визначивши місце людини в природі. Філософ поділив відомих йому тварин на два класи: безкровних та «з кров'ю». До останніх він відніс особливий ряд «вищих тварин – живонароджених, чотириногих, вкритих волоссям і дихаючих легенями» (що за сучасною класифікацією відповідає ссавцям), зарахувавши до нього й людину. Арістотель вважав виділені ним класи не ізольованими один від одного, а поєднаними плавними переходами від низькоорганізованих істот до більш

високоорганізованих. Поставивши у своїй класифікації людину поруч з твариною, філософ підкреслював і відмінності між ними, найважливішою з яких, на його думку, була соціальність людини.

Арістотеля справедливо можна назвати основоположником порівняльної анатомії. Він визначив аналогічні та гомологічні частини тіла (органи) у тварин, намагаючись пов'язати будову тварин з їхнім способом життя та психічними особливостями. Йому належить ідея про «драбину істот», тобто ланцюг поступового підвищення їх організації.

Філософія була не єдиним джерелом антропологічного вчення в добу Античності. Зоологічні спостереження над домашніми та дикими тваринами також спонукали до роздумів про місце людини в органічному світі. Анатомування тварин і вивчення захворювань людей сприяли накопиченню знань про явища мінливості окремих органів людського тіла під впливом їхніх функцій. Значний внесок у цю справу зробив *Алкмеон Кротонський* (близько 500 р. до н. е.), який, розрізаючи трупи тварин, здійснив ряд анатомічних відкриттів.

Значне місце в історії антропології посідає й славетний давньогрецький лікар, хірург і реформатор медицини *Гіппократ* (460 – 356 рр. до н. е.). У праці «Про повітря, води та місцини» він уперше висловив думку про те, що расові відмінності склались під впливом кліматичних умов і мають спадковий характер: «... від лисих батьків народжуються лисі діти, від блакитнооких – блакитнооки, і те ж саме можна сказати про інші зовнішні особливості ...». Дуже цікаві свідчення стосуються так званих макроцефалів – народу, який дотримувався звичаю штучної деформації голови. «Попервах найважливішою причиною видовження форми голови був звичай, – зауважував Гіппократ, – а тепер і природа сприяє звичаю, зумовленому тим, що вони вважають найблагодійнішими тих, у кого найдовші голови». За його даними, макроцефали мешкали на схід від Меотідського озера (Азовського моря), на рубежі Європи та Азії. Тобто йшлося, імовірно за все, про сарматів – іракомовних кочівників,

споріднених зі скіфами. Він вивчав вплив клімату на організм людини; йому ж належить вчення про темпераменти, побудоване на уявленні про чотири «соки» людського тіла: крові, жовтої жовчі, чорної жовчі та слизу. Переважання крові, за Гіппократом, характерне для сангвініків, жовтої жовчі – для холериків, чорної жовчі – для меланхоліків, слизу – для флегматиків.

Розвитку загальних уявлень про місце людини в природі сприяли також свідчення мандрівників. Їх спостереження знайомили античних людей з племінними та расовими відмінностями. Таким чином, накопичувались знання, які в подальшому допомагали науці висвітлювати питання про походження людини (філософія, зоологія), про морфологічні варіації у людини (медицина), про людські раси (географія).

Важливе значення для розширення географічного кругозору в античному світі мали подорожі *Геродота* (484 – 406 рр. до н. е.). І в наші дні його твори залишаються одним з найважливіших джерел вивчення побуту та звичаїв стародавніх народів, а також, до певної міри, їх фізичного типу. Так, описуючи колхів (предків грузинів, жителів Колхіди), Геродот вказував, що вони темношкірі і мають кучеряве волосся, зауважуючи при цьому, що й серед представників інших сусідніх з ними народів є носії таких самих ознак. Описуючи жителів північного Причорномор'я, вчений повідомляв, що чисельне плем'я, яке мешкало між верхнім Доном і середнім плином Волги, – будини – «усі блакитноокі й рудоволосі». Подібні свідчення дуже цінні, адже вони доповнюють дані палеоантропології і дозволяють скласти уявлення про поширення деяких антропологічних типів до епохи «переселення народів».

Із учених стародавнього Риму вагомий внесок в історію антропологічних учень зробив *Лукрецій Кар* (99 – 55 або 95 – 51 рр. до н. е.), автор поеми «Про природу речей». Учений розвивав ідеї про природне походження органічного світу й людини, а також змалював картину розвитку культури від первісної дикості до цивілізації.

Інший римський учений **Клавдій Гален** (131 – 200 рр. до н. е), який завоював собі славу і беззаперечний авторитет як медик і анатом, на підставі розтину трупів тварин, у тому числі й мавп, виклав в анатомічних трактатах принципово нові для свого часу думки. У творах «Про анатомічні відправлення» та «Про частини людського тіла» він вказав на взаємозв'язок між будовою органу та його функцією, біологічними особливостями та способом життя тварин. Учений виявив багато спільного в анатомічній будові людей та мавп, яких він назвав «смішними копіями людей». Його працями завершилися наукові досягнення античного світу.

Добу Античності змінила епоха Середньовіччя. Це проявилось, передовсім, у формуванні нового світогляду, який склався під впливом християнства – офіційного культу, що зайняв домінуюче положення в тогочасній Європі.

Середні віки можна вважати періодом застою в розвитку антропологічного знання. Вивчення природи й людини було заборонено церковною й світською владою. Церква визнавала лише те, про що писалось у Біблії, оскільки авторитет священної книги важив більше, ніж усі сили людського розуму. Жорстоко переслідувались усі, хто піддавав сумніву біблійну оповідь про створення перших людей. Заборонялись церквою й анатомічні дослідження. Єдиною ідеологією стала релігія. Біблійна легенда про створення світу і людини міцно вкоренилась у свідомості людей, а в науці вона трансформувалась у концепцію креаціонізму (від лат. *creator* – творець), яка намагалась узгодити науку з догматами релігії. Навіть у XVIII столітті видатний натураліст **Карл Лінней** вважав людину вінцем божественного творіння, незважаючи на те, що у створеній ним наукової класифікації рослинного і тваринного світу (*Systema natura*, 1735), яка використовується в дослідженнях і в наш час, людина стояла поруч з мавпою.

Усі праці вчених-схоластів середньовічної Європи були присвячені питанню про місцезнаходження країни «Гога і Магога» – батьківщини «злих» народів, пришествя яких

пророкувала Біблія, а їхні твори були сповнені розповідями про фантастичних потвор.

У той самий час традиції античних авторів знайшли своє продовження в працях арабських авторів. У сучасній анатомічній номенклатурі збереглося чимало арабських термінів. У них можемо знайти й точні свідчення про народи світу, наприклад, учений і мандрівник X століття *Аль-Масуді* описав сім груп народів: персів, халдеїв і споріднені з ними арабські племена, греків та інших європейців, лівійців, турків, індійців і китайців.

Епоху Середньовіччю змінила доба Відродження. Знову відбувається переворот у свідомості людини, який відбувся у наслідок наукової революції середини XVI – XVII століть. Його результатом був рішучий крок у бік матеріалізму та еволюціонізму. Переворот у «картині світу».

Прорив у науці був зумовлений початком великих географічних відкриттів та появою вчення *Коперніка*, яке «розсунуло землю і небо». Учені Європи накопичили чимало матеріалів про народи Азії, їх побут, культуру, релігійне життя, що мало велике значення для розвитку науки.

Епоха Відродження протиставила аскетизму і залізному гніту церковної догматики Середньовіччя палке захоплення людиною, її фізичною та духовною міццю. Скульптор *Бенвенуто Челіні* називав людські кістки прекрасними і вчив учнів саме так їх розуміти.

Доба Відродження багата на великі досягнення в усіх науках, зокрема й у галузі анатомії людини. Реформатором був *Вазалій* (1514 – 1564), автор праці «Фабрика людського тіла», що ґрунтувалась на ретельному вивченні тіла людини. Вагомий внесок в анатомію зробили *Фалоній*, *Євстахій*, *Фабрицій*. У 1600 році з'явилися перші дослідження з краніології.

Значний внесок у природознавство, зокрема в медицину, зробив *Леонардо да Вінчі* (1452 – 1519). Він першим з натури створив замальовки мускулатури і кісток людини, описав судини і внутрішні органи плоду на стадії внутрішньоутробного розвитку. Леонардо да Вінчі

запропонував вивчати різні варіанти будови і вибрати в якості норми середній. Він же помістив малюнок руки людини поруч з малюнком руки мавпи.

У зазначений період вивчалась анатомія вищих і нижчих мавп. Серед зоологічних праць велике значення мали праці **Карла Клузія** (1525 – 1609), в яких він описав різних екзотичних тварин, **Конрада Геснера** (1516 – 1565), автора п'ятитомної енциклопедії тварин, **П'єра Белона** (1517 – 1564), який вивчав птахів і створив наочне зображення скелета птаха поруч з кістяком людини в однакових позах і з однаковими літерними позначеннями гомологічних частин. На особливу увагу заслуговує постать **Уліссе Альдрованді** (1522 – 1605), який зробив спробу класифікувати тварин за рівнем їх спорідненості. Він також правильно визначив призначення кам'яних стріл, знайдених у землі, які вважав виробами стародавніх людей, а не знаряддями відьом, як це пояснювали в Середні віки. Правильне тлумачення кам'яних сокир як виробів людських рук дав наприкінці XVI століття вчений-натураліст **Анджело Меркати**.

Важливе значення для розвитку знань про раси мали великі географічні відкриття XV – XVI століть. Їм передували подорожі венеціанця **Марко Поло** (1254 – 1323), що познайомив європейців з високою культурою китайського народу і повідомив перші відомості про населення багатьох азіатських країн.

Подорожі **Христофора Колумба**, **Васко да Гами**, який обігнув Африку з півдня і потрапив до Індії морським шляхом (1497), і перша кругосвітня подорож **Магеллана** (1521) дали підстави для критики вчення церкви про походження всіх людей від Адама та Єви. Вони не тільки розширили знання про культури народів світу, а й сформували уявлення про типи екваторіальної раси, про флору і фауну Америки та Африки.

Важливе значення для антропології мали подорожі. Вони сприяли першому безпосередньому знайомству європейців з мавпами. Так, супутник Магеллана **Пігафетта** (1598) писав, що на африканських берегах «водиться безліч мавп, які вмюють

наслідувати людські рухи, чим розважають знатних осіб». Знання про африканських антропоморфних мавп у XVII столітті накопичувались завдяки мандрівникам (англієць Пуркас, 1625) та анатомам (голландець Тульпіус, 1641, англієць Е. Тайзон, 1699).

Формування антропології як самостійної наукової галузі

Результати попередніх досліджень стали важливим матеріалом для подальшого обґрунтування спорідненості предків людини та тварин. Ця ідея отримала розвиток у працях французьких філософів-матеріалістів другої половини XVIII століття.

Одночасно з висловлюванням сміливих припущень про походження людини від тварин у XVIII столітті будувались класифікаційні схеми. Один з найвідоміших вчених-натуралістів *Карл Лінней* (1707 – 1778) виділив ряд приматів, до якого разом з кажаном, лемуrom та мавпою відніс і людину. Учений розділив рід *Номо* на дві групи: людину розумну, або денну, та людину лісову, або нічну, до якої відніс людиноподібних мавп та неіснуючих істот – «хвостатих» та «нічних» людей.

Ідею спорідненості мавпи та людини активно обстоювали *Дені Дідро*, *Клод Гельвецій*, *Жан Ламарк*, *Жульєн Ламетрі* та інші. *Ж.-Б. Ламарк* (1744 – 1829), якого вважають основоположником еволюційного вчення, запропонував струнку теорію антропогенезу. У праці «Філософія зоології» (1809) він обґрунтував тезу про природне походження людей від мавп, пояснивши це так: Один з видів найрозвинутіших «чотирируких», близьких до «ангольських орангів», тобто до шимпанзе, у наслідок кліматичних змін, чи з інших причин, змушений був спуститись з дерев на землю. У пошуках поживи «чотирируки» стали постійно жити на відкритій місцевості. Побоюючись нападів хижаків, вони часто зводилися на задні кінцівки і оглядалися навкруги; це зміцнювало мускулатуру

спини та ніг. Поступово предки людей перейшли до прямоходіння і стали «дворукими». У них вдосконалились мозок та зір, виникла мова, з'явилась схильність до суспільного життя (найхарактерніша ознака людини).

В основі ламарківських поглядів на антропогенез лежить його загальна ідея про потребу, яка породжує зусилля, і про зусилля, яке породжує орган. Він уважав, що предки людей вдосконалювались у результаті природного відбору та «внутрішніх сил» – тобто прагнення всіх живих організмів до прогресу.

На початок XVIII століття було накопичено значний фактичний матеріал про фізичні риси населення різних куточків земної кулі, який вимагав осмислення та систематизації. З'являються перші класифікаційні схеми людського багатоманіття.

Французький мандрівник **Франсуа Берньє** у 1684 році опублікував першу класифікацію людських рас. На основі візуальних характеристик людей, що мешкають на різних територіях, він виділив чотири раси першого порядку: європеоїдів, монголоїдів, негроїдів і лапоноїдів. По мірі накопичення даних його відомості уточнювались, зокрема, було доведено, що лапоноїди є представниками метисної європеоїдно-монголоїдної групи.

Одним із перших свою класифікацію запропонував **Карл Лінней** (1707 – 1778), який на основі місця проживання виокремив американську, європейську, африканську та азійську людину. Індіанець Америки, за К. Ліннеєм, характеризується червонуватим кольором шкіри, чорним волоссям, широкими ніздрями, веснянкуватим обличчям, відсутністю бороди. Це людина жовчна, вперта, солелюбна; тіло татує червоними лініями; у суспільному житті керується звичаями. Європеєць відрізняється світлим кольором шкіри і світлим волоссям, блакитними очима. Він винахідливий, дотепний, лукавий, запальний; носить вузький одяг; керується законами. Азієць має смуглявий колір шкіри, темні очі й волосся; за темпераментом він меланхолік; жорстокий, любить

розкошувати, скупий; носить широкий одяг; керується громадською думкою. Африканцеві властиві темна оксамитова шкіра, чорне кучеряве волосся, приплюснутий ніс, товсті губи. Він безтурботний, веде бродячий спосіб життя, ледачий, байдужий до всього; тіло натирає жиром; його суспільне життя цілком свавільне [*Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001*].

Отже, Лінней використав у своїй класифікації не лише фізичні ознаки, а й психічні та культурно-побутові особливості основних расових груп людства. Привертає увагу те, що він наділяв неєвропейські народи негативними рисами вдачі.

У 1775 році німецький анатом **Йоганн Блуменбах** (1752 – 1840) спробував класифікувати раси людини на підставі описових характеристик. У «Книзі про природжені відмінності людського роду» (1775) він виділяв п'ять рас: кавказьку, тобто європеїдну, монгольську, ефіопську, американську й малайську. Виступаючи прихильником видової єдності людства, вчений стверджував, що расові відмінності склались у процесі освоєння людьми сучасної ойкумени в різних кліматичних умовах. Найдавніший, визначальний расовий тип, на думку Й. Блуменбаха, – це кавказець, тобто південний європеїд, від якого походять монголоїд і негроїд. Прабатьківщиною людства він уважав Кавказ, оскільки саме цей регіон розташований неподалік від місця, де сходяться три материки – Європейський, Азійський та Африканський; крім того, з ним пов'язані найдавніші сторінки людської історії та біблійна традиція.

Значний внесок у розвиток антропологічних знань зробив **Жорж-Луї Бюффон** (1707 – 1788). У праці «Природнича історія» (т. 1 – 36, 1749 – 1788) вчений описав відмінності у фізичному типі людини, які зумовлені, на його думку, кліматом та умовами побуту. Він уперше застосував щодо людини термін «раса», який до цього вживали для визначення порід свійських тварин, зокрема собак. Хоча Ж.-Л. Бюффон не був прихильником систематизації, вважаючи, що класи, родини й види існують тільки в уяві вчених, він усе ж виділив шість

основних расових груп: європейську, татарську, або монгольську, ефіопську, американську, лапландську, або полярну, південноазійську. Мінливість расових ознак, за Ж.-Л. Бюффоном, пов'язана із впливом клімату, харчуванням, звичаями штучно спотворювати губи, вуха, ніс та інші частини тіла. У місцевостях із спекотним кліматом, зазначав він, люди мають темну шкіру, а вже в Північно-Східній Африці, де спека спадає, шкіра світлішає. У Європі, з її помірним кліматом, людність зовсім світла. При цьому Ж.-Л. Бюффон наголошував, що всі раси походять з одного кореня. Сформувалось матеріалістичне розуміння біологічного різноманіття та еволюційний принцип у вивченні тварин і людини.

На початку ХІХ століття серед природознавців Західної Європи різко загострилась боротьба між *моногеністами*, які виводили людство з єдиного кореня, та *полігеністами*, що відносили раси до різних біологічних видів. У найбільш виразній формі аргументацію прихильників моногенізму виклав англійський учений *Джеймс Прічард* у своїх п'ятитомних «Дослідженнях» (1836 – 1851), що стали справжньою енциклопедією антропологічних знань. Основні положення цієї праці такі: людські раси за своїми фізичними й фізіологічними ознаками варіюють не більше, ніж породи тварин у межах одного виду; всі люди, незалежно від кольору шкіри, хворіють на однакові хвороби; змішані раси дають цілком життєздатне й плодюче потомство. Усе це, на думку Прічарда, свідчить про видову єдність людства.

Ідеологами полігенізму були *Б. де Сен-Венсан*, *К. Демулен*, *Ж.-Ж. Вірей* та ін. Вони не погоджувались з тим, що плодюче потомство може бути лише у представників одного виду, як приклад вони наводили збереження плодючості при схрещуванні собаки та вовка.

Расові класифікації ХVІІІ – початку ХІХ ст. мали здебільшого довільний характер. Як правило, вони ґрунтувались на плутаних, часто дуже суб'єктивних спостереженнях європейських мандрівників. Це вимагало

вдосконалення методики антропологічних досліджень. У свідомості тогочасних природознавців поступово утверджувалась думка, що для систематизації рас треба залучати не лише описові, а й вимірні методи. Так, у 1842 році шведський анатом *Андерс Ретціус* запропонував класифікувати людей за формою голови, виокремивши серед них дві великі групи: доліхоцефалів, тобто довгоголових, та брахікефалів – короткоголових. Обидві групи він поділяв на ортогнатних (з вертикальним профілем обличчя), та прогнатних (із щелепами, що виступають уперед). До ортогнатних доліхоцефалів він відніс німців і скандинавів, до ортогнатних брахікефалів – слов'ян, лопарів, турків, басків та ін.

Ідею А. Ретціуса відразу ж підтримали колеги-природознавці, але, як з'ясувалось, запропонований ним індекс (головний показник – співвідношення ширини й довжини голови) у расових класифікаціях відіграє лише другорядну роль, значно поступаючись таким характеристикам як колір волосся, будова носа тощо. Це спонукало до пошуків нових методів фіксації антропологічних ознак.

Переломним моментом у розвитку антропології стала поява праць *Чарльза Дарвіна* «Походження людини і статевий відбір» (1871) та «Про вираження емоцій у людини і тварин» (1872). Вони ґрунтувались на ідеях еволюціоністів XVIII століття, праці Ж.-Б. Ламарка «Філософія зоології» (1809), на праці самого Дарвіна «Походження видів» (1859), а також на результатах досліджень його прихильників – Т. Гекслі, Е. Геккеля та ін. Роботи Дарвіна завдали нищівного удару теологічним поглядам на людину, і в цьому їх прогресивне значення для антропології.

Сутність еволюційного вчення Ч. Дарвіна полягає в тому, що він на великому фактичному матеріалі довів, що всі існуючі рослини і тварини походять від більш простих організмів шляхом поступових змін, які накопичувались у наступних поколіннях. Основною рушійною силою еволюції, на його думку, є природний відбір – виживання найбільш

приспосованих особин. Матеріалом для природного відбору служить мінливість організмів, а спадковість закріплює в потомстві властивості, які допомагають йому пристосуватись до нових умов.

Еволюційні погляди Ч. Дарвіна підтримував і розвивав англійський учений *Томас Гекслі*, який, використавши результати даних порівняльної анатомії та ембріології, довів, що антропоморфні мавпи за багатьма ознаками знаходяться ближче до людини, ніж до нижчих мавпам. Свої аргументи він виклав у праці «Про становище людини в природі» (1863).

У 1868 році німецький учений *Ернст Геккель* сформулював «біогенетичний закон», згідно з яким індивідуальний розвиток людини (онтогенез) повторює етапи історичного розвитку живих організмів на Землі (філогенез). З біогенетичного закону випливало, що у зародковому розвитку (ембріогенез) організму можна відновити історію його виду. Наприклад, процес дроблення на перших стадіях ембріогенезу нагадує процес розвитку багатоклітинних тварин (протозойська ера). У віці кількох тижнів зародок людини та інших ссавців має подібні риси з рибами: з боків шийного та головного відділів розвиваються зяброві борозни, подібна кровоносна система, схожа форма тіла, наявність хвоста тощо.

Дія біогенетичного закону у подальшому підтвердилась. Е. Геккель встановив існування в далекому еволюційному минулому людини проміжної ланки, якій дав назву «питекантроп» – мавполюдина. У праці «Походження людини і статевий відбір» на підставі синтезу даних порівняльної анатомії, ембріології, психології та інших природничих наук Ч. Дарвін довів, що людина – істота, яка наділена розумом і мовою, – виникла в результаті тривалої еволюції живих істот на землі.

Роль соціального чинника як визначального для формування людських якостей, уперше була розкрита *Фрідріхом Енгельсом* у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» (1876). Праця, на його думку, є «першою основною умовою людського життя ... праця

створила людину». Першим поштовхом, що змусив високорозвинених мавп працювати, стала зміна умов проживання. Зникнення лісів і зменшення кількості рослинної їжі сприяли тому, що високорозвинені мавпоподібні істоти стали колективно полювати на великих тварин і створювати запаси їжі. Така зміна харчового раціону і поведінки супроводжувалась функціональною та морфологічною перебудовою певних частин організму.

Найважливішим періодом у розвитку антропології і її становленні як особливої науки була середина минулого сторіччя. 60 – 70-і роки XIX століття характеризуються зростанням інтересу до питань систематизації людських рас, їх походження та розселення. Уточнення методик і накопичення фактичного матеріалу зумовило об'єднання антропологічних сил. Саме в цей період в країнах Західної Європи були засновані перші антропологічні товариства, почали видаватись перші спеціальні антропологічні роботи. У 1822 році при Британському товаристві анатомів була організована секція антропології. У 1839 році у Паризьке етнологічне товариство об'єднались етнографи, археологи, лінгвісти, антропологи. У 1850 році при Музеї природничої історії в Парижі створена кафедра антропології, яку очолив відомий анатом Р. Топінар. Тут же в 1859 році з ініціативи П. Брока, одного з основоположників академічної антропології, було створено перше антропологічне товариство. Другий центр антропології – Лондонське антропологічне товариство виникло в 1863 році. У тому ж році було створено й відділ антропології та етнографії при Московському товаристві шанувальників природознавства. Пізніше з'являються антропологічні товариства в Німеччині та Італії. Створення наукових товариств – важлива ознака перемоги нової наукової парадигми (у даному випадку – еволюціонізму).

До основних завдань антропологічних товариств входило вивчення людських рас. Особлива увага широких кіл суспільства до расового різноманіття виникла в епоху імперіалізму, коли відбувався територіальний поділ світу між

найбільшими капіталістичними державами і загострення протиріч між пануючими націями та поневоленими народами. Колоніальна експансія європейських держав, різкі національні протиріччя в самій Європі, загострення національного питання в царській Росії, війна Північних та Південних штатів Америки і пов'язане з нею негритянське питання – усі ці обставини надзвичайно підсилювали інтерес до проблеми расових особливостей людей.

У той час прогресивні суспільні сили вступали в запеклу боротьбу з апологетами реакції, що відстоювали теорію нерівності рас. Расизм розвивався у середовищі американських та англійських полігеністів, які намагались обґрунтувати законність торгівлі неграми, використовуючи аргументи «теорії» близькості темношкірих рас до тварин.

Тенденції сучасних антропологічних досліджень

Як самостійна наука антропология розвивалась на ґрунті вивчення традиційних («примітивних») суспільств. Її розквіт припадає на XIX – початок XX століття і пов'язаний з процесом колонізації. Саме в цей період європейці почали активно вивчати поневолені ними народи. Суспільні дисципліни, які на той час уже сформувались, не змогли їм у цьому допомогти, оскільки вони розвивались у процесі пізнання систем більш розвинених за шкалою історичної еволюції. Тут же перед дослідниками постали неписемні, недиференційовані в економічному та соціально-політичному відношенні людські спільноти, з малозрозумілими для них світоглядом, ідеологічними уявленнями та формами мислення. Усі спроби інтерпретувати побачене за допомогою перенесення наукових уявлень, що виникли при вивченні європейських реалій, у тому числі й історичних, які відображали ранні етапи розвитку європейської цивілізації, були невдалими. Вони виявились непридатними для адекватного вивчення «туземних» суспільств, що знаходились набагато нижче за шкалою історичного прогресу, ніж європейські суспільства на

ранніх стадіях свого розвитку. Дані про останні були здобуті істориками у процесі дослідження насамперед письмових джерел, а вже сам факт наявності писемності свідчить про достатньо високий рівень розвитку суспільства і культури. Тобто, об'єктивна «туземна» реальність не вкладалась у наукові європейські схеми. Окрім того, традиційні культури були закритими системами. Отримати будь-яку інформацію про способи і форми їх життєдіяльності було дуже складно. Тому, не дивно, що на цьому етапі антропологія розвивалась автономно, часом навіть протиставляючи себе іншим дисциплінам, які також займались вивченням людського суспільства [*Fortes M., Evans-Pritchard E. African political systems. – L., 1941., c. 4 – 5*].

Головною ознакою, яка відрізняла антропологію від інших суспільних наук, був метод «включеного спостереження», який виявився на той час найбільш придатним для вивчення традиційних суспільств. Він давав можливість досліднику проникнути в таємниці примітивних культур шляхом подолання ворожості їх носіїв. Цей метод передбачав уміння ученого стати «своїм», розчинитись у середовищі досліджуваної спільноти і отримати необхідні наукові дані шляхом спостереження за повсякденним життям та діяльністю її представників.

На цьому етапі розвитку антропологія більш відома як етнографія. Головним завданням етнографа був опис досліджуваного об'єкта (культури конкретного соціуму) на базі її чуттєвого сприйняття; для нього першочерговим завданням було дати відповідь на запитання «як?», а не «чому?». Таким чином, з одного боку, етнографія займалась збором інформації, яка у подальшому потребувала узагальнення, систематизації, аналізу і, нарешті, концептуального осмислення. З іншого боку, антропологія, не зважаючи на те, що вона значно розширила коло своїх інтересів, також була орієнтована на вивчення того чи іншого суспільного феномена в контексті його етнокультурної специфіки. Отже, для антропології важливим було описати певний суспільний феномен, показавши при

цьому як він розкривався в конкретній культурі. Такий опис вже сам по собі несе нове знання про варіантності культурної реалізації суспільних явищ і процесів, а тому етнографічний опис об'єкта залишається важливою функцією сучасної антропології.

На розвиток антропології вплинув також соціально-політичний досвід держав, у яких вона розвивалась. Передовсім, це досвід колоніальний. Зв'язок антропології з колоніальними процесами простежувався в країнах Європи, що було зумовлено практичними завданнями колонізаторів – організувати управління на поневолених територіях. Так, для реалізації англійцями так званої політики непрямого управління, яка передбачала використання традиційних соціальних інститутів, необхідно було знати ті самі інститути, що й визначило формування відповідних теоретичних концептів, орієнтованих на синхронне вивчення «туземних» суспільств. Прикладом подібної концепції може бути функціоналізм Б. Малиновського, який заперечував можливість пізнання «примітивних» суспільств в історичному аспекті. Пізніше М. Глакман назвав метод Малиновського не більше ніж зручною схемою для збору польового матеріалу [*Gluckman M. An analysis of the social theories of B. Malinovsky. – L., 1949, c. 16*]. Така спрямованість європейської антропології на функціональне дослідження традиційних суспільств зближувала її з соціологією. Тому її називали «соціальною антропологією». Зв'язок антропології з соціологією зберігається в Західній Європі і сьогодні.

У США розвиток антропології пов'язаний з теоретичним осмисленням «первісного етнографічного капіталу», але не стільки «соціального», скільки «культурного», тобто конкретних форм реалізації «суспільного» (культур) та їх взаємодії. Це також було обумовлено практичними завданнями, пов'язаними з формуванням загальнонаціонального менталітету. Тому у США антропологію називали «культурною антропологією» [*Емельянов Ю. Н. О номинации дисциплины и*

ее научном аппарате // Основы культуральной антропологии. – СПб., 1994, с. 6 – 7].

У наслідок інтеграції колонізованих традиційних суспільств Азії, Африки та Америки у світову систему коло інтересів західної антропології значно розширилось. Сьогодні вона досліджує питання, пов'язані з вивченням соціокультурних змін, які відбуваються в традиційних системах під впливом зовнішнього середовища. На цій стадії свого розвитку антропология відчуває потужний вплив інших суспільних дисциплін. Цей процес особливо активізувався в 60-ті роки ХХ століття після краху світової колоніальної системи. У результаті впливу на антропологию таких наук, як політологія, психологія, юриспруденція, економіка виникає цілий ряд наукових дисциплін, які вже самою назвою відображають результат цього впливу. Політична антропология, економічна антропология, антропология права тощо, використовуючи поняття та категорії відповідних наук, а також деякі їх теоретичні підходи та методи, намагаються аналізувати і узагальнювати антропологічний матеріал у межах сучасних уявлень про той чи інший суспільний процес. Ці дисципліни включають до навчальних планів західних університетів.

Відчуваючи на собі потужний вплив з боку інших наук, антропология і сама дає імпульс їх подальшому розвитку. Наприклад, вивчення віку в психології та соціології багато в чому детерміновано антропологією, яка, вивчаючи традиційні суспільства, уперше зіткнулась з соціумами, структура яких повністю будувалась за віковим принципом. У свою чергу, антропология віку багато чого запозичила з цих дисциплін [*Keith I., Kertzer D. Introduction // Age and Anthropological Theory. – L., 1984, с. 19 – 61].*

Процес інтеграції наук при вивченні країн, що розвиваються, обумовлений об'єктивною ситуацією, у якій «архаїка» і «сучасність» співіснують пліч-о-пліч, взаємодіючи одна з одною. Так, наприклад, неможливо політологам, які аналізують діяльність політичних партій і рухів, залишити поза увагою традиційну соціальну організацію (кланову або

племінну), що становить базис нової політичної структури суспільства. Отже, науки, які вивчають реалій в сучасних країнах, що розвиваються, перебувають під сильним впливом антропології.

Сучасна антропологія – це система дисциплін, які мають спільний об’єкт дослідження – людину, але відрізняються аспектами й методами дослідження та по-різному відповідають на питання: «Що таке людина?».

Буття людини багатогранне. З одного боку, це істота, що належить до живої природи, але в той же час, створюючи соціокультурне середовище, вона стає істотою надприродною. Крім того, людина має здатність виходити за межі свого емпіричного існування в сферу духовну. Таке різноманіття людської сутності і людського існування породжує багатоаспектність антропологічних досліджень, залучаючи різні сфери наукового пізнання. Антропологія досліджує всі аспекти людського буття, і це призводить до того, що антропологічне знання включає в себе природничі, гуманітарні та соціальні аспекти.

Антропологічні дослідження ХХ століття виявились надзвичайно плідними. Досягнення природничо-наукової, соціально-культурної, історичної, філософської антропології вражають. Багато зроблено для того, щоб розгадати одвічну «загадку про людину», наукові дослідження в галузях біології, фізіології, психології дозволили сформуванню нових уявлень про особливості тілесної й душевної організації людини. Однак, сучасні дослідники констатують той факт, що на кінець ХХ століття в антропології виникла криза, яка виявляється в зміні парадигм. «Психологія, етнографія, антропологія та історія зібрали багато фактів ... У порівнянні з нашим сьогоднішнім багатством минуле може здатись душе бідним. Але багатство фактів – це ще не багатство думок. Не знайшовши нитки Аріадни, яка зможе вивести з цього лабіринту, ми не зможемо зрозуміти загальні риси людської культури; ми загубимось у масі даних, позбавлених концептуальної єдності», – писав

Е. Кассіер. Подібна ситуація спостерігається в сучасних антропологічних дослідженнях.

Причина «методологічного хаосу» криється в природі досліджуваного предмета – в людині. Спроби відтворити в поняттях сутність людини, визначити її природу за допомогою виділення атрибутів її існування виявляються безуспішними. Такі систематичні дослідження, в основі яких лежала традиційна наукова і філософська методологія, проводились упродовж усього ХХ століття. Мислителі намагались збагнути сутність людину, виявляючи окремі її атрибути (дух, ставлення до Бога, любов, здатність до символізації реальності, свобода тощо), але, як виявилось, вона не піддається аналітичному розчленуванню. Побудова системи сутнісних характеристик людини через виявлення окремих її атрибутів призводить до того, що сама сутність людини при цьому втрачається.

Отже, на сьогоднішній день антропології не вдалося створити цілісний образ людини, що пояснюється як природою самої людини, так і недоліками традиційної методології, яка не дозволяє відтворити образ людини у всій її цілісності. Процес «відокремлення», виділення з єдиного проблемного поля всіх нових і нових антропологічних дисциплін вимагає синтезу та інтеграції отриманих знань про людину. Для цього необхідно виробити принципово нову антропологічну парадигму, яка буде по-новому пояснювати природу людини, сенс та мету її існування.

Однією з ідей, яка могла б лягти в основу такої парадигми, повинна стати ідея відмови від антропоцентризму. Визнання за людиною особливої ролі в розвитку реальності, її виняткового становища серед інших живих істот має бути урівноважене більш тверезим поглядом на її можливості та місце в світі.

Існування людини, її пізнавальна та творча діяльність можливі лише за умови виходу нею за межі власного існування, визнання обмеженості своїх можливостей. Пізнання себе «сьогоднішньої» – це пізнання себе «вчорашньої». Становлення людини передбачає постійну самотрансценденцію (за В. Франклом – «вихід за свої межі» до іншої людини або до

сенсу) – тільки за такої умови можливі розвиток та пізнання. Людина, як предмет вивчення сучасної антропології, – це вже позбавлення стану людини «вчорашньої», але ще нереалізовані можливості людини «завтрашньої». Постійні зміни психічної і соціальної структур людського буття, вихід за власні межі, її падіння й злети знову і знову породжують «загадку про людину».

Ще однією важливою методологічною проблемою сучасної антропології є створення класифікації антропологічних дисциплін. Уже сформувались такі галузі, як фізична, філософська, культурна, соціальна, історична, структурна, психологічна, релігійна, педагогічна, юридична, медична антропологія та ін. Цей перелік постійно доповнюється все новими й новими дисциплінами. Усі ці сфери антропологічного знання можна умовно розділити за такою ознакою, як система взаємин людини з реальністю, наприклад, «людина – природа», «людина – культура», «людина – Бог» тощо.

Висновки

Процес від моменту виникнення перших уявлень про сутність людини й до моменту оформлення їх у самостійну наукову галузь досить тривалий. Перші спроби наукового обґрунтування природи людини були здійснені філософами Античності. У подальші часи відбувалось накопичення антропологічного матеріалу. Спостереження за свійськими та дикими тваринами, розвиток медицини, наукові досягнення в галузях астрономії, анатомії та природознавства, географічні відкриття дозволили створити потужну матеріальну базу про фізіологічні особливості людини, расові відмінності, особливості побуту, звичаїв, який потребував подальшої систематизації та теоретичного обґрунтування.

Як самостійна наука антропологія сформувалась у середині XIX століття. Її основоположником вважають французького хірурга, етнографа, анатома та антрополога Поля Брока. Він розробив інструментарій цієї науки, який застосовують і в наш

час, заснував Товариство антропології в Парижі (1859), журнал «Антропологічний огляд» (1872) та Вищу школу антропології (1876).

Спочатку антропологія сформувалась як наука про походження й еволюції фізичної організації людини та різних рас, її дослідження будувались на суто біологічних методах, основу яких складала фіксація морфологічних ознак живих людей та їхніх кісткових решток. Однак, вже скоро до кола її інтересів увійшли соціальні та культурні характеристики людства. Зокрема, у США антропологія зародилась на специфічному культурному ареалі – вивченні життя американських індіанців, корінних мешканців континенту; у Великобританії вона розвивалась на етнографічному матеріалі, який учені здобували за межами країни – у численних колоніях; в інших країнах Європи – на базі місцевого фольклору та селянської культури і була спрямована всередину соціального організму, а тому її частіше називали етнологією.

Сучасна антропологія як інтегруюча наука має багато досягнень: біологічні, психологічні, етнографічні, історичні, філософські дослідження змінили наші уявлення про людину в усіх її аспектах. Але вони не склались в єдину картину, яка дозволила б відтворити цілісний образ людини. Однак пошуки тривають, і основою для цього служить упевненість у важливості й цінності антропологічних знань для самої людини. «Антропологія – не якась випадкова наука в довгому переліку інших людських наук ... Людина дійсно постійно цікавиться собою і саме заради себе досліджує предметний світ ... Особливе місце антропології – не тільки в системі наук про людину, але й у сукупності всіх людських інтересів та устремлінь людського існування» [Петруніна Т. И. *Методологические проблемы антропологии*].

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Вперше еволюційну теорію висунув:

- а) Демокріт;
 - б) Клавдій Гален;
 - в) Карл Ліней;
 - г) Чарльз Дарвін.
- 2. Ідея про «драбину істот» належить:**
- а) Гіппократу;
 - б) Арістотелю;
 - в) П. Брока;
 - г) Ч. Дарвіну.
- 3. Праця «Про повітря, води й місцини» належить:**
- а) Сократу;
 - б) Геродоту;
 - в) К. Лінею;
 - г) Гіппократу.
- 4. Автором поеми «Про природу речей» є:**
- а) Арістотель;
 - б) Лукрецій Кар;
 - в) Геродот;
 - г) Клавдій Гален.
- 5. Першу класифікацію людських рас запропонував:**
- а) Арістотель;
 - б) Ф. Берньє;
 - в) П. Брока;
 - г) К. Ліней.
- 6. «Біогенетичний закон» », згідно з яким індивідуальний розвиток людини (онтогенез) повторює етапи історичного розвитку живих організмів на Землі (філогенез), сформулював:**
- а) Ж.-Б. Ламарк;
 - б) Е. Геккель;
 - в) Ф. Енгельс;
 - г) Ч. Дарвін.
- 7. Роль соціального чинника як визначального для формування людських якостей, вперше була розкрита:**
- а) Ч. Дарвіним;
 - б) Ф. Берньє;

- в) Ф. Енгельсом;
 - г) А. Гобіно.
- 8. Перше антропологічне товариство було засновано:**
- а) у Парижі;
 - б) у Лондоні;
 - в) у Києві;
 - г) у Берліні.
- 9. Основоположником академічної антропології вважають:**
- а) Арістотеля;
 - б) П. Брокка
 - в) Ч. Дарвіна;
 - г) А. Гобіно.
- 10. Першим у цілісному вигляді теорію природного відбору обґрунтував:**
- а) Ж.-Б. Ламарк;
 - б) Е. Геккель;
 - в) Ф. Енгельс;
 - г) Ч. Дарвін.
- 11. Згідно з концепцією моноцентризму людина сучасного фізичного типу виникла в:**
- а) декількох регіонах планети;
 - б) одному досить обмеженому регіоні земної кулі;
 - в) двох основних регіонах земної кулі;
 - г) одному, але доволі обширному регіоні.
- 12. Скільки центрів сапієнтації виділяють прихильники поліцентризму?**
- а) три;
 - б) два;
 - в) більше трьох;
 - г) один.
- 13. У чому полягає найбільш суттєва відмінність між поняттями «раса» та «етнос»?**
- а) для характеристики рас застосовують соціальні ознаки, для характеристик етносу – біологічні;

- б) для характеристики рас застосовують соціо-біологічні ознаки, для характеристики етносу – соціальні;
 - в) для характеристики рас застосовують біологічні та лінгвістичні ознаки, для характеристики етносу – лише біологічні;
 - г) для характеристики рас застосовують біологічні ознаки, для характеристики етносу – соціальні.
- 14. Згідно з якою концепцією всі люди належать до одного виду, а відмінності між ними дозволяють виділити лише різновиди, що виникли через різницю зовнішніх умов та історії?**
- а) полігенізм;
 - б) антропогенез;
 - в) расогенез;
 - г) моногенізм.
- 15. Хто є автором «Трактату про нерівність людських рас»?**
- а) А. Гобіно;
 - б) Ваше де Ляпуж;
 - в) Ф. Берньє;
 - г) М. Міклухо-Маклай.

Завдання другої групи складності

1. Коли з'явилися зачатки наукового знання про людину?
2. Назвіть основні джерела збагачення антропологічного знання в добу Античності.
3. Завдяки яким рисам, на думку Арістотеля, людина посідає панівне місце в природі?
4. Коли сформувались перші еволюційні уявлення про природу людини?
5. На якому етапі розвитку антропології виникло розмежування її змісту?
6. Що лежить в основі еволюційного вчення Ч. Дарвіна?
7. Хто створив першу в світі класифікацію людства?
8. Дайте визначення поняттям «моногенізм» та «полігенізм».
9. Дайте визначення поняттям «раса» та «расизм».

10. Які завдання перед антропологами стоять сьогодні?

Завдання третьої групи складності

1. Розкрийте внесок античних учених у розвиток антропологічного знання.
2. У чому полягають заслуги Арістотеля у галузі антропологічних учень.
3. Визначте тенденції розвитку антропологічного знання в Середні віки та добу Відродження.
4. Який внесок у розвиток антропології зробили вчені-схоласти?
5. Окресліть основні напрями антропологічних дослідження в добу Просвітництва та Нового часу.
6. Розкрийте сутність теорії Ч. Дарвіна про еволюцію природи і розкрийте її значення для розвитку антропологічного знання.
7. Поясніть, у чому полягає різниця між моногенізмом та полігенізмом.
8. Розкрийте сутність расистських концепцій та їх значення для антропології.
9. Охарактеризуйте внесок антропологічних товариств у розвиток антропології.
10. Визначте тенденції сучасних антропологічних досліджень.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Антропология: етапи й шляхи розвитку у системі людського світогляду.
2. Внесок давньогрецьких мислителів у розвиток антропологічних знань.
3. Натурфілософія у пізнанні людської сутності.
4. Наукова революція XVI – XVII століття і новий погляд на людину.
5. Дарвінізм і його вплив на розвиток антропологічної науки.
6. Двоїсте розуміння змісту антропології західноєвропейською наукою в XVI ст.

7. Етапи становлення та розвитку сучасної антропології.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез: научное издание. – М. : Наука, 1989. – 444 с.
2. Алексеев В.П. Становление человечества. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с.
3. Борисова О. В. Соціально-історична антропологія : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.
4. Бунятян К.П. Давнє населення України : навчальний посібник. – К., 1999.
5. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології: монографія; підготовка вид., упоряд. іл., передм. Ю. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.
6. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995.
7. Гелен А. О систематике антропологии [пер. А. Филиппова] // Проблема человека в западной философии: Переводы. – М., 1988.
8. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965.
9. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967.
10. Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., 1985.
11. Леві-Строс К. Структурна антропологія: монографія; пер. с фр. З. Борисюк. – 2-е вид. – К. : Основи, 2000. – 387 с.
12. Отюцкий Г. П. История социальной (культурной) антропологии : Учебное пособие для вузов. – М., 2003. – 400 с.
13. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Основы антропологии. – М., 1955.

14. Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
15. Социальная антропология / Л.И. Тегако; А.И. Зеленков, НАН Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 224 с.
16. Тайлор Эд.Б. Антропология (Введение к изучению человека и цивилизации). – 2-е изд. – СПб. : Изд. И.И. Билибина, 1998. – 434 с.
17. Тегако Л. И., Саливон И. И. Основы современной антропологии. – Минск : Университетское, 1989. – 186 с.
18. Хомутов А.Е. Антропология. – Ростов на Дону, 2003.
19. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // И. Кант. Собр. Соч в 8т. – Т.7 / Под общей ред. А.В. Гулыги. – М., 1994.
20. Горизонты антропологии // Труды Международной научной конференции памяти академика В.П. Алексеева. – М., 2003, 585с.
21. Никитюк Б.А. Интеграция знаний в науках о человеке. – М., 2000.

Тема 3: УКРАЇНСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ

- Накопичення та систематизація антропологічних даних
- Радянський період розвитку вітчизняної антропології
- Антропологічні шукання українських антропологів

Ключові поняття: історичні свідчення, етнографічні свідчення, природничо-наукова експедиція, етнографія, расознавство, фізична антропологія, еволюційне вчення, ідея рівності рас, етногенез, антропологічне товариство, географічний метод, краніологія, комплексна наука.

Накопичення та систематизація антропологічних даних

Як ми вже згадували вище, антропологія склалась як наука про походження й еволюцію фізичної організації людини та різних рас, однак у подальшому до кола її інтересів потрапили й інші сфери життєдіяльності людини. До того ж вона порізному розвивалась у різних країнах світу, що було обумовлено джерельною базою, на якій розвивалась антропологія, та практичними завданнями, які перед нею ставили.

У Великобританії, США, Латинській Америці, Німеччині та Бельгії під антропологією розуміли систему наук, які спрямовані на вивчення культури, цивілізації, громадських систем, етнічних особливостей. Англо-американська школа (Е. Тайлор, Ф. Боас, А. Кребер, М. Говард та ін.) визначає антропологію як науку про біологічну та соціокультурну адаптацію людини. Основним поняттям цієї антропологічної школи є «культура» – екстрасоматична (надтілесна) адаптація до навколишнього середовища (Л. Уайт). Напрямок антропології, що займається вивченням культурної варіабільності людства називається культурною або соціокультурною антропологією. Культурна антропологія включає такі галузі наукового пізнання, як *етнографія* (вивчення і опис специфіки окремих культур), *етнологія*

(порівняльно-історичний аналіз культур), *лінгвістика*, *первісна археологія* та *історія первісності*. Підрозділи соціокультурної антропології вивчають різні прояви людської культури в часі та просторі. Сьогодні з'являються такі напрями антропології, як культурна, економічна, політична, соціальна, психологічна, лінгвістична та ін.

Європейська антропологія формувалась на основі таких галузей як *анатомія*, *біологія*, *приматологія*, *расознавство*, *первісна археологія*, *психологія*, *антропометрія*. У Чехії антропологія обмежувалась вивченням біологічної мінливості людини; у Польщі в антропологію включали три розділи: популяційний (расовий), онтогенетичний (вивчає індивідуальний розвиток) та філогенетичний (вивчає еволюцію людини). У той самий час, такі галузі як етнографія, етнологія, лінгвістика, археологія, соціологія, історія суспільств мали значення окремих наукових дисциплін. Саме тому у європейській школі предметом дослідження стало вивчення біології людини та мінливості її фізичного типу в часі та просторі. Цей напрям в антропології прийнято називати фізичною антропологією. Фізична антропологія охоплює такі галузі, як морфологія та фізіологія людини (вивчення морфологічного типу та фізіологічних особливостей населення земної кулі), антропогенез (вивчення виникнення та розвитку найдавніших представників роду *homo* та становлення людини сучасного фізичного типу) та расознавство (вивчення виникнення та географічного розподілу антропологічних типів сучасної людини).

Якщо говорити про специфіку радянської антропології, то вона розвивалась переважно в рамках традиційної еволюціоністської парадигми, в основі якої лежали ідеї Ч. Дарвіна та Л. Моргана. Тобто, антропологію розглядали виключно як історичну дисципліну, покликану дати відповіді на питання, пов'язані із зародженням людства та його історичною еволюцією. У радянській науці про людину традиційно розмежовували *археологію*, яка вивчала викопні культурні пам'ятки, та *етнографію*, яка досліджувала культуру

й побут сучасних народів, їх походження, розселення на земній кулі і культурно-історичну взаємодію.

Окрім того, у радянський період антропология повинна була виконувати ідеологічну функцію. Антропологи, результатами своїх досліджень, зобов'язані були підтверджувати достовірність марксистської теорії суспільно-історичного прогресу.

Однак, треба зазначити, що радянськими вченими були зроблені досить цікаві висновки щодо наукових поглядів на зародження та становлення людства. Узагалі, історична перспектива антропологии дуже важлива, оскільки знання нашого минулого допомагає глибше зрозуміти наше сучасне буття, а також передбачити майбутнє, що дозволить запобігти багатьох незворотніх процесів.

Свою специфіку має й українська антропология.

Антропологияльні дослідження в Україні, як власне і в інших країнах Європи, почали проводитись лише в другій половині XIX століття. Однак відомості про населення окремих історично-етнографічних зон сучасної території України почали накопичуватись набагато раніше.

Перші спроби дати расову характеристику людей, що заселяли територію сучасної України беруть початок у глибокій давнині, а саме у творах античних філософів Геродота, Гіппократа та Арістотеля. Геродот у своїй «Історії» написав про Скитію та скитів (про Праукраїну та праукраїнців, хоча тоді вони так і не називались). Він описав зовнішність наших далеких предків, їх спосіб життя, державну організацію, звичаї, вірування, релігійні обряди, культуру.

Більш докладні відомості про прапредків сучасних українців зафіксовані у писемних джерелах Російській імперії, які датуються XVI – XVII століттями. Так, у свідченнях козаків, які брали участь у завоюванні Сибіру, містились дані етнографічного характеру, зокрема опис зовнішнього вигляду підкорених племен, особливості їх побуту тощо. Ці спостереження, не зважаючи на їх наївність та неточність,

відіграли важливу роль у формуванні наукових уявлень про раси.

Накопичення та систематизація знань про будову людського тіла почались в епоху Петра I, коли була придбана колекція голландського анатома Ф. Рюйша і заснована кунсткамера. У журналі «Академічні відомості», який видавався з 1770 року в Петербурзі, свої праці публікували анатоми О. Протасов, С. Забелін, О. Шумлянський. Пізніше М. Новіков в Москві заснував журнал «Магазин натуральної історії, фізики та хімії, або Нові збори матерій, що належать цим трьом наукам», на сторінках якого публікували праці К. Ліннея, а також статті з анатомії, фізіології, ембріології людини, про фізичні особливості і побут різних народів Землі. На російську мову були перекладені найбільш відомі твори світової природничо-історичної літератури, зокрема відома «Природна історія» Ж. Бюффона.

В останній третині XVIII століття з'являються перші антропологічні свідчення про фізичні типи населення окремих регіонів сучасної України. Так, *Опанас Шафронський* у «Чернігівського намісництва топографічному описі» (1786) зазначав, що в Чернігівському Поліссі «народ взагалі невисокий на зріст і білявий», у середній смузі Лівобережної України – «середній на зріст, трохи вищий за перших і темніший волоссям», у південно-східній – «взагалі високий на зріст, худорлявий, обличчям смуглий і волоссям темно-русявий». Подібні фрагментарні свідчення можна знайти і в етнографічних розвідках перших десятиліть XIX століття.

Фізичні риси українців знайшли відображення в рукописній праці «Етнографічні описи селян Київської губернії» (1854) відомого дослідника середини XIX століття, француза за походженням *П'єра Де ля Фліза (1787 – 1861)*. «Жителі Київської губернії, – писав він, – мають такі риси: обличчя овальне ... губи рідко товсті, кістки вилиць мало опуклі ... Волосся в чоловіків так само, як і в жінок, частіше русяве, аніж чорне або світле, очі найчастіше не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови й борода переважно густі ...

Зріст високий, особливо в мешканців південної частини губернії ... Але селяни, які проживають на півдні від Києва, в Радомишльському повіті, загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, очі ж блакитні». Як бачимо, автор помітив відмінності між українцями лісостепової та поліської зон, які, за результатами сучасних досліджень, належать до різних антропологічних типів.

Перші цілеспрямовані антропологічні дослідження в Росії (а Україна на той час перебувала в її складі) почались у XVIII столітті, коли з ініціативи М. Ломоносова до програми Великої Сибірської експедиції 1733 – 1743 років було включено висвітлення фізичних рис корінних народностей Сибіру та Далекого Сходу. Спеціально для неї у 1737 році В. Татищев розробив, а пізніше Г. Міллер уточнив анкету-інструкцію для збору відомостей з географії, історії, побуту, фізичних типів населення (усього 198 питань). У ній йшлося про необхідність фіксації зросту, пропорцій тіла, форми й кольору волосся, очей, розмірів і форми обличчя тощо. Членами експедиції було зібрано чимало етнографічних, антропологічних та інших свідчень, які були систематизовані й узагальнені в книзі *І. Георгі* «Опис усіх народів Російської держави, їх побуту, віросповідання, звичаїв, жител, одягу та інших відмінностей» (1776 – 1790). Праця містить, зокрема, й дані про східних слов'ян. Ось як змальовує автор зовнішність росіян: «Народ російський не весь має однаковий вигляд ... деякі з них високі, деякі низькі ... ніс невеликий і не дуже орлиний або сплющений ... волосся пряме, інколи русяве й руде, інколи темно-русяве, інколи й чорне, останнє, проте, рідше...» А ось як він характеризує українців Лівобережжя: «Риси обличчя й зовнішній вигляд малоросіян подібний до мешканців Дніпровського Правобережжя: в більшості своїй вони стрункі, зросту вище середнього ... волосся здебільшого темно-русяве, обличчя повні та круглі». Звичайно, ці спостереження мають довільний і досить поверховий характер, але вони загалом правильно відображають фізичну подобу росіян та українців. Катерина II, високо оцінила працю І. Георгі; вона подарувала

йому золоту табакерку, що вважалось дуже почесним, і веліла надрукувати опис «за рахунок кабінету, але на користь автора».

Важливі для утвердження еволюційного вчення факти були отримані російськими вченими К. Бером, І. Сеченовим, К. Рулье, М. Сєверцовим та ін.

Діяльність **Карла Бера** (1792 – 1876) заклала підґрунтя для антропології в Росії. Він розробив принципи сучасної ембріології, першим прослідкував розвиток зародка на всіх стадіях розвитку. Окрім цього, значно поповнив краніологічну колекцію анатомічного кабінету Петербурзької Академія наук, багато зробив для обґрунтування теорії моногенетичного походження людських рас, працював над удосконаленням методики виміру черепів. К. Бер сприяв розвитку антропології, включивши до програми Географічного товариства етнографічні та антропологічні дослідження.

Особливий інтерес представляє праця К. Бера «Про виникнення і розповсюдження людських племен» (1822), у якій він науково обґрунтував свої погляди про виникнення людства зі спільного «кореня», про те, що різниця між людськими расами виробилась після їх розселення із спільного центру під впливом різних природних умов у зонах їх проживання. Географічний фактор учений вважав визначальним у расоутворенні, тому при групуванні краніологічної колекції він використовував саме расово-географічний принцип.

Російські вчені й філософи підтримували й розвивали еволюційне вчення. Матеріалістичні погляди на природу й людину поділяли російські мислителі М. Миклухо-Маклай, О. Радищев, М. Чернишевський та ін.

Значний внесок в розвиток антропології зробив видатний учений, українець за походженням **Микола Миколайович Миклухо-Маклай** (1846 – 1888), відомий своїми етнографічними та антропологічними дослідженнями. Основним напрямом його діяльності було вивчення расового складу і культури папуасів та інших народів Океанії. Він науково обґрунтував теорію монофілетичного походження людства. Учений переконливо довів безпідставність

поширених у XIX столітті уявлень про корінні відмінності папуасів від інших народів світу. Увесь комплекс наведених ним даних переконливо свідчив про те, що ні за своїм фізичним типом, ні за психікою папуаси істотно не відрізняються від інших народів, а їхня культурна відсталість пояснюється не расовою неповноцінністю, а специфікою історичного розвитку.

М. Миклухо-Маклай першим у вітчизняній антропології обґрунтував ідею рівності людських рас, виступивши таким чином проти дискримінації темношкірих рас та політики «наси́льства», яку проводили колоніальні держави. Намагаючись захистити мешканців Нової Гвінеї від колонізаторів, він запропонував проект заснування на острові общини вільних поселенців, однак царський уряд не підтримав таку ініціативу дослідника.

Радянський період розвитку вітчизняної антропології

Новим етапом у розвитку радянської антропології стала діяльність **Анатолія Петровича Богданова** (1834 – 1896). З його ім'ям пов'язують утвердження антропології як академічної науки. Саме з ініціативи вченого у 1864 році при Московському університеті був відкритий **Антропологічний відділ товариства любителів природознавства**, який став центром расових та інших антропологічних досліджень. Товариство займалось організацією чисельних природничо-наукових експедицій, виставок, видавничою та просвітницькою діяльністю, сприянням фінансуванню науки. До програми роботи Антропологічного відділу були включені антропологічні, етнографічні та археологічні дослідження, що відображало погляди на тогочасну антропологію як комплексну науку про фізичні типи людини та її культуру. Основними напрямками роботи товариства були: створення краніологічних колекцій та їх опис, антропологічне й етнографічне вивчення народів різних губерній Росії, з'ясування їх расових та етнічних особливостей, розкопки курганних могильників та давніх кладовищ, збір

археологічного матеріалу. Особливого значення надавали розробці антропологічної методики.

Завдяки роботі Антропологічного відділу у Москві було організовано чотири виставки: етнографічна (1867), політехнічна (1872), географічна (1892) та антропологічна (1867), на основі яких потім відкрили музеї.

Справжнім тріумфом російської антропології стала Антропологічна виставка, організована А. Богдановим у Москві 3 квітня 1879 року. На ній були представлені краніологічні колекції (понад 3 тис. черепів), а також знаряддя праці первісних людей, реконструкції зразків давньої фауни та флори, скульптурні зображення й фотографії представників різних етнічних груп, що мешкали в Російській імперії.

Роки підготовки до виставки були найбільш плідними у дослідницькій діяльності А. Богданова: вийшла в світ його праця «Матеріали з антропології курганного періоду в Московській губернії» (1867), сформульовані основні теоретичні положення в галузі антропології, розроблені методологічні питання. Особливу увагу вчений приділяв вивченню етногенезу російського народу на основі краніологічних даних.

А. Богданов вважав, що антропологія, яка перебуває на межі природничих і гуманітарних знань, відіграє надзвичайно важливу роль у розробці світоглядних проблем. Час появи людства, тілесна будова найдавніших людей, умови, які сприяли вдосконаленню їхньої фізичної подоби, «порівняльна морфологія, біологія й систематика нині існуючих племен та їхній географічний розподіл» – ось коло питань, що їх має висвітлювати антропологія. Учений рішуче засуджував прояви расистської ідеології, які почастишали у другій половині XIX століття.

А. Богданов одним із перших виступив із дуже сміливим для свого часу положенням про незбіг расових та етнічних класифікацій, навівши приклади, коли одна етнічна група включає різні антропологічні компоненти. Він переконливо показав, що спорідненість племен за мовою, побутом і

звичаями ще не є доказом спільності їхнього походження. На таких же позиціях стоїть і сучасна наука.

Учений опублікував кілька статей, присвячених антропологічному складові давнього населення України: скіфів, середньовічних киян та ін.

У 1888 році при Петербурзькому університеті було створено *Російське антропологічне товариство*, до складу якого увійшли антропологи, лікарі, археологи, етнографи. Основними напрямками його роботи стали дослідження різних етнічних спільнот Росії, вивчення фізичного розвитку професійних та вікових категорій населення, а також популяризація антропології. У 1893 році в Петербурзі при Військово-медичній академії був заснований ще один антропологічний центр, керівником якого став російський анатом професор *А. І. Таранецький*. Антропологічна робота активно велась і в інших містах, зокрема у Томську, Одесі, Харкові та ін.

Цікава сторінка вітчизняної науки про людину пов'язана з першим ректором Київського університету *Михайлом Олександровичем Максимовичем* (1804 – 1874), який завдяки своїм прогресивним поглядам отримав загальне визнання. У 1831 році в московському журналі «Телескоп» він опублікував статтю «Про людину: із скороченої системи тваринного царства». Намагаючись визначити місце людини у природі, вчений указав на те, що за своєю тілесною будовою вона «схожа з тваринами (особливо орангом), тому зоологи об'єднують її з ними в один клас під іменем ссавців». Однак морфологія людини значно відрізняється від тварин: її тіло пристосоване «для розвитку в неї духовного життя». Відмінними рисами людини, на думку М. Максимовича, є наявність великого добре розвинутого головного мозку, особлива будова черепа, вертикальна постава тіла, рука, пристосована для вільного дотику тощо. Він називав людину теплокровним ссавцем, живородящою твариною, що відзначається тривалим дитинством, дворукою, здатною до вимови слів. Учений був прихильником моноцентризму. Він

наголошував, що всі люди належать до одного біологічного виду і мають однакові інтелектуальні здібності.

Помітний слід в історії вітчизняної антропології залишив видатний український етнограф, статист, поет і перекладач **Павло Платонович Чубинський** (1839 – 1884). Учений створив фундаментальну джерельну базу для етнографічних студій тогочасних та наступних поколінь дослідників. Він одним з перших розпочав створення узагальнюючих народознавчих праць, ініціюючи дослідження в межах усіх етнічних земель української духовної, матеріальної та соціонормативної культури; вивчення етнічного складу населення українських земель та етносоціальної структури Києва; студіювання народного звичаєвого права, етнопсихологічних та антропологічних особливостей українців, селянського господарства та торгово-економічних відносин на селі тощо. Йому також належить успішна спроба подати розлогу етнокультурну та мовно-конфесійну характеристику національних меншин, розкрити соціоісторичний контекст їхнього співжиття з українською людністю.

Найбільшою заслугою П. Чубинського є організована ним за дорученням Російського географічного товариства експедиція для збирання етнографічно-фольклорних матеріалів на території України («в межах повітів губерній Південно-Західного краю»). Метою експедиції мав бути етнографічний та статистичний опис цього краю, однак Павло Платонович розгорнув активну діяльність з реалізації і запропонував розширити її географію та дослідницькі завдання, зосередивши увагу на вивченні складу населення та різноманітних статистичних даних, на вивченні етнографічних та фольклорних матеріалів не лише в межах повітів губерній Південно-Західного краю, але й у південних районах Гродненської й Мінської губерній, західних – Люблінської й Сідлецької та у північно-східній частині Бессарабії. Ф. Вовк зазначав, що плануючи проведення експедиції, П. Чубинський прагнув використати її якомога ширше в інтересах етнографії всієї України, а не лише трьох губерній Південно-Західного

краю. Проте наміри вченого зробити експедицію загальноукраїнською були досягнуті лише частково, оскільки, на думку Ф. Вовка, «долучити до свого дослідження Холмщину, Пінчуків та ін. Павлу Платоновичу, звичайно, вдалося, тоді як губернії Чернігівська, Полтавська, Харківська і південні вже були поза «Південно-західним краєм» [Вовк Ф. П. П. Чубинский // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 1. – С. 58].

За результатами експедиції упродовж 1872 – 1879 років учений опублікував сім томів «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край», які були відзначені золотою медаллю на виставці в Парижі та Уваровською премією Петербурзької Академії наук. В одному з томів він навів дані про фізичну подобу юнаків-призовників (1366 осіб), зібрані лікарями рекрутських комісій. На його думку, вони дають змогу виділити на Правобережжі три типи: український, галицько-подільський та волинський, які відрізняються між собою за зростом і, частково, кольором волосся та очей. Крім того, вчений намагався окреслити роль окремих компонентів, які, на його думку, ввійшли до складу українського народу: тюркського, тобто з певною монголоїдною домішкою; південнослов'янського та румунського (фракійського), залучивши для цього історично-етнографічні та лінгвістичні дані. Хоча багато ознак, які використав Чубинський для широких узагальнень, визначались візуально, а тому дуже приблизно (наприклад: форма голови: округла, опальна і т.ін.) чи взагалі не використовуються в сучасній антропології (швидкість та характер ходьби людини), деякі його спостереження підтвердились у процесі пізніших досліджень, які базувались на досконаліших методичних засадах.

Вагомий внесок у розвиток радянської антропології зробив наступник А. Богданова *Дмитро Миколайович Анучин* (1843 – 1923). З його діяльністю пов'язують новий період розвитку антропології та інших університетських наук. Він був основоположником таких академічних курсів, як географія, археологія, етнографія, антропологія. Завдяки його діяльності

ці дисципліни посіли важливе місце в університетській освіті та послужили основою для розвитку спеціальних досліджень. У 1919 році Д. Анучин заснував при Московському університеті кафедру антропології, а у 1922 році – інститут антропології.

Дослідження Д. Анучина були спрямовані на вивчення антропологічних особливостей окремих народів. Вчений теоретично обґрунтував і застосував на практиці географічний метод аналізу антропологічних даних. У своїх дослідженнях він також широко залучав дані суміжних етногенетичних дисциплін: історії, археології, етнографії. Такий комплексний підхід до висвітлення питань етногенезу та етнічної історії, який знайшов чимало послідовників, і сьогодні залишається актуальним в антропології.

Після організації Інституту антропології роботу московських антропологів очолив учень Д. Анучина **Віктор Валеріанович Бунак** (1891 – 1979). Антропологія отримала новий напрям. Основними в антропологічних дослідженнях стали біометричний та географічний методи. Отримують розвиток диференційовані прийоми морфологічного аналізу. Розгорнулись дослідження антропологічного складу населення Росії та інших республік СРСР.

У передвоєнні роки на кафедрі антропології Московського державного університету здійснювалась підготовка фахівців-антропологів, проводилась дослідницька робота. З 1930 року Музей антропології МДУ отримав статус науково-допоміжної та освітньої установи.

У 40-ві роки ХХ століття, не зважаючи на військові події, інтерес до антропологічних досліджень не зменшився. У 1943 році в Москві був організований Інститут етнографії АН СРСР, до складу якого у статусі відділення увійшов Ленінградський інститут антропології та етнографії АН СРСР разом з музеєм. До роботи відділу антропології, який існував при інституті, були залучені В. Бунак, Г. Дебец, Т. Трофімова, М. Чебоксаров та ін. Розширилась і програма антропологічних досліджень, зокрема за рахунок залучення таких генетичних та морфологічних маркерів, як ознака зубної системи

(одонтологія), група крові, шкірний рельєф долонь та стоп (дерматогліфіка). Антропологія набула статусу морфофізіологічної науки.

Для радянської антропології характерний величезний розмах досліджень у різних напрямках. У межах вчення про антропогенез, етнічної антропології та морфології людини були накопичені великі матеріали і зроблені важливі теоретичні узагальнення. У галузі антропогенезу вивчали порівняльну анатомію різних органів людини й мавп; з'ясовували особливості розвитку мозку у приматів та людини у зв'язку з формуванням у неї трудової та мовної діяльності (Ю. Шевченко); досліджували еволюцію у будові руки (О. Данілова) та ін. Були зроблені важливі відкриття викопних нижчих вузьконосих мавп у Південно-Східній частині Європи та залишків зубів людиноподібної мавпи третинного періоду на Кавказі. Особливе значення мали знахідки кісткових залишків мустьєрських людей у гроті Киїк-Коба в Криму, у гроті Тешик-Таш у Середній Азії, а також корінного зуба мустьєрської людини в печері Джручула на Кавказі. На підставі цих та інших багаточисельних фактичних даних була побудована стадіальна теорія людської еволюції, а також освітлені проблеми систематики та генеалогії людини, будови і способу життя її найближчих предків, прабатьківщини людини, темпів, чинників і явищ нерівномірності в її еволюції (М. Войно, Р. Дебец, О. Хрісанфова, В. Якимов та ін.).

Для розвитку расознавства важливе значення мав систематичний збір антропологічного матеріалу, що охопив майже всю територію СРСР. Ці дані дозволили вирішити питання про походження і формування багатьох народів СРСР шляхом використання сучасного і викопного матеріалу. Визначено міру динамічності і стабільності раси, співвідношення раси й конституції (М. Акімова, Ст. Алексєєв, Ст. Бунак, М. Чебоксаров та ін.). Значне місце зайняли дослідження вікової мінливості расових ознак у дітей (М. Міклашевська) та дорослих (А. Ярхо). Зроблені

узагальнення, що стосуються систематики, взаємної спорідненості та походження людських рас.

У галузі морфології людини розвивалось вчення про фізичний розвиток, пропорції тіла, конституцію, зв'язки розмірів тіла між собою, закономірності зростання, про методи антропометрії (Д. Арон, Ст. Бунак, А. Маліновський, А. Ярхо та ін.); розширилось вивчення зв'язків морфологічних особливостей з функціональними (Т. Алексеева і ін.); вивчались расові і статеві особливості в будові зубів (А. Зубів).

Окрім того, вивчались питання про застосування математичних методів до вирішення антропологічних завдань, наприклад, таких, як встановлення закономірностей мінливості ознак, аналіз чинників внутрішньогрупових варіацій, аналіз міжгрупової мінливості тощо.

Антропологічні установи в СРСР також вели роботу з поширення знань серед населення за допомогою видання книг, брошур, читання лекцій на теми, присвячені становленню людини, формуванню людських рас тощо.

Антропологічні шукання українських антропологів

Засновником же власне української антропології вважають **Федора Кіндратовича Вовка** (1849 – 1918). Він був послідовником французької антропологічної школи. У Сорбонні вчений підготував і захистив докторську дисертацію на тему «Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських расах». За наукові заслуги Федір Кіндратович отримав від Паризького антропологічного товариства медаль П. Брока та премію імені Е. Годара, а згодом, премію імені академіка К. Бера від Російської АН. На початку ХХ століття Ф. Вовк здійснив кілька експедицій по Західній Україні, під час яких збирав етнографічні та антропологічні дані, які потім узагальнив у праці «Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» (1908). У ній автор уперше обґрунтував положення про те, що українці належать до високорослої, темнопігментованої,

круглоголової адриатичної раси, виділеної Денікером серед південних слов'ян.

У 1906 році Ф. Вовк повернувся до Росії, де став співробітником Російського музею в Петербурзі, а згодом професором Петербурзького університету. Згуртувавши довкола себе велику групу студентів (вихідців з України), він налагодив систематичне збирання даних у тих регіонах імперії, де компактно мешкали великі групи української людності. За підсумками цих досліджень учений підготував розділ «Антропологічні особливості українського народу» у другому томі колективної праці «Український народ в його минулому і сьогоденні» (1916).

За кілька років після смерті Ф. Вовка один із його учнів – О. Алешо – перевіз із Петрограда до Києва архів, книгозбірню (понад 8 тис. томів унікальних видань) та численні антропологічні й етнографічні колекції свого вчителя. Усі матеріали були розміщені в Музеї (згодом – Кабінеті) імені Федора Вовка Української АН, який складався з трьох частин: етнографії, антропології та первісної історії. Тут були краніологічні колекції, муляжі, предмети матеріальної культури давнього населення України, етнографічні експонати тощо. Його послідовники *А. Носов* та *М. Мушкет*, незважаючи на брак коштів, обстежили кілька територіальних груп українців Поділля, Центральної та Південної України, татар Криму, поляків та ін. У 1927 році при Кабінеті організувався гурток-практикум для молодих учених, де читали лекції та проводили практичні заняття. Однак на початку 30-х років цей науковий антропологічний осередок, який продовжував традиції школи Ф. Вовка, закрили, а його керівника М. Рудницького заслали до Пермської області Росії. Федора Вовка офіційно оголосили «українським буржуазним націоналістом» і навіть расистом, а його праці вилучили з бібліотек і замкнули у спецховищах.

Ще одним центром антропологічних досліджень у 20-30-ті роки став Харків. Тут були створені антропологічні кафедри, кабінети й лабораторії – в Медичному інституті, Інституті

ортопедії й травматології, Українському інституті психоневрологічного аналізу та ін. В останньому було створене антропологічне відділення, де функціонував музей. Широкого визнання дістала діяльність колективу антропологів Харківського інституту народної освіти. Очолюваний професором **Л. Ніколаєвим** колектив зосередився на вивченні питань фізичного розвитку різних вікових груп населення з урахуванням впливу зовнішнього середовища та спадковості. Харківські вчені зібрали численні дані про фізичний тип міських і сільських мешканців – представників різних соціальних та професійних прошарків людності Лівобережної України. Опрацьовані із застосуванням біометричних методів ці дані склали основу спеціальних шкал, які широко застосовувались в легкій промисловості при виготовленні одягу. Одночасно харківські антропологи видали кілька наукових збірок, присвячених дослідженням груп крові населення України. Ці праці й досі не втратили свого наукового значення.

Упродовж 20-х років антропологічні центри діяли також в Одесі та Дніпропетровську, але всі вони були ліквідовані на початку 30-х років у зв'язку з тотальним наступом сталінщини на українську науку й культуру.

У Львові в цей час працювали учні Ф. Вовка **С. Руденко** та **І. Раковський**, які намагались переглянути висновки свого вчителя. На відміну від нього, вони дійшли висновку про те, що антропологічний склад українців сформувався в результаті змішування «щонайменше шести головних європейських типів» («Погляд на антропологічні відносини в українського народу»). Своє бачення антропологічного складу людності України запропонував також представник львівської антропологічної школи **Р. Єндик**, який за співвідношенням основних антропологічних типів виокремив на українських землях чотири смуги.

Загалом, упродовж 20 – 30-х років українська антропология зробила певні кроки уперед. Однак їй не вистачало систематичних польових досліджень та бракувало методичного

підгрунтя. Повноцінному розвитку вітчизняної науки про людину перешкоджали жорстокі репресії з боку сталінського режиму.

По закінченні Другої світової війни в Україні не залишилося жодного антропологічного осередку: одні вчені загинули в сталінських таборах, інші припинили свої дослідження з остраху перед репресіями, дехто емігрував на Захід.

Новим етапом у розвитку української антропології стали 50-ті роки ХХ століття, коли у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України) була створена група антропологів під керівництвом академіка *Івана Підоплічка*. Це сприяло планомірним дослідженням антропологічного складу українського народу, здійсненню комплексних експедицій на теренах республіки та поза її межами, накопиченню палеоантропологічних матеріалів тощо.

У 1955 році розпочала свою діяльність Українська антропологічна експедиція під керівництвом В. Дяченка (1924 – 1996), у ході якої було обстежено понад 100 етнотериторіальних груп України, Росії, Білорусії. Програма досліджень охоплювала широкий комплекс соматологічних ознак (зріст, розміри й описові ознаки обличчя та голови). Підсумки експедиційних досліджень В. Дяченко узагальнив у монографії «Антропологічний склад українського народу» (1965), де навів дані щодо мінливості найважливіших ознак фізичної будови української людності та подав загальну антропологічну характеристику українців на фоні інших етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи. Учений розглянув також роль окремих етнічних компонентів, які вплинули на формування морфологічних рис населення різних історично-географічних зон України. Хоча не всі висновки цієї книги витримали випробування часом, вона й досі залишається основним джерелом з антропології українського народу.

У другій половині 60-х років співробітники групи антропології Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії та деяких інших наукових закладів України (Є. Данилова, В. Дяченко, С. Лаврик, А. Караванов, М. Дудник, Л. Тимошенко, Р. Руденко та С. Старовойтова) розгорнули широкі гематологічні дослідження, підсумки яких були узагальнені в монографії Є. Данилової «Гематологічна типологія українського народу у зв'язку з питаннями етногенезу» (1971).

Важливим напрямом вітчизняної антропології були палеоантропологічні дослідження. Завдяки інтенсивним археологічним розкопкам, які проводились у повоєнні роки, у фондах Інституту археології НАН України, Науково-дослідного інституту і Музею антропології при Московському університеті імені М. В. Ломоносова та Санкт-Петербурзького відділення Інституту етнології та антропології РАН нині нагромаджені величезні краніологічні та остеологічні колекції з давніх некрополів України (понад 10 тис. одиниць). Ці матеріали вивчали українські науковці (Г. Зіневич, К. Соколова, В. Діденко, С. Круц, І. Потехіна, П. Покас та ін.), які співпрацювали зі своїми московськими та санкт-петербурзькими колегами.

Питанням антропогенезу присвячена низка праць Є. Данилової. На особливу увагу заслуговує монографія «Еволюція кисті і стопи людини в процесі антропогенезу», у якій узагальнено великий за обсягом матеріал із морфології предків людини.

У повоєнні роки українські антропологи брали участь і у вирішенні завдань народного господарства. Певний час у Київському університеті імені Т. Шевченка діяла лабораторія прикладної антропології під керівництвом Б. Дяченка. Її співробітники здійснили масові антропометричні обстеження різних вікових і професійних груп населення України. Зібрані дані були використані при розробці стандартів виробів легкої промисловості.

Новий етап розвитку української антропології розпочався з набуттям нею незалежності. У цей час поживався інтерес до вивчення не лише фізичного типу українців, а й до їх історії та культури. Найбільш інтенсивно почали розвиватись такі напрями, як філософська, соціальна та історична антропологія.

Розвиток сучасної української антропології відбувається суголосно з тенденціями світової антропології, а саме в нерозривному зв'язку з історичними, географічними й етнологічними українознавчими дослідженнями.

Після набуття Україною політичної та суспільної незалежність, українська антропологія отримала можливість розвиватись без компартійного контролю та ідеологічного втручання. Позитивні зміни відбулись в антропологічному змісті історичної вищої освіти, у появі антропологічного блоку в українознавчій освіті, у підходах до вивчення антропологічних артефактів тощо. З іншого боку – науково-популярна антропологічна інформація про українців і сусідні народи та про чужинців на українській етнічній території відіграла і буде відігравати в майбутньому важливу роль у розвитку національної свідомості. Антропологія дає змогу поширювати усвідомлення того, що український народ є самобутнім не лише в сенсі мови, історії, культури тощо, але й у біологічному сенсі – на рівні популяції, кровної спорідненості.

Сьогодні в нашій країні діє тільки один антропологічний осередок – сектор палеоантропології Інституту археології Національної Академії наук України. Його завданням є вивчення антропологічного складу й генетичних взаємостосунків стародавнього населення півдня Східної Європи. Антропологічні дослідження проводяться також в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

Висновки

Антропология по-різному розвивалась у різних країнах, що обумовлено рядом причин. Свою специфіку має й вітчизняна антропология.

Накопичення та систематизація інформації про антропологічні дані давніх предків сучасних українців розпочались з історичних та етнографічних свідчень. Розвитку антропологічного знання сприяли спеціально організовані експедиції, а також досягнення європейських учених. Основні здобутки були отримані в галузі етнографії, расознавства та фізичної антропологии, яка розвивалась у руслі західноєвропейської еволюційної традиції. Було зібрано чималу кількість антропологічного матеріалу, який потребував подальшого наукового вивчення.

На початок ХХ століття радянська антропология була цілком самостійною наукою, яка ґрунтувалась на комплексному підході до вивчення людини. Вона сформувалась як біологічна наука про будову людського тіла та різноманіття його форм. Саме тому упродовж тривалого часу у СРСР термін «антропология» вживали для позначення фізичної антропологии. У цей період були сформовані основні теоретичні положення сучасної антропологии; розроблені загальні та приватні антропологічні методики; сформульована специфічна термінологія та принципи досліджень; накопичені та систематизовані колосальні матеріали, які стосувались питань походження, етнічної історії, расового різноманіття і при цьому єдності людства як біологічного виду.

Сучасна вітчизняна антропология, яка базується на дослідженнях радянської антропологічної школи, стоїть на позиції, що антропология – це наука про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі (С. Сегеда, С. Рижов). Однак, поряд з цим значна увага приділялась етноісторичним дослідженням (Ф. Вовк, Д. Анучін), які неможливі без комплексного підходу, який передбачає широке залучення даних етнології, етнографії, археології, історії первісного

суспільства, лінгвістики та інших дисциплін. Саме тому, крім традиційних морфології, антропогенезу та расознавства, українська антропология включає ще й такі розділи, як історична антропология, соціальна антропология, філософська антропология.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

- 1. Кого вважають засновником української антропологии?**
 - а) Павла Чубинського;
 - б) Миколу Максимовича;
 - в) Федора Вовка;
 - г) Василя Дяченка.
- 2. Антропологияні дослідження в Україні почали проводитись:**
 - а) на початку XVIII століття;
 - б) у другій половині XIX століття;
 - в) у 20 – 30 роках XX століття;
 - г) не проводяться й сьогодні.
- 3. Детальні відомості про культуру і побут скіфів Північного Причорномор'я містить праця:**
 - а) «Про природу речей» Лукреція Кара;
 - б) «Історія» Геродота;
 - в) «Про повітря, води й місцини» Гіппократа;
 - г) «Природнича історія» Ж.-Л. Бюффона.
- 4. Напряом антропологии, який вивчає будову черепа людини, називається:**
 - а) краніология;
 - б) одонтология;
 - в) палеонтология;
 - г) дерматогліфіка.
- 5. Перші дослідження, спрямовані на вивчення фізичних рис людей, в радянській науці пов'язані з:**
 - а) утвердженням еволюційної теорії Ч. Дарвіна;
 - б) створенням першого антропологиячного товариства;

- в) етнографічними розвідками XIX століття;
г) науковими експедиціями XVIII століття.
- 6. Автором праці «Про виникнення і розповсюдження людських племен» є:**
- а) А. Богданов;
б) Д. Анучин;
в) Ф. Вовк;
г) К. Бер.
- 7. У якому році розпочала свою діяльність Українська антропологічна експедиція під керівництвом В. Дяченка:**
- а) 1955 році;
б) 1927 році;
в) 1947 році;
г) 1966 році.
- 8. Хто першим у вітчизняній антропології обґрунтував ідею рівності людських рас?**
- а) Ф. Вовк;
б) М. Миклухо-Маклай;
в) Д. Де ля Фліз;
г) В. Бунак.
- 9. Який фактор, на думку К. Бера, був визначальним при утворенні рас?**
- а) географічний;
б) соціальний;
в) кліматичний;
г) психологічний.
- 10. Утвердження вітчизняної антропології як академічної науки пов'язують з ім'ям:**
- а) А. Богданова;
б) Д. Анучина;
в) Ф. Вовка;
г) В. Бунака.
- 11. Перше Російське антропологічне товариство було створено:**
- а) у 1654 році;

- б) у 1888 році;
 - в) у 1991 році;
 - г) у 2010 році.
- 12. Ініціатором створення першого антропологічного осередку в СРСР «Антропологічний відділ товариства любителів природознавства» був:**
- а) А Носов;
 - б) А. Богданов;
 - в) Ф. Вовка;
 - г) М. Миклухо-Маклай.
- 13. Першим теоретично обґрунтував і застосував на практиці географічний метод аналізу антропологічних даних:**
- а) Ф. Вовк;
 - б) А. Носов;
 - в) С. Сегеда;
 - г) Д. Анучин.
- 14. Основними в антропологічних дослідженнях В. Бунака стали:**
- а) історичні методи;
 - б) описові методи;
 - в) географічні методи;
 - г) лінгвістичні методи.

Завдання другої групи складності

1. Чим обумовлена специфіка антропологічних досліджень в Україні та інших країнах?
2. Коли почали проводити антропологічні дослідження в Україні?
3. Хто з античних авторів у своїй праці описав фізіологічні особливості українців, а також їх спосіб життя, побут, звичаї тощо?
4. Назвіть основні етапи розвитку вітчизняної антропологічної науки.
5. Що стало джерельною базою розвитку української антропології?

6. Кого вважають основоположником української антропології?
7. У яких напрямках працювали українські антропологи в 20 – 30 роках ХХ ст.?
8. Визначте коло питань, над якими працювали українські антропологи у повоєнний період.
9. Назвіть основні осередки діяльності сучасних антропологів.
10. Назвіть видатних українців-антропологів.

Завдання третьої групи складності

1. Розкрийте основні антропологічні ідеї Д. Де ла Фліза.
2. Охарактеризуйте внесок А. Шафонського в розвиток антропології в Україні.
3. Розкрийте значення спадщини М. Максимовича для розбудови вітчизняної антропології.
4. Визначте провідні ідеї антропологічних шукань Павла Чубинського.
5. Дайте оцінку антропологічній спадщині Федора Вовка.
6. Визначте основні здобутки радянської антропології.
7. Назвіть особливості розвитку вітчизняної антропології у другій половині ХХ ст.
8. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку антропологічної науки в Україні.
9. Окресліть коло питань, які сьогодні стоять перед антропологами.
10. У чому ви вбачаєте труднощі розвитку сучасної української антропології?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Розвиток антропології в Україні.
2. Антропологічні дослідження Павла Чубинського.
3. Антропологічна спадщина Федора Вовка.
4. «Антропологічні портрети» давньої людності України.

5. Здобутки та проблеми української антропології останніх десятиліть.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Антропология : учебник / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. – 4-е изд. – М. : Изд-во Моск. ун-та : Наука, 2005. – 400 с.: ил.
2. Борисова О. В. Соціально-історична антропология : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.
3. Бунятян К.П. Давнє населення України : навчальний посібник. – К., 1999.
4. Вовк Х. Антропометричні особливості українського народу. – Київ, 1995.
5. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології: монографія; підготовка вид., упоряд. іл., передм. Ю. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.
6. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965.
7. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967.
8. Отюцкий Г. П. История социальной (культурной) антропологии : Учебное пособие для вузов. – М., 2003. – 400 с.
9. Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
10. Шмалей С. В. Антропология : для студ. природничих спец. вищих навч. закл. / Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2006. – 46 с.
11. Юрій М. Антропология : навч. посібник. – К. : Дакор, 2008. – 421 с.

Тема 4. ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ АНТРОПОЛОГІЇ

- Джерела антропології
- Спеціальні методи антропологічних досліджень
- Загальнонаукові методи дослідження та їх застосування в антропології
- Міждисциплінарні методи дослідження в антропології

Ключові поняття: джерела антропології, археологічні джерела, етнографічні джерела, палеоантропологічні джерела, лінгвістичні джерела, письмові джерела, образотворчі джерела, музейні зібрання, матеріали суміжних наук, методи антропології, описова методика (антропоскопія), вимірювальна методика (антропометрія), соматометрія, остеометрія, краніометрія, краніологія, остеологія, одонтологія, дерматогліфіка, пластична реконструкція, мікроанатомія, антропологічна фотографія, рентгенологія, загальнонаукові методи, польове дослідження, спостереження, стаціонарне вивчення, пересувне дослідження, вибіркоче обстеження, суцільне обстеження, особисте спостереження, опитування, бесіда, анкетування, метод історичної реконструкції, методи візуальної антропології, біографічний метод, аналіз документів, семантичний аналіз, порівняльний метод, статистичний метод, картографічний метод, метод моделювання.

Джерела антропології

Важливими джерелами антропологічних досліджень є матеріали археологічних, етнографічних, палеонтологічних розвідок, а також фольклорні пам'ятки, здобутки лінгвістики, геології, палеоботаніки та інших дотичних до антропології наук.

Археологічні джерела. Археологія забезпечує антропологію прямими фактами з історії розвитку людства та

суспільства. Використовуючи дані археології, треба пам'ятати про їх специфіку.

Археологічні знахідки – це предмети матеріальної культури, а вони, як відомо, мають здатність до руйнування під впливом часу та людської діяльності. Ці руйнування можуть бути різними за масштабами, інколи їх наслідки виявляються грандіозними і трагічними.

Як не парадоксально, але кожна культура і кожне суспільство свідомо намагаються знищити всі сліди попередніх епох, але при цьому продовжують, хоча вже й несвідомо, використовувати технічні та духовні досягнення попередників. Збивали з каменів написи, а на їх місці набивали нові; руйнували будівлі, а будівельні матеріали використовували для зведення нових будівель; знищували зрошувальні споруди; перетягували на нові місця похоронні стели; печери та інші природні укриття використовували неодноразово людьми різних епох, більш ранні культурні нашарування в печерах при цьому природним чином порушувалися; грабіжниками зіпсовано більшу частину похоронних споруд різних епох.

Руйнівна діяльність людини доповнюється ще й нищівними силами природи. Далеко не всі вироби людської діяльності збереглися в землі. Це залежить і від характеру ґрунту, і від матеріалу, з якого вони виготовлені (дерево та шкіра недовговічні, кістки розкладаються, метал окислюється, кераміка роздавлюється ґрунтами). До того ж, сам культурний шар деформується під впливом природно-кліматичних умов (значні опади, зсуви, заболочування тощо).

Треба пам'ятати й про те, що предмети матеріальної культури мають певне функціональне призначення, людина їх створювала, щоб потім використовувати у своїй діяльності, будь то знаряддя праці, предмети побуту чи будь-що інше. Про їх призначення ми можемо здогадуватись поклавшись на здоровий глузд та за аналогії, єдине, що нам точно відомо це лише його положення в просторі розкопу. Бувають випадки, коли первинне призначення предмета, наприклад, стріли або наконечника списа, знайдених в залишках тварини,

підтверджується, а в інших – спростовується. Це що стосується предметів утилітарного призначення, але ж окремі з них мали ще й символічне або сакральне значення, що з'ясувати набагато складніше. Крім того, на місці розкопу може бути виявлено предмет, який використовувався неодноразово, наприклад, був підібраний людьми більш пізньої культури. Випадково потрапивши в систему іншої культури, де його призначення не відоме, він набуває нової атрибуції, перетворюючись здебільшого на предмет культу. Подібні випадки фіксувати вкрай складно, точніше, майже неможливо, що призводить до суттєвої втрати інформації.

Вибірковість археологічного матеріалу при розкопках залежить від того, що в землі зберігається не увесь комплекс культури, а лише те, що до неї потрапило. Змінюючи місце проживання, люди забирали з собою все найцінніше, у будинках та поселеннях залишався мотлох, який і потрапляє до рук археологів. Багато руйнувалось у результаті пожеж, землетрусів, сильних паводків та інших стихійних лих, тому в розпорядженні археології залишається тільки частина живої культури (до того ж значно пошкоджена) реконструювати яку можна лише за уламками. До поховань потрапила лише частина побутового культурного інвентарю, що була визначена існуючими в суспільстві похоронними звичаями та обрядами, а також уявленнями про потойбічний світ. Про них найчастіше взагалі немає ніякої інформації, і вони самі реконструюються на основі розкопок похоронних пам'яток, тобто виходить зачароване коло: не знаючи відповідного світогляду, ми не в змозі зрозуміти, яка частина культури відображена в похованні, а про світогляд змушені судити за результатами розкопок цієї пам'ятки.

Однак, не зважаючи на всі обмеження, археологічні розкопки при їх належному проведенні дають багатий палеоантропологічний матеріал, який є неоціненним джерелом відомостей про фізичні особливості давніх людей, їх соціальну організацію, розвиток культури. При розкопках знаходять предмети мистецтва, за якими можна судити про художню

культуру тих чи інших суспільств, їх духовну культуру. Археологічні розвідки допомагають з'ясувати час і характер етнічної диференціації, хоча їх рішення вимагає залучення даних суміжних дисциплін.

Етнографічні джерела. Важливим джерелом антропологічного знання є етнографія, яка націлена на те, щоб найбільш точно й адекватно описати культуру, побут, соціальні інститути й суспільну структуру певного народу. Найбільша увага при цьому приділяється відсталим народам. Саме завдяки етнографічним даним не лише описано особливості формування суспільних відносин і соціальної структури в первісних людських колективах, а й співвіднесено їх з історичними етапами розвитку людства.

Як і археологія, етнографія має певні прогалини щодо предмету свого дослідження. По-перше, суспільства, які вона вивчає, описуються ззовні стороннім спостерігачем, який чинить певний психологічний вплив на досліджуваний ним колектив людей, до того ж сам спостерігач викликає відповідну реакцію, тобто втручається в предмет спостереження. Навіть багаторічне перебування у безпосередній близькості з народом, включення до складу племені не змінювали кардинально ситуацію – дослідник так і залишався дослідником, а не членом колективу. Отже, повнота етнографічного опису завжди відносна, особливо це стосується інтимних сторін життя суспільства, наприклад сакральних дій, таємних спілок, релігійно-психологічних уявлень тощо. Така відносність створює перешкоду на шляху до повного об'єктивного відтворення інститутів і явищ духовного життя суспільства.

Іншим недоліком етнографічних матеріалів є відсутність їх хронологічної ретроспективи. Етнографічний опис пов'язаний з одним хронологічним рівнем, яким є сучасність. До того ж складений він здебільшого не фахівцями-етнографами, а мандрівниками. Тільки наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття з'явилися повні та ретельні наукові праці про культуру багатьох відсталих народів, але і вони уразливі з погляду сучасної етнографічної методики.

Не можна не згадати й той факт, що етнографія вивчає давні суспільства на основі сучасних відсталих суспільств, які не можна у повній мірі співвідносити з первісними колективами: на скільки б не були відсталими сучасні народи, жоден з них не може уособлювати культуру, якою володіли попередники сучасної людини. Отже, етнографічний матеріал у цьому випадку відіграє швидше допоміжну, ілюстративну роль.

Однак, етнографія дає багатий матеріал щодо функціонального призначення окремих предметів матеріальної культури (без неї призначення багатьох з них залишалося б малозрозумілим). Ще важливішою є її роль у реконструкції суспільних відносин і духовної культури давнини – без етнографічних спостережень і розробок неможливо було б сформуванню уявлення про такі явища життя первісного суспільства, як форми шлюбу і сім'ї, системи спорідненості, суспільний устрій, колективні форми господарської діяльності, економічні відносини, релігійно-магічні ритуали тощо.

Палеонтологічні джерела. Антропологія сформувалась як наука про біологічні особливості людини та її предків. **Палеонтологія** – частина антропології, яка вивчає скелети викопних людей різних епох і, використовуючи результати вивчення біології сучасної людини, відновлює їх біологічні характеристики. Отже, палеонтологічні дані можна використовувати як джерело вивчення еволюції людства.

Палеонтологічний матеріал має свою специфіку (що створює певні складності для його інтерпретації), яку потрібно враховувати при його використанні. Передовсім треба звернути увагу на той факт, що палеонтологія працює з груповими характеристиками, тобто описує не окремих людей, а **популяції** – групи, які пов'язані біологічною спорідненістю. Людські раси, наприклад, представляють собою групи популяцій, кожна з яких окреслюється локально колом шлюбних зв'язків, від проникності яких залежить гомогенність – однорідність або, навпаки, гетерогенність – різноманітність популяцій. Однак, морфологічні та фізіологічні особливості окремих людей відрізняються винятковою різноманітністю, що нівелюється

при груповому вивченні і зводиться до локально-типологічних комплексів.

Палеонтологічний матеріал – це результат археологічних розкопок могильників, в яких містяться залишки поховань давніх людей. У наш час розроблені методи обробки трупоспалень – невеликих кісткових фрагментів, але інформації вони несуть дуже мало. На щастя, звичайні трупоспалення були не дуже поширені, частіше археологи та палеонтологи мають справу з трупопокладенням. Але, і в цьому випадку кістки скелета можуть бути пошкодженими. У цьому випадку у нагоді стане реставраційна робота, яка допоможе відновити форму кістки за її фрагментами. Відновлення скелету дає важливу інформацію про фізіологічні особливості давніх предків сучасної людини. При достатній кількості отриманих скелетів біологічна характеристика викопної групи виявляється повноціннішою, ніж вивчення антропологом групи живих людей. Але, таку групу не можна співвідносити з популяцією, оскільки могильник міг використовуватись упродовж довгого часу і в ньому можуть бути поховані люди кількох поколінь. У цьому й полягає основний недолік будь-якого палеоантропологічного дослідження.

Однак, морфологічні дослідження знахідок давніх предків людини дали змогу побудувати науково обґрунтовані гіпотези про їх генетичну спорідненість.

Морфологія також дала інформацію про розвиток асоціативних зв'язків, особливості розумових структур, мовленнєву діяльність починаючи з найдавніших етапів становлення людства.

Морфологічний прогрес предків людини не тотожний їх соціальному розвитку, але перебуває з ним у тісному взаємозв'язку. Про це свідчать палеонтологічні дані, які, за допомогою історико-антропологічних реконструкцій, дали змогу дослідити загальну інтенсивність та рівні соціалізації у різних районах ойкумени. Можемо простежити, що на більш пізніх стадіях розвитку первісного суспільства ускладнюється

соціальна структура і локальна диференціація первісних колективів, починає формуватись замкнута самосвідомість, на основі якої пізніше формується етнічна. Отже, історико-антропологічна інформація є важливою для вивчення ранніх етногенетичних процесів.

Палеонтологічні дані можуть бути джерелом відомостей щодо переселення людей, оскільки можуть дати інформацію про передачу культурних і навіть мовних особливостей.

Не менш важливою є і палеодемографічна складова таких досліджень. На всіх етапах історії людина виступала потужною продуктивною силою; від кількості та статеві-вікових співвідношень (дитячої смертності, рівня народжуваності, темпів приросту населення, тривалості життя) залежали всі виробничі процеси. Вивчаючи суспільства з розвинутою писемністю, ми можемо робити певні палеодемографічні висновки за, наприклад, надгробними написами.

Отже, палеонтологічні дані є джерелом реконструкції усього ланцюжка від виникнення найдавнішої людини до людини сучасного типу включаючи особливості фізіологічного, соціального та етнічного розвитку.

Лінгвістичні джерела. На сьогодні наука не володіє інформацією про мови наших далеких предків. Перші дані про мовну ситуацію ми отримуємо з епохи бронзи, коли виникає писемність.

Спостереження приматології за вокалізацією у мавп, спекуляції антропологів щодо тлумачення морфологічних структур мозку та голосового апарату у процесі відновлення генезису мови занадто невизначені, щоб їм надавати серйозного значення.

Лінгвісти підходять до генезису мови і мовних явищ взагалі зверху, відновлюючи поверх за поверхом вглиб історію мови, але їх реконструкції зараз доходять лише до мезолітичного або навіть верхньопалеолітичного часу, до того ж продовжують викликати активні дискусії. Отже, мовна інформація раннього періоду історії людства практично відсутня, і тут ми маємо справу не більше ніж з

правдоподібними гіпотезами. З появою писемності лінгвістична реконструкція окремих мов і їх сімей контролюється писемними пам'ятками і набуває доказового характеру, що, звичайно, не виключає дискусій з окремих питань, але вони не настільки гострі.

Отже, лінгвісти, спираючись на знання фонетичних відповідностей всередині кожної мовної сім'ї та внутрішніх законів розвитку мови, виконали колосальну роботу з відновлення історії окремих мов і їх генетичного розгалуження, реконструкцію прамови і прамовних діалектів для багатьох мовних сімей, і, нарешті, встановили зовнішні зв'язки між мовними сім'ями.

Лінгвісти користуються методом абсолютного датування, розробкою якого ми зобов'язані американському лінгвістові Моррісу Сводешу, який створив засади лексикостатистики та глотохронології. Він виділив близько сотні лексем (на думку багатьох інших лінгвістів, їх близько двохсот) базового словника, який і став фундаментом лексикостатистичних розрахунків. Заміна слів цього базового словника відбувається при розбіжності мов з постійною швидкістю, що дозволяє перейти від лексикостатистики до глотохронології.

Обидві процедури – і вибір лексем для базового словника, що використовується для порівняння, і принцип сталості швидкості мовних змін – зазнали гострої критики, що посіяло сумнів у коректність таких маніпуляцій. Зокрема, вказувалось на різний темп змін у мовах відсталих та високорозвинених народів, очевидна залежність базової лексики від темпів соціальних змін.

Але, незважаючи на критику, глотохронологічний метод дає можливість зазирнути в минуле мовних явищ і, головне, служить поштовхом при розробці аналогічних, але більш точних методів глотохронологічного аналізу і проблеми датування мовних змін у цілому.

Письмові джерела. Важливе значення для антропології мають письмові джерела. До них належать клинописні таблички, папірусні сувої, літописи, хроніки, посольські

донесення, описи майна, судові справи та інші види архівних документів. У них міститься чимало даних про особливості життя, звичаї, обряди, вірування та інші сторони життя різних суспільств. Особливо багато антропологічних матеріалів стало надходити до європейських учених починаючи з епохи Великих географічних відкриттів. Звіти капітанів про свої подорожі, замітки купців, описи місіонерів – усе це становить величезне зібрання відомостей про життя різних народів земної кулі. У якості письмових джерел можуть бути використані мемуарна та епістолярна література, незважаючи на те, що їх аналіз не така вже й проста справа.

Образотворчі джерела. Наступну категорію джерел складають образотворчі джерела (малюнки, барельєфи, скульптури, дрібна пластика тощо). Графічні матеріали дозволяють уявити не тільки факт побутування тих чи інших явищ, але й те, як виглядали знаряддя праці, одяг, житла, як виконувалися обряди. Малюнки, оскільки вони з'явилися набагато раніше писемності, дозволяють зазирнути у більш віддалене минуле. Не менш важливе значення для антропологів мають замальовки, а також різні плани, креслення, схеми, карти. Окрему групу становлять фотографії та кінодокументи.

Музейні зібрання. Особливу категорію джерел для антропології складають музейні зібрання. У них відображені різні сторони життя народів: господарство, одяг, житло, прикраси, начиння, предмети культу, зразки мистецтва тощо. Вони дозволяють наочно уявити собі особливості культури та побуту різних народів, проводити порівняльно-типологічне вивчення предметів, встановлюючи їх спорідненості та відмінності.

Матеріали суміжних наук. Широко використовують в антропології дослідження суміжних з нею наук. Зокрема, **етнографія** (етнологія) постачає матеріали фольклору: пісні, казки, перекази, загадки, танці, народна музика. Враховують антропологи й результати **мовознавства** та **лінгвістики**. З одного боку, дані мовознавства допомагають встановити спорідненість мов, сліди процесів взаємодії, час і умови життя

колишніх мовних спільнот. З іншого боку, дані структурної лінгвістики про закономірності в розвитку мови антропологі використовують для інтерпретації загальних етнокультурних процесів. Яскравим прикладом є французький структуралізм К. Леві-Строса.

Не менш важливими для антрополога є здобутки *фізичної антропології*. Вона допомагає розкривати шляхи переміщення, рівень змішання або відокремлення окремих груп населення. Широко використовуються *археологічні матеріали*, без яких неможливо вивчати історію народів та історію культури. Вони допомагають зрозуміти процеси міграцій населення, змішання, процеси культурних взаємовпливів. При антропологічних дослідженнях конкретних суспільств залучають часом дані наук, досить далеких від історії суспільства і культури. Наприклад, без даних історичної географії, кліматології, ботаніки, зоології, агрономії не можливо правильно зрозуміти багато чого в історії розвитку господарства, в народній медицині тощо.

Але, найважливішими джерелами для антропологів є дані, які вони отримують під час спеціальних поїздок (експедицій) до народів, які вивчають. Такі дослідження ще називають роботою «в полі», що відрізняє їх від «кабінетної» роботи, а матеріали, зібрані в експедиціях, – польовими матеріалами. Однак, не менш важливими є й результати теоретичних досліджень. Л. Уайт з цього приводу писав, що «між теорією й практикою немає ніякої несумісності» [*Уайт Л. Концепція еволюції в культурній антропології // Антологія досліджень культури. – Т.1. Інтерпретації культури. – СПб., 1997*]. Навпаки, успіх експедиції залежить від глибокого вивчення всіх даних про досліджуваний народ і його культуру. Такі знання є необхідним елементом підготовки до експедиції. Крім того, вони дозволяють глибше і повніше вивчити й осмислити факти та явища виявлені під час польових досліджень. У свою чергу часткові матеріали, зібрані під час експедиції дозволяють антропологу доповнити й точніше витлумачити відомості, отримані ним при роботі над

письмовими та іншими «кабінетними» джерелами. Отже, робота «в полі» і робота «в кабінеті» – це дві складові єдиного процесу вивчення культури, які взаємно доповнюють і збагачують один одного.

Спеціальні методи антропологічних досліджень

Антропологія – особлива галузь наукового знання. Вона виступає інтегруючою дисципліною, що поєднує природничі та гуманітарні науки. Це вказує на різноманіття в арсеналі методів та методик, які використовують антропологи у своїх дослідженнях.

Зауважимо, що спочатку антропологію розуміли як науку про походження та еволюції фізичної організації людини і різних рас, а сам термін «антропологія» використовували для позначення фізичної антропології. Фізична антропологія вивчає варіації розмірів і форми тіла за допомогою виміру та опису, а тому основними методами дослідження є *антропометрія та антропоскопія*.

Вимірювальні методи в антропології. В основі всіх антропологічних методик лежить *метод антропометрії* – вимірювання розмірів людського тіла. Залежно від об'єкта вивчення розрізняють: *соматометрію* – вимірювання живої людини, *остеометрію* – вимірювання кістяка, *краніометрію* – вимірювання кісток черепа. Крім цього, в антропометрії оцінюють також якісні характеристики: м'які частини обличчя, особливості побудови тіла тощо.

Вимірювання показників живих людей увійшли в практику антропологічних досліджень у середині XIX століття, коли відбувся розвиток *палеоантропології* (дав.-гр. *παλαιανθρωπολογία*, від дав.-гр. *παλαιός* – давній і дав.-гр. *ἄνθρωπος* – людина) – розділу фізичної антропології, який вивчає еволюцію людини за її викопними рештками. Це дало змогу вивчати черепи представників різних рас людей і людиноподібних мавп на основі їх порівняння, що, у свою

чергу, зумовило необхідність розробки точних методів дослідження та їх уніфікації.

Учені розробляли методичні підходи для вимірювань черепів і кісток. Основи сучасних антропологічних методів були закладені у працях відомого французького антрополога, анатома і хірурга Поля Брока, який у 60 – 70-х роках минулого століття розробив докладні програми проведення антропологічних досліджень, запропонував ряд приладів та інструментів для вимірювання людського тіла, склав таблиці визначення пігментації тощо. Пізніше запропонована ним методика була значно удосконалена й розширена Рудольфом Мартіном, який у тритомному керівництві «Підручник антропології в систематичному викладі» (1914) проаналізував і докладно описав прийоми антропометричного й антропоскопічного досліджень, а також здійснив зведення цифрових даних за варіаціями окремих соматологічних, остеологічних і краніологічних ознак. Починаючи з цієї праці, вимірювальна методика в антропології стала традиційною, а запропонована Р. Мартіном символіка вимірів набула визнання і широко застосовується в сучасних дослідженнях у всьому світі, так само як і вдосконалений ним антропометричний інструментарій.

Пізніше в антропології були детально розроблені певні прийоми вимірювань. Основна вимога до будь-яких вимірів – це їх точність і повнота, тому упродовж багатьох років антропологи билися над виробленням простого в обігу, портативного і зручного в польових умовах інструментарію. Вагомий внесок у розробку й уточнення краніологічних методик, запропонованих П. Броком, зробили на початку минулого століття англійські біометрики К. Пірсон та Дж. Морантон. Сьогодні існує значний набір спеціальних інструментів: циркулі, штангенциркулі, лінійки, м'які градуйовані стрічки, різноманітні штативи тощо.

Для отримання надійних результатів при антропологічних дослідженнях необхідно дотримуватись загальних і спеціальних умов. Адже, навіть незначне відхилення від

визначення тієї чи іншої антропометричної точки або порушення в установці вимірюваного предмету, може значно вплинути на загальні результати. Так, здавалося б, визначення такої простої за технікою вимірювання ознаки, як довжина тіла, не вимагає особливої уніфікації, але досвід показав, що вимірювання одного і того ж об'єкта дають різні цифри залежно від того, коли проводилось обстеження (вранці чи ввечері), в якому стані знаходився дослідований (у напруженому чи розслабленому) та ін. При визначенні пігментації, наприклад, треба враховувати умови освітлення, вікові зміни, патологічні порушення тощо.

Пізніше були розроблені спеціальні шкали для уніфікації оцінок кольору шкіри, очей, форми і кольору волосся. Балова оцінка за ними дозволяє уникнути розбіжностей у даних різних дослідників. При спостереженні за фізичним розвитком, визначенні типу конституції та в деяких інших випадках звертають увагу на розвиток і співвідношення таких ознак, як форма грудної клітини, спини, живота, ніг, стопи, розвиток м'язової, жирової та кісткової тканини, які є описовими ознаками. Сьогодні дослідження з палеоантропології в усіх країнах ведуться за єдиною (уніфікованою) методикою.

Дані антропометрія використовують як у практичній діяльності, так і для теоретичних узагальнень, зокрема:

- у фізичній антропології – для оцінки фізичного розвитку й статури при контролі за зростом і розвитком дітей та підлітків;

- у спортивній антропології – для виявлення закономірностей морфологічних і функціональних змін, що відбуваються в організмі людини під впливом спортивної діяльності;

- в інженерній антропології (ергономіка) – використовуються результати тотальних і парціальних вимірювань тіла при розробці різних побутових предметів (столи, парти тощо) та інженерних споруд (кабіни льотчика, тракториста, водія тощо).

Описові методи в антропології. Не менш важливою в антропології є **описова методика (антропоскопія)**. Перші антропологічні дослідження, які стосувались морфологічних расових особливостей, були засновані саме на описових методах. Для географів і мандрівників розробляли спеціальні анкети, які включали питання, що стосувались довжини тіла, пігментації волосся та очей, структури волоссяного покриву тощо. Так, перша расова класифікація, запропонована Ф. Бернье (1684) ґрунтувалась лише на описових ознаках.

Описові методи застосовують у тих випадках, коли вимірювання ускладнені. Наприклад, такі расові ознаки як форма волосся і пігментація (колір шкіри, колір очей, іноді колір волосся) не піддаються вимірюванню. До них відносять *антропологічну фотографію, пластичну реконструкцію, дерматогліфіку* (отримання відбитків пальців, долоні, стопи, виготовлення мазків крові) тощо. Оскільки на фотографіях, як і на зліпках та мазках, можливості проводити вимірювання обмежені, то вони можуть бути використані в якості об'єктів, на яких можуть бути визначені деякі описові ознаки. У цьому є свій резон, тому що в умовах лабораторії зібраний таким чином матеріал може бути вивчений спокійно, а крім того, до його вивчення можуть бути залучені різні фахівці, а, отже, подолана суб'єктивність у визначеннях описових ознак.

Треба зазначити, що межа між вимірювальними і описовими ознаками часто умовна і винахід нових способів вимірювань дозволяє переводити окремі ознаки з розряду описових у вимірювальні. Так, досить умовними можуть бути включені в число описових прийомів способи оцінки пігментації за допомогою спектрофотометрії, яка досить широко застосовується для визначення кольору шкіри та волосся.

Особливістю описових методів є відсутність спеціального інструментарію. Якщо при вимірюваннях дослідник використовує різноманітний набір циркулів, лінійок, м'яких стрічок, то при описі єдиним інструментом і мірилом масштабу є людське око. Саме тому рійні дослідження різняться між

собою. При певній інтуїції й спостережливості виробляється *міжгруповий масштаб*, що охоплює за кожною описовою ознакою усі більш-менш розповсюджені варіанти. При відсутності інтуїції дослідник часто збивається, що знецінює його дані.

Для підвищення об'єктивності результатів при описі морфологічних особливостей було запропоновано багато способів, які можна звести до двох операцій: *розробки балових схем*, відповідно до яких можна було б оцінювати розвиток тієї або іншої ознаки, та *виготовлення пластичних моделей*, які б наочно ілюстрували ці схеми. Так, для визначення інтенсивності пігментації запропоновано кілька шкал, у яких кольорова ознака показана на природних або штучних зразках: для очей це спеціально підібрана шкала очних протезів, для волосся – шкала природних або штучно виготовлених локонів волосся певного забарвлення тощо. Кожний колір позначається номером, що відповідає символу градації розвитку ознаки.

Докладний опис вимірювальних та описових методик, їх застосовування в антропології детально викладено в працях Алексеевої Т. І., Дробишевського С. В., Тегако Л. І., Сегеди С. П. та ін.

Статистичні методи в антропології. Для обробки даних антропометрії та антропоскопії в антропології застосовують ***статистичні методи***. За їх допомогою у досліджуваній групі визначають найбільш виражену ознаку, розмах варіацій, статистичну реальність відмінностей між групами, ступінь їх близькості між собою тощо.

Після збору даних з метою встановлення статистичних зв'язків між ознаками проводиться первинна статистична обробка їх угруповання та зведення. Угруповання і зведення матеріалу починається з перевірки та уточнення числа спостережень, виявлення та усунення помилок. Виділяють *якісні (описові)* і *кількісні ознаки*, які групують окремо, так як статистичне узагальнення їх проводиться за різними методами. Угруповання за кількісними ознаками проводиться за величиною ознак – низька, середня, висока. Інтенсивні

показники характеризують явище в певному середовищі (у населення в цілому або в його окремих групах, наприклад, вікових, професійних та інших).

Обсяг сукупності або загальне число всіх спостережень позначається буквою *n* (*numerus*). В антропометричних та інших антропологічних дослідженнях статистичну вибірку вважають репрезентативною, якщо число спостережень 70 і більше осіб. *Варіаційний ряд* – це ряд однорідних статистичних величин, що характеризують одну кількісну ознаку, величина якої різна.

Обробка варіаційного ряду полягає в отриманні середньої величини, *середньої похибки відхилення* і *середнього квадратичного відхилення* від неї. Елементами варіаційного ряду є: *варіанти v* (від лат. *varians* – відмінний) – це числове значення досліджуваної мінливої кількісної ознаки. *Частота P* (*parts* або *frequency*) – повторюваність варіанту у варіаційному ряді, що показує як часто зустрічається та чи інша варіанта у складі даного ряду. В антропології найчастіше використовуються такі середні величини, як: мода, медіана, середня арифметична. *Мода (Mo)* – величина ознаки, яка частіше за інші зустрічається в сукупності. За моду вважають варіанту, якій відповідає найбільша кількість частот варіаційного ряду. *Медіана (Me)* – величина ознаки, що займає серединне значення в варіаційному ряду. *Середня арифметична (M або X)* – розраховується на основі всіх числових значень досліджуваної ознаки.

Зараз існує багато статистичних програм, які використовують залежно від поставлених цілей. Варіаційно-статистичні методи опубліковані у працях Дерябіна В. І., Рукавішнікова В. О., Тєгако Л. І. та ін.

Загальнонаукові методи дослідження та їх застосування в антропології

Спочатку антропологію розуміли як науку про походження та еволюції фізичної організації людини і різних рас, не

враховуючи соціальні та культурні характеристики. Нинішні антропологи прагнуть встановити подібності та відмінності соціальних форм життя і культурних обрядів, релігійних вірувань та економічних систем найрізноманітніших типів суспільств. Це зажадало впровадження відповідних методів дослідження, які б істотно поповнили методичний арсенал антропології. Тому, залежно від мети та завдань дослідження, антропологи часто використовують методи інших, суміжних, наук, або загальнонаукові методи.

Візуальні методи. Візуальні свідчення, документи та об'єкти відкривають для антропологів нові шляхи до розуміння минулого й сьогодення, збагачуючи способи аналізу даних. Аналізуючи передісторію, розкриваючи підтексти візуальних репрезентацій, вивчаючи образи як джерела інформації про людину та суспільство, дослідники ставлять питання про роль тих чи інших соціальних факторів у виробництві та первинному відборі візуальних репрезентацій.

Перші спроби застосування візуальних методів дослідження в антропології були пов'язані з вивченням «примітивних» народів, культури, способу життя різних спільнот. Візуальна антропологія, яка сьогодні розвивається в межах етнографічної традиції, ставить собі за завдання вивчення аудіовізуальної спадщини світової та вітчизняної етнографії, фіксацію сучасного життя народів, дослідження візуальних форм культур та створення аудіовізуальних архівів.

Антропологи виходять на новий рівень інтерпретації візуального, прагнучи до вивчення мікроконтекстів повсякденного життя, способів та ідеологій виробництва візуальних образів. На думку Р. Барта, фотографія – це те, що гідне бути поміченим і за чим ми вправі спостерігати. Репрезентації у візуальній культурі (кінематограф, фотографія, живопис, реклама, медіа) впливають на соціальні уявлення, направляючи й оформляючи повсякденні соціальні практики людей. Фото, відео, кіно, електронні ЗМІ, інші різноманітні візуальні матеріали становлять інтерес для дослідника і в якості культурних текстів, і як репрезентації соціального знання, і як

контексти культурного виробництва, соціальної взаємодії та індивідуального досвіду.

У наш час методи візуальних досліджень користуються все більшою популярністю, оскільки дозволяють не тільки відобразити сучасну реальність з подальшою її рефлексією, а й поринути у світ інтерпретацій і розгадок того, що безповоротно відійшло в минуле. Візуальні методи дозволяють нам здогадуватись про норми, моду, погляди минулого й сьогодення, вбудувавши їх в одну загальну структуру соціальної реальності, при цьому епізод на знімку розглядається не як факт, а «як висловлювання про факти».

Спостереження. Антропология, як і більшість наук, заснована на фактах. Збираючи, зіставляючи, групуючи й узагальнюючи свідчення об'єктивної реальності антропологи відкривають щось нове. Особливо дієвим у цьому плані є метод **спостереження**.

Спостереження належить до загальнонаукових емпіричних методів, який застосовують у багатьох галузях знання. Його освоїли психологи, економісти, етнографи, політологи, культурологи, а також представники природничих наук, зокрема біологи, які без спостереження і кроку ступити не можуть.

Антропологи його використовують у польових дослідженнях для збору якісних даних і досягнення глибинного розуміння процесів усередині досліджуваної групи. Вони спостерігають за способом життя, соціальними відносинами і взаємодіями, звичаями, вдачею та традиціями народів, племен, спільнот.

Спостереження – метод наукового дослідження, що полягає в активному, систематичному, цілеспрямованому, планомірному, і навмисному сприйнятті об'єкта, у ході якого отримують знання про зовнішні сторони, властивості і відносини досліджуваного об'єкта. Спостереження включає в себе в якості елементів: спостерігача (суб'єкта), об'єкт спостереження і засоби спостереження. В якості останніх у розвинених формах спостереження використовують різні

спеціально створені прилади, що виступають як продовження і посилення органів чуття людини, а також як знаряддя впливу на об'єкт (що перетворює спостереження на складову частину експериментальної діяльності) [uk.wikipedia.org/wiki/].

Спостереження буває:

- за формою організації: **формалізоване** й **неформалізоване**;
- за ступенем включеності: **включене** й **невключене**;
- за формою взаємовідносин дослідника з об'єктом дослідження: **приховане** й **відкрите**;
- за місцем проведення: **польове** й **лабораторне**;
- за регулярністю проведення: **систематичне** й **несистематичне**;
- за тривалістю проведення, завданням і масштабом досліджуваного: **короткочасне** й **довгострокове**.

Починаючи з XIX століття польові спостереження перестають бути випадковими нотатками спостерігача. Створюються програми для збирання тих чи інших відомостей, з'являються і перші анкети з переліком запитань (наприклад, анкета Російського географічного товариства 1845 р., анкетодовідник «Notes and Queries on Anthropology» Британської асоціації наук 1874 р.). Зрозуміло, що програми спостережень, підпорядковували до конкретних завдань дослідження, але вже сама така тенденція зробила польові спостереження систематичними і повними. Прикладом наукового підходу до організації польових спостережень можуть служити експедиційні дослідження М. М. Міклухо-Маклая, який вивчав життя папуасів Нової Гвінеї та сусідніх з нею народів.

«Польові» матеріали збирають, розмовляючи з людьми, які представляють певну культуру чи субкультуру (первісну общину, сільську, міську культуру тощо) та безпосередньо спостерігаючи за їх життям і побутом (як живуть, працюють, відпочивають). Методика збору таких матеріалів значно відрізняється від усіх інших способів роботи дослідника, адже він має справу з живими людьми, а не з книгами або статтями.

Вивчення традиційно-побутової культури (або, як люблять висловлюватись антропологи – «культури повсякденності») може проводитись або стаціонарно, або пересуваючись по певному маршруту.

Стаціонарне вивчення не вимагає багатьох учасників: як правило, це одна-дві людини. Постійно проживаючи поміж досліджуваного населення, щодня спостерігаючи за його життям, дослідник отримує можливість глибоко і всебічно вивчити й описати побут і культуру народу, уникнувши випадкових висновків, заснованих на поверхневих спостереженнях. «Класичним» варіантом стаціонарного обстеження є експедиція, яка триває не менше 13 місяців плюс 1 – 3 місяці, що йдуть на «вживання» дослідника в нове середовище. Стаціонарно вивчав папуасів Нової Гвінеї знаменитий російський учений М. М. Міклухо-Маклай, який прожив 18 місяців серед жителів затоки Астролябія (Берег Маклая), а потім зробив ще кілька експедицій на Берег Маклая та в інші райони Нової Гвінеї. Популярний цей метод у західній антропології, де багато видатних вчених-етнологів і культурантропологів створювали свої концепції, спираючись на багатий етнографічний матеріал, зібраний власноруч у найвіддаленіших куточках земної кулі. Серед них: Л. Г. Морган, Л. Фробеніус, Б. Малиновський, Б. Боас, Е. Еванс-Прітчард, М. Мід та інші.

Недоліком стаціонарного вивчення є «локальний» характер вибірки матеріалу, оскільки досліджується лише обмежений район, невелика група населення. Тому такий метод зазвичай використовують при вивченні малодосліджених етнічних груп і народів, або коли важливо зібрати весь комплекс відомостей про культуру і побут досліджуваної групи, про її мову, фізичний тип тощо. Обмеженість використання стаціонарного методу пов'язана також із значними матеріальними витратами та тривалістю у часі у порівнянні з маршрутним способом обстеження.

Пересувні дослідження поширені у вітчизняній етнології та антропології. Під час їх проведення вчені знаходяться по

кілька днів на одному місці, а потім переїжджають на нове. Від стаціонарних експедицій вони відрізняються перш за все тривалістю, а також тим, що при таких експедиціях обстежується не одна, а принаймні кілька груп населення, які не контактують між собою. Пересувні експедиції проводять частіше у формі короткочасних експедицій, рідше – довгострокових. Тривалість їх залежить від завдань та умов роботи і коливається від декількох тижнів до декількох місяців. Перевагою таких експедицій є значне охоплення території, що дозволяє обстежити різні групи населення, недоліком – фрагментарність одержуваного матеріалу, відсутність «комплексів» матеріалів. Навіть у випадку всебічного охоплення культури, одержані матеріали дають лише більш-менш узагальнену модель, яка не в повній мірі враховує особливості кожної окремої групи.

Відповідно до мети та завдань експедиції застосовують різні прийоми, що забезпечують об'єктивність зібраних матеріалів. Головними з них є **вибіркове** та **суцільне обстеження**. Перевагою першого є те, що воно дає змогу детально обстежити обрані об'єкти, а істотним недоліком – порівняно велика ймовірність суб'єктивних помилок при виборі об'єктів вивчення, у результаті чого останні можуть виявитися недостатньо типовими. Щоб уникнути подібних помилок, учасники експедиції повинні до виїзду в «поле» уважно ознайомитись з матеріалами регіону, у якому планують проводити польові дослідження.

Під час суцільного обстеження учасники експедиції вивчають усі об'єкти укупі: наприклад, усі будівлі даного поселення, усі сім'ї тощо. Результати такого дослідження дають масовий матеріал для подальшої його обробки, використовуючи статистичні методи дослідження. Суцільне обстеження вимагає багато часу. Заощаджуючи час, дослідники часто змушені звужувати коло досліджуваних ознак, що призводить до втрати цілісного сприйняття культури.

Вибір обстеження залежить від завдань експедиції та конкретних умов роботи. Польова робота в експедиції дуже

різноманітна. В один і той же день антропологу нерідко доводиться розмовляти з місцевими жителями, фотографувати, спостерігати і описувати те, що відбуваються навкруги, обміряти і замальовувати різноманітні предмети, збирати речові колекції тощо. Кожен з перерахованих типів робіт має свою специфіку та свої технічні прийоми виконання.

Особисті спостереження дослідника в експедиції дають цінні матеріали з найрізноманітніших питань. Це й умови життя населення, і його побут, і риси поведінки, й особливості характеру (товариськість, замкнутість тощо), і мовні вирази тощо, тобто те, що часто вислизає з уваги вченого при цілеспрямованих бесідах з людьми.

Інтерв'ю. Досить поширеним в антропології є метод *інтерв'ю* (англ. *interview*) – це бесіда, вибудована за певним планом через безпосередній контакт інтерв'юєра з респондентом з обов'язковою фіксацією відповідей [uk.wikipedia.org/wiki].

Збір матеріалів шляхом опитування (інтерв'ювання) місцевих жителів (інформаторів або інформантів) становить важливу частину польової роботи антрополога. Особливо важливим такий тип роботи є при короткочасних експедиціях, що дозволяє інтенсифікувати роботу і збільшити кількість одержуваних матеріалів. Якість роботи залежить від того, наскільки повні й достовірні відомості, зібрані під час бесід з місцевими жителями. Антрополог повинен прагнути, щоб інтерв'ю було живим, безпосереднім. Чим розкутіше почуває себе інформатор, тим докладнішими й повнішими є його повідомлення, тим більше в них міститься подробиць і деталей, які не можна передбачити заздалегідь.

Часто, при невимушеній бесіді розмова переходить на сторонні і далекі від наукових завдань теми. Якщо дослідник зовсім не реагуватиме на подібні відступи, то бесіда перетвориться на побутову розмову і мета опитування не буде досягнута. Саме тут має проявитись мистецтво дослідника вчасно поставити запитання так, щоб непомітно повернути розмову до потрібної йому теми. Для цього завжди потрібно

тримати в голові приблизний план опитування, знати запитання, які слід обов'язково поставити інформатору (допомагають у цьому запитальники, складені при підготовці до експедиції), а іноді, навпаки, треба навмисно відхилитись від основної теми розмови, щоб дати змогу відпочити опитуваному і розрядити обстановку. Чим природніше поводить себе антрополог, тим результативнішою виявляється бесіда.

Антрополог повинен розмовляти з інформаторами зрозумілою для них мовою. Якщо інтерв'юєр, не знаючи особливостей місцевого діалекту, ставить запитання вживаючи незрозумілі місцевим жителям літературні терміни, він може отримати недостовірну інформацію. «Можна заздалегідь передбачити, – говорить з цього приводу Г. Г. Громов, – що на запитання «Чи носили у вас сорочки тунікоподібного покрою?» відповідь буде негативною, хоча насправді цей тип сорочок побутував тут» [Громов Г. Г. *Методика полевых этнографических исследований*. – М., 1966]. Тому, вивчення місцевих особливостей мови є одним з обов'язкових елементів підготовки до експедиції.

Для отримання істини важливим є те, які запитання ви ставите співрозмовнику. Треба пам'ятати, що краще їх ставити в загальній формі, адже конкретне запитання зумовлює зміст відповіді, чим позбавляє антрополога багатьох цікавих деталей, які міг би повідомити інформатор при вільній оповіді. Лише у випадку, коли інформатор не може дати розгорнуту відповідь, можна поставити конкретні запитання, але й у цьому разі їх необхідно будувати таким чином, щоб у інформатора залишалась свобода вибору, тобто, запитання повинні містити кілька варіантів відповіді. Загальні запитання не повинні бути абсолютними абстракціями. Вони повинні співвідноситись з конкретною особою, ситуацією, обрядом тощо.

Активність бесіди залежить і від того, як реагує антрополог на відповіді. Якщо дослідник ставить запитання, з яких видно, що він добре знає все, про що говорить співрозмовник, інтерес оповідача до деталей різко знижується. «Тому корисно навіть

тоді, коли з розповіді все зрозуміло, зробити вигляд, що щось незрозуміло, що в іншому місці говорили по-іншому», – підкреслює Г. Г. Громов [*Громов Г. Г. Методика полевых этнографических исследований.* – М., 1966]. Такий прийом зазвичай активізує оповідача; він намагається зрозуміліше пояснити суть справи, повідомляючи нові деталі та подробиці. Нерідко саме завдяки такому прийому вдається отримати унікальні відомості.

Нерідко бесіда з інформатором привертає увагу його сусідів, гостей. Тоді вони активно включаються в бесіду, доповнюючи і поправляючи один одного, а інколи і сперечаючись між собою. Треба пам'ятати, що якщо така колективна бесіда дозволяє краще висвітлити досліджувану тему, антрополог повинен її підтримати, вміло спрямовуючи розмову. У разі розбіжностей можна спробувати з'ясувати їх причину за допомогою відомостей, отриманих від інших інформаторів. Але в будь-якому випадку дослідникові не треба під час бесіди відкрито ставати на один бік суперечки.

Антропологи використовують в експедиції кілька типів записуючих пристроїв. Основні з них – ручка і зошит. Однак в останні десятиліття традиційний спосіб фіксації польових матеріалів значно потіснили звукозаписуючі пристрої, які дозволяють більш точно фіксувати розмову з інформаторами. Прорив у цій справі відбувся з появою диктофонів, які мають незначну вагу, незалежне живлення і дозволяють робити досить якісний запис. У практику експедиційної роботи все частіше починає входити кінозйомка, що пов'язано з появою досить простих в управлінні та портативних відеокамер, опанувати якими може не тільки професіонал, але і любитель.

Іноді процес запису в зошит або на диктофон може бентежити інформатора, у результаті чого він або зовсім відмовляється відповідати на запитання, або говорить вкрай скупко і неохоче. У такому випадку доводиться вести бесіду без запису, а потім відтворювати її по пам'яті.

Потім кожну отриману інформацію, наскільки б достовірною вона не здавалась, треба звірити з

повідомленнями інших інформаторів. Необхідно пам'ятати, що перевірка отриманих даних за повідомленнями декількох інформаторів – це обов'язкова частина опитування. Відомості, отримані від місцевих жителів, можуть бути підтверджені літературними даними або результатами інших видів польових досліджень. Але не можна їхати з обстежуваного району, не перевіривши якомога ґрунтовніше зібрані матеріали.

І найголовніше, що повинен пам'ятати антрополог при роботі з населенням – завжди шанобливо ставитись до інформаторів, наприклад, за необхідності він зобов'язаний коректно припинити спроби приниження цінності знання літніх людей з боку родичів і знайомих, у тому числі молодих поколінь.

Міждисциплінарні методи дослідження в антропології

Антропологи застосовують методи суміжних наук (психології, соціології, психології та ін.). У своїй роботі вони використовують **метод історичної реконструкції**, який на підставі зафіксованих першопрохідцями та науковцями в ході польових досліджень «пережитків», допомагає відновити ранні форми людської організації; **методи візуальної антропології**, яка за допомогою сучасних засобів інформації відображає реальний стан різноманітних культур, що допомагає створити більш повну й об'єктивну картину їх існування; **біографічний метод**, який дозволяє вивчати людей у природному оточенні або ситуації за допомогою прямої взаємодії з ними, що дозволяє зрозуміти соціальний світ і зробити теоретичні висновки щодо перспектив членів досліджуваної групи. У антропології також використовуються такі методи як **аналіз документів**, **семантичний аналіз** (контент-аналіз письмових джерел, іконічних, музичних тощо), **порівняльний метод**, **статистичний**, **картографічний**, **моделювання**, **опитування** та ін.

Висновки

Джерела антропології дуже різноманітні. Усе, що може свідчити про минуле людства, усе, що створила людина, усе, на що вона якимось чином впливала, і усе, що впливало на людську діяльність, – використовують антропологи у своїх дослідженнях. Це дані археологічних, етнографічних, палеонтологічних, лінгвістичних досліджень, а також матеріали суміжних наук, які несуть інформацію про фізичні особливості людей різних історичних епох, їх соціальну організацію, розвиток культури.

Як будь-яка наука антопология має в своєму арсеналі чимало методів та методик дослідження. Спеціальними методами антропологічних досліджень є антропометрія та антропоскопія. Також антропологи досить часто у своїй роботі використовують загальнонаукові методи та методи суміжних наук. Це зумовлено специфікою антропології як інтегруючої науки.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

- 1. Предметом вивчення візуальної антропології є:**
 - а) предмети матеріальної культури;
 - б) аудіовізуальна спадщина етнографії;
 - в) релігійні пам'ятки;
 - г) археологічні знахідки.
- 2. До основних специфічних методів антропології належить:**
 - а) остеометрія;
 - б) спостереження;
 - в) аналіз документів;
 - г) моделювання.
- 3. В основі всіх антропологічних методик лежить:**
 - а) порівняльний метод;
 - б) метод історичної реконструкції;
 - в) метод антропометрії;

- г) метод спостереження.
- 4. Методика вимірювання живої людини в антропології має назву:**
- а) антрометрія;
 - б) остеометрія;
 - в) краніометрія;
 - г) соматометрія.
- 5. Методика вимірювання кістяка в антропології має назву:**
- а) антрометрія;
 - б) остеометрія;
 - в) краніометрія;
 - г) соматометрія.
- 6. Основоположником сучасних антропологічних методів є:**
- а) В. Бунак;
 - б) П. Брока;
 - в) Р. Мартін;
 - г) К. Пірсон.
- 7. Автором тритомного керівництва «Підручник антропології в систематичному викладі», опублікованого у 1914 році є:**
- а) В. Бунак;
 - б) П. Брока;
 - в) Р. Мартін;
 - г) К. Пірсон.
- 8. Систематизована сукупність теоретичних принципів та практичних прийомів, спрямованих на досягнення певних результатів у пізнанні та практиці – це:**
- а) метод;
 - б) методологія;
 - в) парадигма;
 - г) гіпотеза.
- 9. Система визначених способів та прийомів, які застосовують у певній сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо) – це:**

- а) метод;
- б) методологія;
- в) парадигма;
- г) гіпотеза.

10. Палеоантропология – це:

- а) розділ антропології, який вивчає культурні особливості різних етносів;
- б) наука, яка вивчає особливості фізіологічної будови сучасної людини;
- в) розділ антропології, який вивчає расове багатоманіття людства;
- г) частина антропології, яка вивчає скелети викопних людей різних епох.

11. Групи, пов'язані біологічною спорідненістю, називають:

- а) популяцією;
- б) расою;
- в) соціальною спільнотою;
- г) колективом.

12. Метод, який на підставі зафіксованих першопрохідцями та науковцями в ході польових досліджень «пережитків», допомагає відновити ранні форми людської організації, називається:

- а) біографічним метод;
- б) методом історичної реконструкції;
- в) контент-аналізом;
- г) методом моделювання.

13. Загальнонаукові методи ділять на:

- а) емпіричні та теоретичні;
- б) вимірювальні та описові;
- в) абстрактні й конкретні;
- г) якісні й кількісні.

14. Людину, яка проводить інтерв'ю, називають:

- а) співрозмовником;
- б) спостерігачем;
- в) респондентом;

г) інтерв'юєром.

15. За регулярністю проведення спостереження буває:

- а) включене й невключене;
- б) систематичне й несистематичне;
- в) довгострокове й короткострокове;
- г) польове й лабораторне.

Завдання другої групи складності

1. Назвіть основні джерела антропологічного знання.
2. Чи можна в якості антропологічних даних використовувати твори художньої літератури?
3. Які інструменти застосовують антропологи у своїх дослідженнях?
4. Дайте визначення поняттям «метод» та «методологія».
5. Назвіть основні методи, які використовують в антропології.
6. Кого вважають основоположником сучасних антропологічних методів?
7. Назвіть загальнонаукові методи, які використовують в антропології.
8. Які методи дослідження антропологи запозичили з інших наук?
9. Які існують види спостереження?
10. Дайте визначення поняттю «польове дослідження».

Завдання третьої групи складності

1. Поясніть, чим зумовлений вибір антропологом методів дослідження?
2. Яке значення для антропологічних досліджень мають матеріали, отримані під час експедицій?
3. Яке значення для антропології мають дані палеонтології?
4. Визначте недоліки етнографічних матеріалів для антропологічних досліджень.
5. Охарактеризуйте кількісні та якісні методи в антропології.
6. Окресліть основні напрями антропометричних досліджень.

7. Розкрийте сутність описової методики та приклади її застосування в антропології.
8. Розкрийте значення візуальних методів в антропології.
9. Розкрийте сутність методу інтерв'ю та особливості його застосування в антропології.
10. Назвіть переваги методу спостереження при проведенні антропологічних досліджень?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Джерела антропологічних досліджень.
2. Антропометричні методи: переваги та недоліки.
3. Кількісні й якісні методи в антропології.
4. Об'єктивні та суб'єктивні методи в антропології.
5. Загальнонаукові методи: загальна характеристика та їх використання в антропології.
6. Методи суміжних наук та їх використання в антропології.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Столяренко В., Столяренко Л. Антропология – системная наука о человеке. – Ростов на Дону : Феникс, 2002.
2. Алексеев В.П. Краниометрия: Методика антрополог, исслед. – М., 1964.
3. Алексеева Т. И. (ред.), Богатенков Д. В., Дробышевский С. В. Антропология : Учебно-методический комплекс [Электронный учебник]. – 2004.
4. Васильев М. И. Введение в культурную антропологию : Учебное пособие. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2002. – 156 с.
5. Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. – М., 1983.
6. Зубов А.А. Палеоантропологическая родословная человека. – М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 2004.
7. Клакхон К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию : Спб, 1998. – 351 с.
8. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия. – Л., 1988.

9. Лукьянова И.Е., Овчаренко В.А. Антропология : Учеб. пособие / Под ред. проф., д-ра мед. наук., акад. АСО Е.А. Сигиды. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 240 с. – (Высшее образование).
10. Майленова Ф.Г. Возможности модификации природы человека сегодня // Биоэтика и гуманитарная экспертиза. – Вып.2. – М. : ИФРАН, 2008.
11. Мартиросов Э.Г. Методы исследования в спортивной антропологии. – М., 1982.
12. Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
13. Тегако Л. И., Саливон И. И. Основы современной антропологии. – Минск : Университетское, 1989. – 186 с.
14. Тегако Л.И., Марфина О.В., Радзевич-Грун И. Основы антропологии. – Минск : «Белорусская наука», 2008. – 380 с.
15. Тегано Л.И., Марфин О.В. Практическая антропология. – Ростов на Дону, 2003.
16. Урбах В.Ю. Статистический анализ в биологических и медицинских исследованиях. – М., 1975.
17. Хомутов А.Е. Антропология. – Ростов на Дону, 2003.
18. Чаквин И.В. Некоторые итоги изучения нового палеоантропологического материала X – XIII вв. с территории Северной и Центральной Белоруссии // Проблемы современной антропологии. – Минск, 1983.

Змістовий модуль 2.
ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА:
ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ТА ФОРМИ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

Тема 1. АНТРОПОГЕНЕЗ. ОСНОВНІ ФОРМИ І ВІХИ
ЕВОЛЮЦІЇ ЛЮДИНИ

- Теоретико-методологічні засади вивчення антропосоціогенезу
- Проблема людини в релігії, філософії, науці
- Основні віхи антропогенезу
- Прабатьківщина людства

Ключові поняття: антропогенез, соціогенез, антропосоціогенез, філогенез, філогенія, архантропи (найдавніші люди), палеоантропи (давні люди), неоантропи (люди сучасного типу), міф, міфологія, філософія, наука, релігія, креаціонізм, ортодоксальний креаціонізм, еволюційний креаціонізм, еволюціонізм, ортодоксальний еволюційний, глобальний еволюціонізм, французький матеріалізм, марксизм, соціал-дарвінізм, фрейдизм, екзистенціалізм, релігійний екзистенціалізм, атеїстичний екзистенціалізм, культурноантропологічний напрям, біологічна еволюція, дарвінізм, синтетична теорія еволюції, «гіпотеза феталізації», космізм.

Теоретико-методологічні засади вивчення антропосоціогенезу

Важливе значення для інтерпретації духовної та матеріальної сутності людини і шляхів соціального розвитку має концепція походження людини та її свідомості. У результаті виникло вчення, яке об'єднує різні уявлення про походження й виникнення людини та соціуму в так званій соціокультурній взаємодії. Вчення, яке вивчає питання

взаємодії людини, соціуму та культури, називається **антропосоціогенезом**.

У науковій літературі немає єдиного трактування терміну «антропогенез». У радянській науці увесь людський рід ділили на три великі групи:

1) **архантропи** (люди, що формувались), до них відносили пітекантропів, синантропів та *Homo erectus*;

2) **палеоантропи** (неандертальці), вони жили у суспільстві, яке тільки формувалось (так зване первісне людське стадо, або прасуспільство);

3) **неоантропи** (*Homo sapiens*), тобто люди сучасного типу, які жили в «готовому» суспільстві.

Згідно з археологічною періодизацією, це – ранній палеоліт. Приблизно 40 – 35 тис. років тому, на зламі раннього й пізнього палеоліту, антропосоціогенез завершився. Отже, найдавніший період історії людства, який тривав не менш 1 млн. років, у вітчизняній літературі називали епохою становлення людини й суспільства, тобто антропосоціогенезом.

Ця класифікація була доволі логічною, однак вона не проливалася світло на найголовніші проблеми: звідки походить розумна істота на планеті Земля, звідки з'явився неоантроп тощо. Треба зазначити, що на пострадянському просторі вчені відмовляються від цієї класифікації антропогенезу і звикають до міжнародної термінології.

У західній науці під терміном антропогенез розуміють походження людського роду, що охоплює всю його дописемну історію. Відповідно, цей процес включає всі історико-еволюційні типи людини, починаючи з найдавніших видів гомінідів (першої мавполюдини – австралопітека) і закінчуючи вищим їхнім видом – *Homo sapiens*. Таке тлумачення антропогенезу має право на існування, оскільки виключення із цього глобального процесу найдавніших, по суті ще мавпячих, попередників людини, чистих гомінідів, зокрема австралопітеків, не дозволить простежити всі етапи й виявити всі механізми перетворення «недолюдини» у сучасну людину.

Деякі фахівці дотримуються вузького трактування антропогенезу, вони вважають, що він починається з періоду переходу від хабілісів до пітекантропів, який тривав приблизно 1,5 – 1 млн. років тому. У такому випадку шкала антропогенезу скорочується, однак на вкороченому відрізку більш чітко помітні зміни, які відбувались (зокрема, морфологічні зміни черепа й тіла).

Друга складова терміну «антропосоціогенез» – **соціогенез** – це історична універсалія, яка описує глобальний процес походження суспільних форм буття людини. Він включає всю дописемну історію людського суспільства, починаючи з людського стада й закінчуючи появою ранніх держав (Шумер, Аккад, Прадавній Єгипет та ін.).

Для пояснення процесу генези людини вчені залучають термін «**філогенез**» (від грец. *phyle* – рід, плем'я й *genesis* – народження, походження) – історичне формування групи організмів. Це поняття у науковий обіг у 1866 році увів Є. Геккель для позначення змін, які відбуваються в процесі еволюції різних форм органічного світу, тобто видів. У психології під філогенезом розуміють процес зміни психіки як продукту еволюції. Філогенез має не тільки психологічну, але й соціальну складову, оскільки стосується історичного розвитку поколінь. Графічне зображення філогенезу – родовідне (або філогенетичне) древо. Древо життя – відбиття еволюційного шляху розвитку великої соціальної групи, її філогенезу, у вигляді дерева з розгалуженнями. Близьке до філогенезу поняття «**філогенія**» позначає історичний розвиток світу живих організмів як у цілому, так і окремих його груп: царств, класів, сімейств, видів.

Отже, антропогенез і соціогенез – дві історичні універсалії, що описують глобальний процес походження людського роду та суспільної форми буття людини. Обидва терміни конкретизують більш широкий термін «соціальне походження». **Соціальне походження** людини – суспільна позиція й статус батьків. «Батьками» *Homo sapiens*, до якого належать сьогодні 6 млрд. землян, вважають усіх

мавпоподібних предків і ранніх людей. У такому, дуже широкому значенні, наш родовід налічує не менше 14 млн. років, а у вузькому – більше 2 млн.

Людське суспільство також має свій родовід. Виникло воно 30 – 40 тис. років тому. Тривалу стадію кристалізації людської колективності, яку називають стадом передлюдей, не можна ще вважати початком суспільства. Її змінила стадія людського стада, яку також не можна ще зараховувати до початку суспільного. Фахівці пропонують для неї кілька термінів, зокрема, протосуспільство, передсуспільство, прасуспільство тощо. Родоплемінна організація, з якої історики починають відлік первіснообщинної формації, хронологічно почалась у пізньому палеоліті.

Хоча учені так і не знайшли порозуміння ні щодо початку, ні щодо кінця антропогенезу, більшість з них вважають, що з появою неантропів одночасно з антропогенезом завершився й соціогенез, тобто антропосоціогенез – це єдиний завершений процес. Однак, з цією думкою важко погодитись, адже суспільство продовжує розвиватись, а значить і соціогенез триває. Тому, доречно буде виокремити:

➤ *антропогенез* – це еволюція людини від ранніх видів до появи *Homo sapiens neanderthalensis* (людини розумної неандертальського типу);

➤ *антропосоціогенез* – це розвиток людини від неандертальця до кроманьйонця (*Homo sapiens*) як перший етап, та другий етап – розвиток людини в межах традиційного суспільства;

➤ з появою цивілізованого суспільства (виникнення й розвитку держав) розпочався вже власне *соціогенез*, який продовжується й нині, адже розвиток і зміна *поколінь цивілізації* (термін А.Дж.Тойнбі) і є, власне, розвитком людства як такого.

Антропосоціогенез належить до категорій усесвітньо-історичних процесів, що охоплюють не окремі суспільства, країни чи регіони світу, а все населення планети. Антропосоціогенезом називають процес історико-

еволюційного формування фізичного типу людини, первісного розвитку її трудової діяльності, мовлення, а також суспільства. До основних питань антропогенезу належать: місце (прабатьківщина) і час появи найдавніших людей; безпосередні предки людини; основні стадії та рушійні сили антропогенезу; співвідношення еволюції фізичного типу людину з історичним прогресом його культури, розвитком первісного суспільства й мовлення.

Проблеми антропогенезу почали вивчати в XVIII столітті. До того часу панувала думка, що люди й народи завжди були і є такими, як їх створив творець. Однак поступово в науці, культурі, суспільній свідомості утвердилась ідея розвитку, еволюції, зокрема й людини та суспільства.

Із усіх видів гомінідів, які колись існували на Землі, *Homo sapiens* – єдиний, чию еволюційну долю можна розглядати в перспективі, оскільки лише він дожив до наших днів, широко розселившись по земній кулі. Упродовж розвитку роду *Homo* більш високоорганізовані види гомінідів, раси й народи, що перебували на так званій осі еволюційної магістралі, витісняли ті, чия організація була нижчою або навіть спрощувалась у процесі адаптації до специфічних умов проживання. Представники роду *Homo* завжди вирізнялись прагненням до широкої експансії, тому закономірним стало зародження в Європі техногенної цивілізації, яка виявилась воістину універсальною, орієнтованою на широкий спектр кліматичних і географічних умов.

Проблема людини в релігії, філософії, науці

Світогляд людини за своєю природою антропоцентричний. Людина виступає центральною фігурою в міфології та релігіях багатьох народів світу, а також є основним об'єктом вивчення в сучасній науці. Скільки існують люди, стільки вони прагнуть знайти відповіді на питання: «Звідки ми?», «Яке наше місце у світі?». Різні народи в різні часи по-своєму відповідали на ці запитання.

Племена з примітивною культурою охоче вибирали собі в предки різних тварин. Делавари, наприклад, вважали своїм родоначальником орла, стародавні данці і шведи – ведмедя, осаги – равлика. З сивої давнини бере початок ідея походження людини від мавпи. Такі переконання побутували у малайців і тибетців. Південні араби, стародавні мексиканці й африканці берега Лоанго, навпаки, вважали мавп здичавілими людьми, на яких розсердились боги.

По-різному пояснювали й виникнення перших людей. В одних народів вони з'являлись самі по собі, в інших їх створювали боги. З розвитком цивілізації роль богів зростала. Свого апогею вона досягла в трьох світових релігіях – буддизмі, християнстві та ісламі. Боги робили людину з глини, з повітря, з очерету і, навіть, за допомогою однієї лише думки. Побутували й інші уявлення про природу людини та її місце в системі природи.

Епоха античності ознаменувала початок розвитку філософської думки. Античні автори ці питання вирішували в дусі міфологічної традиції. Хоча була й інша точка зору – виникнення і розвиток людини як невід'ємної частини живої та неживої природи. Проблема людини й сьогодні залишається актуальною для філософів.

Своє бачення цієї проблеми пропонує й наука. Перші її висловлення з приводу виникнення людини опирались на релігійні догмати, але із завершенням епохи Середньовіччя вона набула самостійності. Головною відмінністю науки від релігії та філософії є прагнення обґрунтувати свої висновки, знайти їм підтвердження у фактах. А факти говорили науці про спорідненість людей і мавп. Процес розвитку, який призвів до появи сучасної людини, отримав у науці особливу назву – антропогенез.

І релігійні, і філософські, і наукові погляди з часом змінювались, впливали один на одного і переплітались, тому іноді вкрай складно розібратись, до якої сфери віднести ту чи іншу концепцію. А кількість існуючих поглядів на походження людини надзвичайно велика.

Релігійні вчення про сутність людини. Згідно з релігійними поглядами, світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою. Така точка зору отримала назву **креаціонізм** (від лат. *creatio* – створення).

Для кожної релігії було притаманним питання про божественне походження життя та буття людини; душу як джерело життя, яка собою виділяє людину з царства фауни. Тому релігійна теорія демонструє людину як духовну істоту, яка відрізняється від тварин безсмертною душею, яку вона отримала від Бога. А релігійне вчення, згідно з яким світ був створений Богом із нічого (хаосу) стало називатися креаціонізмом.

Справа в тому, що на це вчення опираються теїстичні релігії, такі як іудаїзм, християнство та іслам. Створення людини чітко описує Біблія як акт, у результаті якого Бог повідомляє людині дихання життя, своєрідну існуючу динаміку, в якій біологічне може бути поєднане з духовним, тобто зі свідомою та вільною реалізацією створеної особи від початку прикликаної до обмеженості через відповідну дію безкорисної любові Божої.

Креаціонізм не є цілісною доктриною – існує кілька варіантів цієї концепції, які відрізняються уявленнями про час акту творіння та різним ставленням до сучасних наукових поглядів на біологічну та геологічну еволюцію.

Історія креаціонізму є частиною історії релігії, хоча сам термін виник нещодавно. Термін «креаціонізм» став популярним лише наприкінці XIX – на початку XX століття, коли наукові теорії, що суперечили канонічним релігійним текстам (принаймні у їх буквальному розумінні), стали істотно впливати не тільки на погляди наукової спільноти, але й на масову свідомість. Це було реакцією захисників традиційного релігійного світогляду на нову наукову картину світу, і насамперед на теорію еволюції, запропоновану Чарльзом Дарвіном. Термін був поширений християнськими фундаменталістами, що різко протистояли науковому впливу.

Існує два напрями креаціонізму – *ортодоксальний* (або антиеволюційний) та *еволюційний*. Теологи-антиеволюціоністи відстоюють думку, що людина, як і інші живі організми, була створена Богом у результаті одномоментного творчого акту і надалі не змінювалась. Прихильники цієї версії або ігнорують докази тривалої біологічної еволюції, або ж вважають їх результатом інших, більш ранніх і, можливо, невдалих творінь. Дехто з них визнає існування в минулому людей, які відрізнялись від сучасних, але вони заперечують будь-який спадковий зв'язок між ними і сучасним населенням.

Теологи-еволюціоністи не заперечують можливість біологічної еволюції. Вони вважають, що різні види тварин можуть перетворюватись один в одного, але цей процес визначається Божою волею: людина могла виникнути від низькоорганізованих істот, проте дух її залишався незмінним з моменту первинного творіння, а самі зміни відбувались під контролем і за бажанням Творця.

Сьогодні проблематика походження людини на ґрунті креаціонізму продовжує розроблятися у межах християнської етики, яка погоджується з матеріальним творенням тіла, але наполягає на духовному, божественному походженні душі. Положення компромісне, але хитре: якщо визнати факт божественного походження душі, то треба визнати й того, хто її створив, тобто Бога; наступним же буде крок, який поставить науку перед фактом, який вона не зможе заперечити – про визначальний вплив на хід еволюції тіла тієї самої душі.

Сучасні креаціоністи проводять численні дослідження, щоб довести відсутність наступності між давніми людьми та сучасними або ж підтвердити існування сучасних людей в далекій давнині. Для цього вони використовують ті ж матеріали, що й офіційна наука, але дивляться на них під іншим кутом зору. Як показує практика, більшість доказів щодо походження людини спираються на палеонтологічні знахідки з неточним датуванням чи умовами знаходження. Часто креаціоністи оперують некоректними з точки зору науки

методами. Їхня критика спрямована на ті галузі науки, що ще недостатньо повно висвітлені або незнайомі самим креаціоністам.

Треба зазначити, що число креаціоністських течій, як філософських, так і наукових, надзвичайно велике. Про ренесанс креаціонізму свідчать численні факти: наявність у світі великого обсягу літератури (монографій, статей, науково-популярних робіт); існування особливої галузі знання – Creation Science та веб-сайтів в Інтернеті з креаціонізму; функціонування численних дослідницьких організацій, кафедр, семінарій, навчальних курсів у вишах. Так, у Каліфорнії (США) діє спеціальний Institute for Creation Research (ICR), який має широке коло дослідницьких інтересів, але всі вони здійснюються в річищі креаціонізму. У нашій державі подібні дослідження представлені недостатньо, хоча деякі вчені схиляються до подібного світогляду.

Філософське осмислення людини. Епоха античності ознаменувала початок розвитку філософської думки. Чимало філософських трактатів присвячено питанню природи людини та її місця в світі. Кожне вчення відстоює свою позицію щодо цього питання. Розглянемо основні філософські концепції.

У добу Античності зародилась думка, що весь світ являє собою єдину систему, що розвивається за одними законами. Такий світогляд носить назву *глобальний еволюціонізм*. Людина є частиною світу і займає в ньому цілком певне місце. Згідно з різними варіантами, місце це більш-менш скромне або ж, навпаки, центральне і провідне.

Перші антропологічні концепції виклали давньогрецькі філософи Платон та Арістотель. Вони були діаметрально протилежними. Платон сформував *соціоцентричну модель* «людина – суспільство», у якій природа людини пояснюється лише через суспільство, тобто бере свій початок поза людиною, а саме, у її штучному оточенні. Арістотель запропонував *антропоцентричну модель* взаємовідносин «людина – суспільство», згідно з якою все, що з'являється в суспільстві, зобов'язане своїм існуванням природі людини, тобто історично

кожне суспільство є реалізацією потенціалу заданої природи людини. У суспільстві (у минулому, теперішньому, майбутньому) не може бути нічого нелюдського. Така модель дозволяє людям зрозуміти дії своїх попередників, щоб мати змогу спрогнозувати подальший розвиток суспільства [Минюшев Ф.И. Социальная антропология (курс лекций). — М.: Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997. — 192 с., 24].

Французький матеріалізм (Ж. Ж. Руссо, П. А. Гольбах, Д. Дідро) виходить з того, що кожна людина від народження має невід’ємне право на життя, свободу і власність. Люди рівні і незалежні – це продиктовано природою людини. Отже, для кожного суспільства категорія «природного права» є еталоном при оцінці реальних відносин.

Марксизм стверджує, що людина – це «суспільна тварина» (на відміну від Арістотеля, який людину вважав «політичною твариною»), а суспільство є «продуктом взаємодії людей». Отже, марксизм розуміє людину як «кентавр-систему», у якій твариний початок – це тіло, а людська (культурна) «надбудова» – особистість людини.

Соціал-дарвінізм. Цей напрямку абсолютизує біологічне начало в людині, заперечуючи при цьому прогресивну роль культури в житті народів. Його прихильниками були Ж. А. Гобіно – ідеолог расизму; Ч. Ломброзо, який розробив вчення про вплив анатомо-фізіологічних особливостей людей на соціальні процеси; О. Аммон, який стверджував, що «природа людини диктує закон боротьби за існування і природного відбору в органічній природі»; Л. Гумплович, який уважав, що «у знищенні слабких проявляється природний закон боротьби за існування».

Фрейдизм. Згідно з цим вченням людська природа зводиться до інстинктів і волі. Інстинкти, у свою чергу, зводяться до інстинкту смерті (танатос) і інстинкту життя (ерос). Культура формує у людині «супер-его» (внутрішню «цензуру»), яка переорієнтовує енергію природної агресивності людини до самої себе (саморегулювання, саморефлексія,

самокритика). Це може породжувати різного роду неврози людини. Неофрейдизм (Е. Фромм, Г. Маркузе) переносить джерела захворювань і відхилень людської поведінки в соціальне середовище.

Екзистенціалізм. Розрізняють **релігійний екзистенціалізм** (К. Ясперс, М. Бердяєв) і **атеїстичний** (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю). Основні положення цього напряму зводяться до того, що особистість – самоціль, колектив – засіб, що забезпечує матеріальне існування індивідів, які його утворюють. Суспільство повинне забезпечувати можливість вільного духовного розвитку кожної особистості, гарантуючи правовий порядок. Релігійні екзистенціалісти дотримуються положення, що «особистості немає, якщо немає буття, вищого від неї» [Минюшев Ф.И. *Социальная антропология (курс лекций)*. — М.: *Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997. — 192 с., 25*]. Людина складається з кількох шарів: природного (біофізіопсихологічного), який досліджують природничі науки; соціального, який вивчає соціологія; духовного, який є предметом вивчення історії, філософії, мистецтвознавства тощо; екзистенціального, який не піддається науковому пізнанню і може бути лише предметом міркувань у філософії.

Культурноантропологічний напрям. Його основна теза: людина – це «недосконала тварина», тобто вона не «спеціалізована» задалегідь природою. М. Шелер, один із засновників філософської антропології, стверджував, що особистість є носієм цінностей, які досягаються завдяки любові, спрямованій на особистість і представляє собою інтенціональне переживання. Серед актів переживання цінностей він виділяє співучасть, співчуття, любов і ненависть. Вищою формою любові є любов до Бога. Трагічність, на думку Шелера, присутня в речах, людях, в усьому космосі через їх співвіднесеності з цінностями. Призначення людини – надіндивідуальне й антивігальне. Людина, як духовна істота, вільна від вітальної залежності й відкрита світові. У цьому

кардинальна відмінність людини від тварини. Як бачимо, культурна антропологія у Шелера перетворюється в релігійну.

Інший не менш відомий представник філософської антропології, А. Гелен у своїй праці «Людина. Її природа й місце в світі» (1940) доводить, що людина – «недосконала» істота, вона позбавлена повноцінних інстинктів, тому на неї лягає важкий тягар виживання і самовизначення. Головним виявляється «розвантаження», людина покликана не жити, як тварина, а «вести життя», планомірно, обачно змінювати своїми діями себе й оточуючих. Діючи, людина створює культуру, яка належить саме природі людини і не може бути остмислена окремо від неї. Інститути, які виникають при спільному житті людей, «розвантажують» людину від небезпек, дозволяють їй діяти інстинктивно, визначаючи її свідомість і волю. Відсутність взаємопогодження інститутів між собою і з моральним життям людини означає для останньої важкий вантаж необхідності приймати рішення на свій розсуд.

Узагальнюючи, можемо виділити такі основні погляди на природу людини:

а) природа людини задана апіорно, вона не змінюється в ході історії (релігійні концепції; соціал-дарвінізм, представники якого абсолютизували тавринне начало в людині; біхевіористське уявлення про людину як істоту, підпорядкованому лише схемою «стимул – реакція»);

б) природа людини змінюється в ході історії. В основі цієї ідеї лежать уявлення про еволюційний і революційний характер розвитку культури, суспільний прогрес. Цю точку зору відстоював К. Маркс, вказуючи на те, що людина, змінюючи зовнішню природу, змінює і себе. Розуміючи під зміною людини розширення її потреб в історії, марксизм в той же час стверджує, що потреби людини в ході історії зростають. Інакше кажучи, людство, поступово позбавляючись від потреби і небезпеки знищення, переходить до задоволення більш високих рівнів потреб;

в) концепції, що претендують на «безпристрасну» науковість, акцентують увагу на необхідності гармонійного

симбіозу в людині біологічного й соціально-культурного начал, представляючи її як «кентавр-систему».

Ці концепції, в основі яких лежить уявлення про принципову непізнаваність усієї природи людини, підкреслюють її духовну сутність, задану ззовні, тобто таку, витоки якої лежать за межами мозку людини [Минюшев Ф.И. *Социальная антропология (курс лекций)*, с. 26].

Усі перераховані концепції так чи інакше розглядають людину в її співвіднесеності зі світом, у якому вона живе і діє (космосом, природою, соціумом, культурно-символічним світом). Отже, в основі розуміння людини лежать парадигми її взаємодії з цим світом, їх змістовні характеристики, що вказують на різноманіття проявів природи людини у різних культурно-історичних ситуаціях.

Наукове обґрунтування природи людини. На початку XVIII століття активно починає розвиватись наука. Вона запропонувала власний варіант відповіді на одвічні питання «Звідки з'явилась людина?» і «Яке її місце в світі?».

Філософи-натуралісти (Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. Бюффон, Д. Монбоддо та інші) висловили думку про «переродження» одних організмів в інші, зокрема мавпи в людину, що відображала так звану «драбина істот», яка веде від нижчих організмів до вищих, а на вершині закінчується людиною. Ця концепція отримала назву **біологічна еволюція**.

Першим гіпотезу еволюції і походження людини від «четвероруких» обґрунтував **Ж. Б. Ламарк** у 1802 році у творі «Філософія зоології». Він першим розділив проблему на дві частини: походження фізичного тіла внаслідок еволюції та поява богоподібного розуму. Тіло людини свідчить про її походження від тварин, а розум і душа – про походження божественне. Ламарк цілком допускав походження людини від якогось виду «чотирируких». Він твердив, що всі сучасні організми походять від давніх шляхом еволюції, у тому числі й людина. І висунув ідею, що зміни в організмі відбуваються внаслідок вправ чи не вправ органу. Хід думки був таким: не стало лісів – мавпа стала вести наземне існування й перейшла

на ходіння на двох ногах, через що вони стала укріплюватись й розвиватись; через прямоходіння змінилась будова хребта, м'язів, стопи, кисті, щелеп, зубів, головного мозку; а в умовах суспільного життя з'явилась мова.

Однак, механізми еволюційних змін, які він пропонував, були занадто простими і непереконливими. Навіть у сучасників вченого ця теорія у своєму закінченому вигляді не отримала широкого визнання. Вочевидь, Ламарк і сам розумів недосконалість своєї теорії, адже зауважив, що все було б саме так, як він написав, якби людину не створив Бог.

Пізніше знаменитий шведський природознавець *Карл Лінней* уперше відніс людину й мавпу до однієї групи тварин – приматів, хоча й відніс людей до особливого роду *Номо* з одним видом «людина розумна» (*Номо sapiens*). К. Лінней належав до вчених, які вірили в божественний акт творення світу й незмінність усього живого, а тому він вважав, що існує стільки видів, скільки їх створив Бог. Людина, на його думку, була створена за образом і подобою Бога і наділена божественним розумом; а свою таксономічну систему він створив тому, що вважав, що вона допоможе зрозуміти задум Творця. Проте, його класифікація об'єднала людей і мавп в одну групу, що об'єктивно не могло не вплинути на свідомість наступних поколінь учених.

Справжнє суспільне й наукове визнання отримала теорія еволюції *Чарльза Дарвіна*, яку він виклав у книгах «Походження видів шляхом природного відбору» (1859 р.), «Походження людини і статевий підбір» (1871 р.) та інших працях.

Зміну організмів Чарльз Дарвін бачив в умовах проживання. У процесі боротьби за існування адаптовані до навколишнього середовища тварини мають перевагу над тими, що змінюють умови свого проживання. Згідно з еволюційною теорією Ч. Дарвіна, людина, яка є особливим біологічним типом, має природне походження і безпосередньо пов'язана з вищим класом савців. Людська психіка, здатність мислити і працювати є посилені інстинктами природного відбору, тому що

нижчі форми є у тварин. Теорія еволюції намагалась розчинити людину у царстві фауни.

Теорія еволюції продовжувала розвиватися, а після відкриття генетичної спадковості та її законів, отримала назву *синтетичної теорією еволюції*. Ця концепція є спробою об'єднати класичний дарвінізм з досягненнями генетики. Сутність її полягає в тому, що генетичний матеріал живих організмів має властивість змінюватись під впливом різноманітних факторів. Ці зміни можуть бути як шкідливими, так і корисними. Якщо організм виявляється більш пристосованим, ніж його родичі, то має шанс залишити більше потомства, передавши йому свої генетично закріплені якості. Зі зміною середовища кориснішими виявляються ознаки, що були до того нейтральними, або навіть шкідливими. Організми, які мають такі ознаки, виживають, і ознаки залишаються у потомства. Існують декілька видів відбору. Так відбувається зміна спадковості, але триває вона зазвичай упродовж багатьох поколінь. Предки людини у результаті зміни зовнішніх умов проживання поступово видозмінювалися, що й призвело до появи сучасної людини. Сьогодні синтетична теорія не є єдиною науковою теорією еволюції, однак вона має найбільш доказову базу і підтверджується більшістю біологічних досліджень.

Що до конкретних факторів, які діяли на предків людини в процесі еволюції також існує кілька поглядів. **Ф. Енгельс** у статті «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» (1876 р.) сформулював ідею, згідно з якою еволюція людини відбувалась унаслідок соціальних змін. Головною рушійною силою перетворення мавпи в людину, вчений вважав трудову діяльність. «Праця створила людину», а також і її сучасну анатомію. Перехід до прямоходіння призвів до звільнення рук від функції пересування. Їх стали використовувати для виготовлення і застосування знарядь праці. Ускладнення трудових операцій призводило до збільшення головного мозку, що знову викликало ускладнення діяльності. Крім того, праця вимагала об'єднання колективу, виникнення мови і, нарешті,

суспільства. Конкретним механізмом впливу соціокультурного середовища на біологічну еволюцію Ф. Енгельс вважав закріплення в спадковість набутих в процесі праці морфологічних ознак. Таке пояснення не узгоджується з сучасними уявленнями про генетичну спадковість, але певний зв'язок соціокультурної і біологічної еволюції безумовно існує.

Праця зробила з мавпи людину. Цей беззаперечний факт підтверджується різкою зміною способу життя людиноподібних істот: звільнились руки, прямою стала хода. Руки ставали використовувати для виготовлення та використання знарядь праці. Удосконалення знарядь праці привело до розвитку самої людини. У неї почали розвиватись мозок, гортань, органи відчуттів, а також змінилася форма черепа. Цей феномен в науці отримав назву *Homo Sapiens* (в перекладі з латинської – людина розумна).

Праця, перетворившись на повноцінну предметно-практичну діяльність, сприяла розвитку комунікації між людьми. Комунікативна взаємодія стала необхідною умовою інформаційного обміну, чим зумовила появу мови та мовлення. Це також стало важливим фактором антропогенезу.

Важливе значення для розвитку людини мало регулювання сімейно-шлюбних відносин. Заборона екзогамії (шлюби між членами однієї спільноти) сприяла переходу від тваринного стада до простої і зручної форми суспільної організації – первісно-родової спільноти.

Встановлення *табу* (заборони) дало змогу регулювати життя первісної спільноти. Зокрема, заборонялась кровна спорідненість, вбивства тощо. Заборони сприяли становленню моральності людини.

Л. Болько у 1918 році запропонував суто біологічну концепцію еволюції людини, яка отримала назву «*гіпотеза феталізації*». Учений вважав, що людина є «неповзрослевшей» мавпою. Безліч ознак дорослої людини (зокрема великий мозок відносно малого обличчя, відсутність шерсті на тілі і наявність її у вигляді волосся на голові, слабка пігментація у деяких рас) є у ембріона шимпанзе. Таким чином,

людина, на думку Л. Болько, є статевозрілим зародком мавпи. Ця концепція зазнала серйозної критики. Однак зібраний ученим порівняльний матеріал не може бути відкинутий, а ідеї еволюції за рахунок ембріональних змін знаходять своїх послідовників.

Г. Вейнерт у 1932 році запропонував власну концепцію еволюції предків людини унаслідок зовнішніх умов. Основними рушійними силами він вважав кліматичні зміни на планеті. Сучасна людина виникла під впливом суворих умов льодовикового періоду. Боротись з цими умовами людині допомагав вогонь. Його роль у житті первісних людей надзвичайно важлива, він і зігрівав, і захищав від лютих хижаків, і допомагав готувати їжу. Люди збирались навколо вогнищ, що сприяло спілкуванню і призвело до виникнення мови. Концепція Г. Вейнерта занадто обмежує можливі фактори еволюції предків людини умовами льодовикового періоду і, враховуючи новітні знання про зміни клімату на планеті і етапи заселення Землі, не може бути повністю прийнята. Однак ідея про важливість кліматичних змін для біологічної еволюції і виникнення суспільства є досить продуктивною і має багато прихильників серед сучасних антропологів.

Оригінальну гіпотезу появи сучасної людини висунув **Б.Ф. Поринєв** у книзі «Про початок людської історії (Проблеми палеопсихології)» (1974). Учений висунув думку, що найдавніші предки людини – троглодітиди – за рівнем своєї психічної діяльності не відрізнялись від тварин. За способом живлення вони були падальщиками. Стадія «труподіння» була проміжною між вживанням рослинної їжі та хижацтвом. Інстинкт розколювання камінням горіхів або моллюсків троглодітиди перенесли на черепи тварин, а потім на самі камені. Таким чином, виробництво кам'яних знарядь у троглодітидів не відрізнялось по суті від діяльності бобрів або мурах. Разом з тим, у троглодітидів значно розвинулась здатність до сугестії – психічного навіювання, що дозволяло їм спонукати інших індивідів до вигідних їм дій. Розвинулась

також і контрсугестія – інша сигнальна система, мова. З виникненням мови Б.Ф. Поршнев пов'язує виникнення власне людей. Люди відрізняються від троглодітів не тільки наявністю мови, а й активним полюванням, свідомою трудовою діяльністю і наявністю мистецтва. Однак першим людям доводилося важко, оскільки троглодіти використовували їх за допомогою апарату інтердікції – здатності викликати нераціональні імітативні рефлексії. Тому у частини перших людей посилилась здатність до сугестії для боротьби з троглодітами. Інша ж частина, щоб уникнути контактів з троглодітами почала мігрувати по планеті. У нових умовах люди пристосовувались як біологічно, так і культурно. Коли ж Земля виявилась повністю заселеною, почалась відкатна хвиля міграцій, війни ж з троглодітами стали успішними завдяки високому рівню технічного прогресу. Концепція Б.Ф. Поршнева не підтверджується фактичними даними, однак змушує звернути увагу на психологічні аспекти еволюції людини.

На межі ХХ – ХХІ століть з'явилась **концепція позаземного походження людини**, яка сьогодні отримує вже наукові докази. Учені намагаються створити струнку концепцію космічного відвідування Землі інопланетянами.

Існує три різновиди теорії зовнішнього (інопланетного) втручання. Згідно з першим, колись дуже давно на Землю висадились інопланетні гуманоїди, які чомусь утратили зв'язок зі своїм світом і здичавіли, після чого історія земної цивілізації почалась ніби з нуля. Друга версія зводиться до того, що високорозвинена цивілізація інопланетян (не обов'язково гуманоїдів) виростила в пробірці чи вивела шляхом селекції популяцію розумних істот, найбільш пристосованих до земних умов, і люди є прямими потомками цих істот. Третя версія твердить, що гуманоїди дали початок роду людському, схрестившись із земними приматами. Головний козир усіх цих версій – кістки людини розумної й металеві вироби в шарах земної кори, вік яких становить сотні мільйонів років (вже є знахідки й у 2 млрд. 800 млн. рр.), з чого витікає, що людина

розумна – ніякий не потомок австралопітеків та пітекантропів, що можливе тільки за умов принесення розумного життя ззовні Землі.

Розвиток космічної теорії походження людини триває. Найслабшою її ланкою є відсутність емпіричних даних.

На теперішній час не існує єдиної правильної відповіді на питання звідки ж узялась людини. Релігія пропонує найбільш простий варіант: усе сказано у Святому Письмі. Філософи роблять висновки, виходячи зі своєї логіки. Учені намагаються довести свої положення, обгрунтувавши їх за допомогою відомих фактів.

Основні віхи антропогенезу

Сьогодні виділяють чотири стадії еволюції людини:

- стадію австралопітека і *Homo habilis*;
- стадію архантропа або *Homo erectus* і *Homo ergaster*;
- стадію палеоантропа або неандертальця;
- стадію людини розумної (*Homo sapiens*).

Дріопітеки з'явилися 17 – 18 млн. років тому і вимерли близько 8 млн. років тому. Це ранні людиноподібні мавпи, які, ймовірно, з'явилися в Африці і прийшли в Європу після пересихання доісторичного моря Тетіс. Групи цих мавп мешкали в тропічних лісах, вони лазили по деревах і харчувались їх плодами, оскільки їх корінні зуби, покриті тонким шаром емалі, були не придатними для пережовування грубої їжі.

Існують припущення, що далеким предком людини був *рамапітек* (рама – герой індійського епосу). Передбачається, що рамапітеки з'явилися 14 млн. років тому і вимерли близько 9 млн. років тому. Про їх існування свідчать знайдені в Сивалікських горах в Індії фрагменти щелепи. Чи були ці істоти прямоходячими, встановити поки що неможливо. Деякі зміни в зубочелюстній системі зближують рамапітека з людиною і, отже, дозволяють провести морфологічне

розмежування з сучасними їй мавпами, що відрізняються більш примітивною будовою зубочелюсного апарату.

Австралопітекові. У 1924 році Раймонд Дарт, професор анатомії в Йоганнесбурзі (Південна Африка), знайшов неподалік від Таунга невеликий череп. Спочатку вчений вирішив, що він належав дитинчаті людиноподібної мавпи, але потім помітив, що на ньому є й «людські» ознаки (зокрема, великий потиличний отвір свідчив про те, що ця істота мала пряме положення тіла). Р. Дарт зробив висновок, що знайдений ним череп належав дитинчаті викопного предка людини, і назвав цю істоту африканським австралопітеком (*Australopithecus africanus*), що у перекладі означає «південна африканська мавпа». Знахідка має також «неофіційну» назву – «Бембі з Таунга».

Вагомий внесок у вивчення давніх мешканців Африканського континенту зробили Луїс і Мері Лікі, а згодом і їхній син Річард. Вони здійснили цілий каскад важливих відкриттів у різних регіонах Африки.

Сьогодні вченим відомі кісткові залишки близько 500 особин виду австралопітекових, і всі вони походять з Африки. За межами Африки знахідок, які б точно належали австралопітекам, невідомо, хоча час від часу з'являються повідомлення про виявлення таких у Східній Азії. Однак ці матеріали є лише невеликими фрагментами окремих кісток, а тому про їх походження не можна сказати нічого конкретного.

Австралопітеки населяли Африку 1,5 – 5,5 млн. років тому. Це, з одного боку, найдавніший і найпримітивніший вид розумної істоти, а з іншого – найбільш високоорганізований тип приматів. Вони були сполучною ланкою між тваринним світом і першими людьми.

Австралопітеки були першими істотами, які пересувались на двох ногах. Щоправда, хода їхня була ще нетвердою, ноги при ходьбі були зігнуті в колінних і тазостегнових суглобах, а голова схилена, як у мавп. Крім того, австралопітеки хоча й уміли відносно прямо ходити, більшість часу проводили на деревах. Про це свідчить їх кістяк, який мав ряд особливостей,

характерних для деревного способу життя. Австралопітеки жили на межі тропічного лісу й савани, а новий спосіб пересування – «на своїх двох», підходив тільки для відкритих просторів.

Обсяг мозку австралопітеків значно перевищував обсяг мозку близьких їм за розмірами тіла шимпанзе, він становив близько 400 – 500 см³. Тіло їх було вкрите шерстю. Вони не мали таких природних органів захисту, як потужні щелепи, ікла і гострі кігті, а також поступались у фізичній силі великим тваринам.

Існує припущення, що австралопітеки могли використовувати знаряддя. В одному з головних місцезнаходжень австралопітеків у південній Африці знайдено чимало кісток тварин. Вивчивши їх, Р. Дарт у 1957 році опублікував працю, у якій зробив висновок, що у австралопітеків існувала так звана «кістково-зубо-рогова культура». У якості ударних знарядь вони використовували плечові, стегнові та великогомілкові кістки копитних, у якості ріжучих інструментів – нижні щелепи, для проколювання – роги, поздовжньорозколоті кістки, а в якості скребків – кістки піднебіння. Не виключено, що австралопітеки вміли використовувати й камінь, оскільки разом з черепом однієї зі знахідок були знайдені дуже примітивні знаряддя, виготовлені з гальки, які пізніше назвали знаряддями олдувайської культури. Інші вчені вважають, що вони лише випадково використовували кістки вбитих тварин в якості знарядь праці чи зброї.

Ці невеликі примати жили, скоріш за все, зграями. Суспільний устрій дозволяв не тільки встояти проти хижаків, а й успішно нападати на інших тварин. Поруч із костями австралопітеків часто знаходять роздроблені черепи павіанів, роги і розколоті трубчасті кістки трав'яних тварин, мабуть, наші далекі предки, щоб добути живильний кістковий мозок, навчилися розколювати черепи й кістки за допомогою гострих каменів, ціпків та інших підручних засобів. Малоймовірно, що вони самотужки могли вбити велику тварину, але в савані, на

щастя, вистачало хижаків, за якими можна було «доїсти» обід. Причому, можливо, вони (хижаки й австралопітеки) один одному не заважали, адже більшість хижих звірів, що населяють савану, полюють уночі, а вдень мирно відпочивають, у той час як австралопітеки завдяки іншій будові очей були більше пристосовані до денного способу життя.

Учені не сумніваються, що м'ясна їжа, яку вживали австралопітеки, мала важливе значення для розвитку їхнього мозку. По-перше, вона багата білком, який необхідний організму для росту й розвитку; по-друге, добути м'ясну їжу набагато складніше, ніж зірвати з дерева плоди, для цього потрібно хоч трішки «поворухити мізками».

Вогню австралопітеки не знали. Про їх житла, методи полювання нічого не відомо. Багато знахідок свідчить про насильницьку смерть, можливо від рук їхніх же родичів.

Сьогодні антропологи виділяють кілька видів австралопітекових, серед них є грацильні (дрібні) і масивні. Від якого саме виду бере свій початок рід Номо («власне людина») на сьогоднішній день точно не відомо. Ще донедавна «прабатьком» вважався *Australopithecus africanus*, але після детального дослідження кістяка (наприклад, його руки виявились довші за ноги) він був визнаний ближчим до своїх предків-мавп, ніж до роду Номо. Однак за рядом інших ознак, у тому числі й за будовою зубної системи, він стоїть набагато ближче до Номо, ніж до інших австралопітекових. Тому остаточно відповісти на запитання: «хто з австралопітекових є нашим предком?» поки що не можливо.

Крім того, учені не дійшли згоди у питанні, чи можна вважати австралопітеків гомінідами, тобто чи стояли вони взагалі на порозі «людства». Дійсно, це питання не можна вирішити, опираючись тільки на вивчення кістяків, тому що людина відрізняється від мавп не стільки зовнішнім виглядом, скільки своїми «уміннями». Тому важливе значення мають знахідки знарядь праці, які виявляють у тих самих шарах що й кістки найдавніших жителів Землі.

У 1959 році Луїс і Мері Ліки вели розкопки в Олдувайській ущелині в Танзанії. В одному з шарів вони виявили череп масивного австралопітека, якого назвали зинджантропом. Вік його визначили в 1,75 мільйони років. У тім же шарі, недалеко від місця знахідки, були виявлені і найпримітивніші знаряддя праці з гальки (власне, просто камені, але зі слідами обробки, помітними тільки досвідченому оку). Проте зинджантроп, судячи з його кісткових залишків, не справляв враження істоти, здатної виготовити навіть такі прості інструменти.

У 1960 році розкопки були продовжені. У їх результаті були виявлені кістки дуже дивної, не відомої тогочасній науці істоти. Вони знаходились у тому ж геологічному шарі, що й кістки зинджантропа, але залягали на 60 см нижче, тому «нова» істота одержала назву презинджантроп. Як з'ясувалось, презинджантроп мав прогресивніші риси у порівнянні із зинджантропом, хоча й жив приблизно у той самий час. І тоді стало зрозумілим, що це саме він придумав, як обробляти гальку, щоб вийшло щось схоже на знаряддя.

Однак наступної стадії розвитку людини (пітекантропа) презинджантроп не досяг, тому вчені виділили його в особливий вид – *Homo habilis* (хомо хабіліс), що у перекладі з латинського означає «людина уміла». Таку назву вона отримала через те, що саме з нею пов'язують перші відомі кам'яні знаряддя праці.

Трохи пізніше важливі відкриття зробив син Луїса й Мері Ліки Річард. Експедиція, яку він очолював, на півночі Кенії в районі озера Рудольф серед численних залишків австралопітекових виявила фрагмент нижньої щелепи гомініда. Вік його значно перевершував вік знахідок з Олдувайської ущелини й складав більше 2 мільйонів років. Незабаром усе в тій же Кенії, у містечку Кообе-Фора, були виявлені знаряддя, які датувались приблизно 2,5 мільйонами років і, мабуть, належали першим «умілим людям».

На відміну від австралопітеків, габіліси використовували примітивні знаряддя праці. *Homo habilis* у порівнянні з іншими австралопітековими мали ряд прогресивних рис. Насамперед,

трохи змінився череп: нижня щелепа стала менш масивною, лицьова частина значно менше виступала вперед. Істотно збільшився й обсяг мозку: приблизно 650 см³. Ці істоти не знали вогню, але, можливо, будували з каменів примітивні укриття від вітру. У всьому іншому *Homo habilis* мало відрізнялись від австралопітеків, які безумовно були тваринами. У них були відсутні специфічно людські морфологічні особливості. Виходячи з цього, частина вчених вважає, що в габілісів ще не почали формуватись ні мислення, ні воля, ні мова, ні соціальні стосунки, а отже, людьми їх вважати не можна. Відповідно, початок антропогенезу вони пов'язують з переходом від габілісів до пітекантропів, який відбувся 1,5 – 1 млн. років тому.

Глобальною перемогою *Homo habilis*'ів вважається набуття ними здатності до виготовлення знарядь праці, можливо, навіть більшою, ніж початок використання вогню чи доместикація тварин. Увесь ланцюг культурних артефактів, які ми нині зємо найбільшими відкриттями, у своїх витоках має всього один вид – кам'яне знаряддя. Отже, ***виготовлення знарядь праці – це перша глобальна революція в історії людського роду.***

Звичайно, тварини для досягнення певних цілей використовують різні пристосування. Так, шимпанзе, щоб розбити горіх, не просто стукає по ньому тим, що потрапило під руки, а споруджує з каменів своєрідне ковадло з горизонтальною поверхнею, а іншим каменем, як молотком, розколює шкарлупу. Не тільки в людиноподібних мавп спостерігається така розумова діяльність, видри також використовують камені, щоб розбивати панцирі молюсків. Але діяльність «людини умілої» відрізнялася тим, що вона не просто використовувала камені, які потрапляли під руку, а свідомо надавала (або намагалася надавати) їм підходящу форму. Зрозуміло, що перші кам'яні знаряддя мало чим відрізнялися від простих кругляків. Побачивши їх, ви, напевне, нізащо б не подумали, що вони є результатом діяльності розумної істоти. Ці знаряддя були настільки примітивними, що дехто з дослідників припускав, що відколи на гальці

утворились від ударів каменю об камінь, а не зроблені людською рукою.

Судячи зі знахідок, *Homo habilis* виникли приблизно 2 – 1,5 млн. років тому. «Людина уміла» існувала понад півмільйона років, повільно еволюціонуючи, вона стала схожою на «людину прямоходячу» (*Homo erectus*), або пітекантропа – представника більш досконалих гомінідів.

Епоха, у яку жили *Homo habilis*, отримала назву олдувайська, за знахідками в Олдувайській ущелині. **Олдувайская культура** – найдавніша археологічна культура на Землі (близько 2 млн. років до н. е). Інша її назва – галькова культура, вказує на те, що основні знаряддя були виготовлені з гальки. Це так звані **чопери** і **чопінги** (від англ. *chopper*, *chopping* – ударник). Спочатку це були масивні жовна кременю, суцільно оббиті з двох боків для надання їм мигдалеподібної форми. Грубі, великі рубила на масивнішому кінці мали вкриту кіркою або спеціально притуплену п'ятку для упирання в долоню під час ударно-рубальних трудових операцій. Пізньоашельські рубила досконаліші й менші за розміром, оскільки виготовлялися з великих плоских відщепів. Їхній робочий край не зигзагоподібний, як раніше, а прямий, оброблений пригострювальною ретушшю. Більш досконалі пізніші рубила використовували як ножі і скребла.

Унікальність Олдувайської культури полягає в тому, що тут можна простежити послідовність усіх етапів людської еволюції.

Архантропи. Другою стадією в розвитку людини є **архантрон** або *Homo erectus* і *Homo ergaster* (грец. *archaios* – прадавній і *anthropos* – людина). До архантропів відносять пітекантропів з острова Ява (Індонезія), синантропів з Китаю, а також інші знахідки найдавніших людей в Африці.

Слово «пітекантроп» з'явилося у XIX столітті, коли викопних знахідок ще майже не було, але у колі наукової спільноти вже існувала думка про те, що людина походить від якихось вимерлих видів тварин.

Існування архантропів як «відсутньої ланки» між мавпою і людиною передбачав Е. Геккель. У праці «Природна історія створення світу» (1874) він дав цим істотам назву «*питекантрон*» (від грецьк. слів *pithecus* – мавпа і *anthropos* – людина), що буквально означає «мавполюдина», тобто, істота, яка займає проміжне положення між мавпою і людиною.

Цю гіпотезу вдалося підтвердити голландському дослідникові Ежену Дюбуа. У 1881 році, захоплений ідеями Ч. Дарвіна, учений поїхав на острів Ява, щоб віднайти там «сполучну ланку» між людиною і мавпою. У 1891 році він знайшов скам'янілу черепну коробку, а через рік – масивну стегнову кістку істоти, яка мала ознаки і людини, і мавпи. Свою знахідку вчений назвав *Pithecanthropus erectus* – мавполюдина випрямлена. Науковий світ тріумфував. Розкопки на острові Ява тривали, у результаті було знайдено ще біля двадцяти особин подібного виду. Пізніше, уже в ХХ столітті, учені часто натрапляли на кісткові останки питекантропів уже в інших частинах світу.

У Європі також було знайдено залишки гомінідів. У Німеччині біля Гейдельберга була знайдена нижня щелепа, власник якої був молодим і фізично розвиненим суб'єктом і, мабуть, також належав до виду *Homo erectus*. У 1965 році в Угорщині на стоянці Вертешселлеш була виявлена потилична кістка, яка належала також питекантропу. Цікаво, що обсяг мозку цього індивідуума становив близько 1400 см³, що набагато ближче до неандертальця, ніж до *Homo erectus*.

У Франції, біля Ніцци, археологи знайшли стоянку Терра-Амата, де збереглися залишки жител питекантропів. Вони були складені з гілок, що опирались на центральні стовпи, а ззовні покриті шкірами. Такі житла досягали значних розмірів (до 15 метрів у довжину й 5 метрів завширшки). Усередині знаходилось вогнище, обкладене камінням. Це одне з найдавніших свідчень приручення вогню людиною. До кінця періоду існування питекантропів вогонь був відомий уже майже повсюди – у багатьох поселеннях збереглися сліди

використання вогню. Можливо, це пов'язано з похолоданням, яке відбувалось у тому регіоні.

На початку ХХ століття у печері Чжоукоудянь неподалік від Пекіна були виявлені кісткові залишки більш ніж 40 істот – чоловіків, жінок і дітей, а поряд з ними велику кількість кам'яних знарядь. Ці істоти були схожі на пітекантропів, але здавались більше «просунутими», тобто більш схожими на сучасну людину. Як свідчать знахідки, і жили вони пізніше – близько 350 тисяч років тому, тому вчені виділили їх у самостійний вид і назвали *Sinanthropus pekines* – «китайська людина», або **синантроп** (назва походить від латинського слова *Sina* – Китай).

Учені встановили, що найдавніші *Homo erectus* жили в Африці близько 1,7 – 1,5 мільйонів років тому, де й провели перші півмільйона років свого існування. А близько 1,2 мільйонів років тому відправились на територію Євразії (цим часом датуються пітекантропи з острова Ява). До Європи пітекантропи потрапили приблизно 700 000 років тому.

Еволюційна доля пітекантропів, що жили в різних географічних регіонах, склалась по-різному. Учені і зараз сперечаються, хто з них став предком людини сучасного типу. Сьогодні антропологи схиляються до думки, що саме африканські пітекантропи стали нашими прабатьками, а європейські і азійські залишились осторонь від головного шляху еволюції.

Найдавніші люди мали подібні ознаки: масивна зі скошеним підборіддям щелепа сильно виступала вперед, на низькому похилому лобі був валик, висота черепа в порівнянні з черепом сучасної людини мала, але обсяг мозку варіює в межах 800 – 1400 см³. Мозок найдавніших людей дуже відрізнявся від мозку вищих мавп: у них набагато краще, ніж у мавп, були розвинені частини мозку, які відповідають за діяльність вищої нервовою системи, ліва півкуля мозку була більша, ніж права, що, як і у сучасних людей, пов'язують з праворукістю.

Колективи архантропів, чисельність яких коливалася від 35 до 90 особин, вели кочовий спосіб життя, вільно пересуваючись з місця на місце. Це пояснюється пошуками харчових ресурсів, оскільки в екологічних умовах раннього палеоліту «кормова територія», яка забезпечувала продуктами харчування одну людину, становила 25 км².

Найдавніші стійбища архантропів розташовані переважно на берегах річок та проток, навколо озер і на морських узбережжях. Цікаво, що на деяких з них знайдено залишки штучних споруд. Наприклад, на стоянці біля водоспаду Каламбо (Замбія) були знайдені викладені напівколом камені, які, очевидно, слугували фундаментом огорожі від вітру; у Терра-Аматі (Франція) рештки 21-ї халабуди легких жител, споруджених із жердин. За спостереженнями А. Люмле, ці житла мали овальну форму; їхня довжина сягала 7 – 15 м, а ширина 46 м. На долівках халабуд були ямки діаметром близько 30 см, очевидно, в них були закопані стовпчики, які підпирали стелю. Архантропи могли селитись і протягом тривалого часу мешкати в печерах, які захищали їх від негоди та холоду.

Важливу роль у життєдіяльності першолюдей відіграло збиральництво. На думку вчених, у тропічних та субтропічних зонах воно давало змогу отримати близько 60 – 80 % харчового раціону, а в тих регіонах Старого Світу, де переважав помірний клімат, близько 20 – 40 %. Поряд з добуванням рослинної їжі пітекантропи займались полюванням, про що свідчать знайдені в місцях їх проживання кістки дрібних гризунів, оленів, ведмедів, диких коней, буйволів. Вони активно використовували колективні, облавні методи полювання. Ефективність полювання забезпечувалася багатьма чинниками, а саме: спільними узгодженими діями членів первісних колективів, наявністю досконалих знарядь, зокрема дерев'яних списів, використанням вогню. Цікаві спостереження зробив американський антрополог К. Гоуелл в Амброні: на його думку, прадавні мисливці підпалювали траву, щоб гнати слонів у потрібному напрямку. Крім того, під час полювання на

великих тварин вони використовували палаючі голівешки та списи з обпаленими загостреними кінцями.

Пітекантропи використовували вогонь. У печері Чжоу-Гоу-Дянь, поблизу Пекіна, де знайдено залишки синантропу і його численні кам'яні знаряддя, виявлені сліди багать (вугілля, попіл, обпалене каміння). Скупчення попелу, що досягало в окремих місцях шести-, семиметрової товщини, доводить, що синантропи заселяли печеру упродовж тривалого часу. Штучно добувати вогонь синантропи ще не вміли. Вони, ймовірно, отримували його при лісових пожежах або виверженні вулкану, а потім зберігали не лише упродовж року, а й від покоління до покоління. Уміння користуватись вогнем було величезним досягненням людини. Вогонь захищав архантропів від холоду та хижаків. Він значно поліпшував смакові якості мяса, а головне термічна обробка сприяла кращому засвоєнню їжі людським організмом і, як наслідок, удосконаленню фізичної подоби першолюдей. «Зміна характеру харчування, писав з цього приводу М. Нестурх, відбилася на будові різних органів людського тіла ... Ослаб і скоротився жувальний апарат і лицевий відділ, видозмінився зубний ряд. Останні перетворення йшли корелятивно з потоншенням стінок мозкової коробки і зменшенням зовнішнього рельєфу черепа, які в свою чергу були пов'язані з прогресивним розвитком і збільшенням розміру головного мозку. Вплив нового складу їжі, більш концентрованої в розумінні багатства на складні хімічні органічні сполуки, мав сприятливо відбитись і на головному мозкові ... »

Мислення, хоча й у примітивній формі, використання вогню та виготовлення знарядь стали найголовнішими перевагами найдавніших людей у боротьбі за існування. З архантропами пов'язаний новий етап у розвитку суспільних відносин. У колективах первісних людей, яким доводилось спільно долати труднощі в боротьбі за існування, поступово утверджувались нові, суто соціальні зв'язки. Значно поглибилась господарська спеціалізація статевовікових груп. Наприклад, вогонь у печерах скоріше за все підтримували літні

особини. Але поряд з цим продовжували діяти і колишні, біологічні закони. Природний відбір продовжував зберігатись, мабуть, у тих групах найдавніших людей, у яких швидше і краще розвивались мислення, мова, трудова діяльність.

Стандартна форма знарядь, які виготовляли пітекантропи дозволяє говорити, що в них уже була мова. Вони вели кочовий спосіб життя, переходячи з місця на місце в пошуках їжі й тримаючись невеликими групами. У боротьбі за виживання головним було тісне згуртування первісної общини, у чому важливу роль відігравала наявність у архантропів зачатків членороздільної мови. Вони мали всі дані для успішної боротьби з природними ворогами: маючи гарну вертикальну поставу, переміщуючись пітекантропи могли тримати в полі зору обширний простір, на відстані помічаючи наближення будь-якої небезпеки. При прямій поставі звільнялись руки, які вони могли використати для роботи. Руки й мозок, обсяг якого безперервно в цей час збільшувався, були головною зброєю найдавнішої людини в боротьбі за існування. З усього видно, що *Homo erectus* був першою істотою, здатною абстрактно мислити. Зародження абстрактного мислення супроводжувалось розвитком суспільних відносин. У архантропів фіксуються не тільки стійкі типи знарядь, а й локальні особливості кам'яної індустрії. Переважне застосування чоперів, відщепів з зубчастими краями на одних стоянках і рубів, колунів – на інших пов'язують з природними умовами та характером сировини, яку використовували для виготовлення знарядь.

Homo erectus, на думку антропологів, був першим видом, що покинув Африку й розселився на інших теренах. Судячи з новітніх даних, вони мали гарні адаптаційні якості, що можна пояснити фізіологічними особливостями, але вчені схильні вважати, що головне значення мали поведінські характеристики. Вочевидь, архантропи вміли не тільки користуватись вогнем, а й виготовляти одяг, будувати укриття, хоча прямих підтверджень цього немає. Треба мати на увазі, що пітекантропи були канібалами, як і їхні попередники.

Отже, *Homo erectus*, увібравши в себе багато різновидів, з одного боку, передував неандертальцю, а з іншого – був його сучасником. Після того, як *Homo erectus* проіснував близько 1,3 млн. років без будь-яких помітних змін, з ним сталося щось дивне: його популяція в якийсь момент стала різко скорочуватись, доки не зникла зовсім. І ось у той час, коли більша частина виду *Homo erectus* вимирала, інша раптово, як пишуть учені (знов – *випадковість!*), «перетворилась на *Homo sapiens*’а – відбулось різке зростання обсягу черепа від 950 до 1450 см³.

З архантропами повязана ***ашельська археологічна культура***, або ашельська епоха розвитку первісної культури, яка розпочалась приблизно 1,5 млн і завершилась близько 150 тис. років тому. На думку багатьох учених, цю епоху можна розділити на два великих періоди: давній, або ранній, ашель (1,5 млн 400 тис. років тому) та пізній ашель (400 150 тис. років тому).

Визначальною рисою ашельської археологічної культури є поширення камяного рубила – масивного знаряддя мигдалеподібної форми з двобічною обробкою, яке виготовляли з кременю, кварциту тощо. Крім того, відомі також клівери сокироподібні рубила з прямим чи вигнутим лезом, скребла, скребки, свердла тощо.

Палеоантропи. Наступна стадія еволюції пов’язана з давніми людьми – ***палеоантропами***, або ***неандертальцями*** (*Homo neanderthalensis*). Ранні неандертальці жили приблизно 150 тис. років тому.

Термін «***неандерталець***» походить від назви одного з перших місцезнаходжень європейської плейстоценської людини, відкритої в 1856 році у Неандерталі поблизу Дюссельдорфа (Німеччина).

Перші знахідки неандертальців були зроблені близько 150 років тому. У 1856 році у гроті Фельдгофер у долині ріки Неандер (Неандерталь) у Німеччині шкільний учитель і аматор старовини Йоган Карл Фульрот під час розкопок виявив череп й частину кістяка якоїсь цікавої істоти. Але в той час праці

Ч. Дарвіна ще не вийшли у світ, і вчені не вірили в існування викопних предків людини. Відомий паталогоанатом Рудольф Вірхов оголосив цю знахідку кісткою людини, яка в дитинстві страждала на рахіт, а в старості – на подагру.

У 1865 році були опубліковані відомості про череп подібної істоти, який знайшли в каменоломні у скелі Гибралтар ще в 1848 році. І тоді вже вчені визнали, що подібні останки належать раніше невідомому викопному виду людини. Назву цьому виду дали за місцем першої знахідки – неандерталець.

Палеоантропи досить широко розселились у Старому Світі, освоївши ті регіони, які були недоступні їхнім попередникам архантропам. В Африці сліди перебування давніх людей віднаходять не лише в саванах та напівсаванах, а й у важкодоступних тропічних лісах, напівпустелях та пустелях. Поселення палеоантропів відомі на території Передньої Азії, Іраку, Туреччини, Ірану, Афганістану, Кавказу, країн Південно-Східної Азії, Південного Китаю. Вони мешкали також у Центральній Азії, на півдні Сибіру та Далекого Сходу, на Японських островах. В їхній ареал «входила» Південна, Центральна та значна частина Східної Європи. Окремі пам'ятки, залишені палеоантропами, розташовані навіть неподалік від Полярного кола (наприклад, на р. Чусовій у Приураллі).

Широке розселення давніх людей не тільки в регіонах з теплим сприятливим кліматом, але й у суворих умовах, яких зазнала Європа, свідчить про прогрес у порівнянні з найдавнішими людьми: давні люди вміли не тільки підтримувати, а й добувати вогонь, вони вже володіли мовою, обсяг їх мозку дорівнював обсягу мозку сучасної людини, про розвиненість мислення свідчать, зокрема, їх знаряддя праці, які за формою були досить різноманітними і використовувались для різних цілей – полювання на тварин, будівництва житла тощо.

Завдяки систематичним розкопкам, які ведуться майже півтора століття, на сьогодні відомі кісткові рештки приблизно 300 палеоантропів, значна частина яких походить з Європи.

Серед європейських палеоантропів розрізняють дві групи: ранніх, яких називають також пресапієнсами чи пренеандертальцями, та пізніх, або «класичних».

Морфологія неандертальця дуже своєрідна. Антропологи вважають це результатом адаптації давніх людей до суворих кліматичних умов. Неандертальці були середнього зросту (155 – 165 см) й потужної статури – фізично вони за всіма параметрами перевершували сучасну людину. Судячи з тому, що вони полювали на дуже швидких й спритних тварин, сила в них сполучалась з рухливістю. Прямоходінням вони оволоділи повністю, і в цьому сенсі нічим не відрізнялись від нас. Неандертальці мали добре розвинені руки, але вони були трохи ширші й коротші, ніж у сучасної людини, і, мабуть, не такими спритними. Череп величезний, низький і довгий, обличчя видається вперед, великі очниці з масивним надочноямковим валиком, низьке похиле чоло, слабко виражений підборідний виступ, різкий перегин потиличної кістки утворює ззаду характерний виступ – «шиньйон». Спеціальні дослідження показали, що саме така статура є оптимальною для життя в умовах холодного клімату.

Розмір мозку неандертальця коливався в межах 1200 – 1600 см³, іноді навіть перевершуючи середній обсяг мозку сучасної людини, але структура мозку залишалась ще багато в чому примітивною. Зокрема, у неандертальців були слабко розвинені лобові частки, відповідальні за логічне мислення й процеси гальмування. Тож, можна припустити, що ці істоти «не ловили з неба зірок», були вкрай збудливі, а їхнє поведження відрізнялося агресивністю.

Таким був вигляд неандертальця, однак на величезній території, яку вони заселяли, існувало кілька різних типів. Одні з них мали більш архаїчні риси, що зближують їх із пітекантропами; інші ж, навпаки, за своїм розвитку стояли ближче до людини сучасного типу.

Із палеоантропами пов'язана *мустьєрська культура*, або епоха, яка розпочалася приблизно 150 тис., а завершилася 4035 тис. років тому. Неандертальці добре володіли технікою

обробки каменю. Знаряддя, як і раніше, виготовляли з кременя, але форми їх стали набагато різноманітними, а техніка обробки складнішою. Мустьєрська «кремяна індустрія» налічувала кілька десятків типів знарядь. Найбільш поширеними з них були *скребло*, придатне для скобління, шкребіння та різання; *скобель*, який застосовувався для обробки дерева та кісті; *гостроконечники* (кинджали, наконечники списів, шила) універсальні знаряддя для полювання та обробки туш убитих тварин та ін. Також на стоянках неандертальців знаходять такі знаряддя, як *проколки*, *шкребки*, *різці*, *зубчасті й виімчасті знаряддя* тощо. Лише на території Франції археолог Ф. Борд виділив 60 типів камяних знарядь мустьєрської доби.

Застосовували також кістяні та дерев'яні знаряддя. Так, на стоянці Зальцгіттер-Лебенштадт (Німеччина) виявлено уламки гострого, кістяного кинджала завдовжки 70 см та ратище з рогу оленя; на стоянці Лерінген (Німеччина) спис довжиною 244 см, кінець якого був загострений і загартований вогнем, тощо.

Знаряддя неандертальців відрізнялись залежно від території, на якій вони проживали, тварин, на яких полювали, клімату та географічного регіону. Зрозуміло, що африканський набір знарядь повинен відрізнитись від європейського.

Що стосується клімату, то європейським неандертальцям не дуже пощастило. Саме на час їхнього існування припало сильне похолодання й утворення льодовиків. Якщо *Homo erectus* (пітекантроп) жив у місцевості, яка нагадувала африканську савану, то ландшафт, що оточував неандертальців, принаймні європейських, нагадував скоріше лісостеп або тундру.

Палеоантропи успішно полювали на великого звіра мамонтів, носорогів, бізонів, ведмедів; на середнього північних оленів, коней, віслюків, баранів, сайгу; а там, де це було можливо, й на морських тварин тюленів, пінгвінів і тощо. Цікаво, що на окремих стоянках переважають кістки певного виду тварин, що свідчить про спеціалізацію мисливських колективів.

Полювання складало основу життєдіяльності тих груп палеоантропів, які жили в умовах прохолодного або помірнього клімату. Що ж до тодішніх мешканців тропічних та субтропічних зон, то основну частину їхнього раціону складали продукти збиральництва: плоди, їстівне коріння, мушлі тощо.

Ми вже говорили, що синантропи (а швидше за все, і взагалі всі пітекантропи) стали використовувати природний вогонь, отриманий у результаті удару блискавки об дерево або виверження вулкану. Добутий у такий спосіб вогонь безупинно підтримували, переносили з місця на місце й дбайливо зберігали, тому що одержувати вогонь штучно люди тоді ще не вміли. Виявлені сліди вогнищ на багатьох стоянках архантропів дозволяють припустити, що деякі групи найдавніших людей навчились видобувати вогонь. У подальшому добування і використання його в побуті стало одним з елементів культури неандертальця.

Давні люди, як і їх попередники, освоювали печери, в основному невеликі навіси або неглибокі гроти. Рятуючись від холоду, європейські неантропи часто селились у печерах, іноді будуючи в їхніх галереях штучні житла. Залишки одного з них виявив А. Люмле в печері Лазарет (Франція). Це була споруда довжиною 11 і шириною 3,5 м, укрита шкурами тварин. Вона складалася з двох кімнат, в одній з яких збереглися сліди двох багать. Цікаво, що вхід до печери був захищений від вітру кам'яною стінкою. Це дає підстави вважати, що саме в добу мустьє давні «європейці» вперше почали виготовляти одяг із шкур тварин.

Крім того, вони навчились не лише використовувати природні укриття, а й будувати житло. Залишки одного з них на високому схилі правого берега Дністра неподалік від с. Молодова (Кельменецький р-н Чернівецької обл.) виявив у 1961 році львівський археолог О. Черниш. На думку фахівців, воно нагадувало ярангу або чум сучасних північних народів. Основою конструкції слугувала овальна викладка із великих кісток мамонта, яка огорожувала площу 40 м². До кісток кріпились жердини, що утворювали каркас, обтягнутий

шкурами тварин, очевидно мамонтів. За спостереженнями автора відкриття, молодоське житло складалось із двох кімнат і мало дві легкі прибудови із заходу та сходу. Товщина культурного шару, сліди двох великих вогнищ та більше десятка багать свідчать про те, що люди жили тут доволі довго; у такому житлі було тепло й затишно навіть під час суворої зими льодовикового періоду.

У палеоантропів формується абстрактне мислення, зароджується суспільна свідомість. Очевидно, вони вже могли формулювати певні поняття і, відповідно, виражати їх мовними засобами. Спільна боротьба за існування, колективні форми полювання, звукова мова, хай навіть у примітивній формі, все це посилювало соціальну згуртованість первісних колективів прагромад, сприяло подоланню тваринних інстинктів. Це підтверджують поховання померлих, виконані за певним обрядом.

На завершальні етапи доби мустьє припадають також перші зафіксовані наукою прояви такої суто людської риси, як турбота про одноплемінників. Яскравою ілюстрацією нових взаємин у колективах неандертальців є результати вивчення одного з чоловічих кістяків із печери Шанідар в Ірані (поховання Шанідар I). Ще за життя ця людина отримала тяжке пошкодження лівого ока (його сліди збереглися на зовнішній поверхні очного яблука) і, на думку фахівців, осліпла. Права рука невдахи була ампутована вище ліктя, а та частина ліктьової кістки, яка залишилася, вкрай атрофована. До цього слід додати сильний артрит правої щиколотки, зрощений перелом однієї з кісток правої стопи і, нарешті, цілком стерті зуби. І при всьому цьому неандерталець дожив принаймні до 40 років і загинув лише внаслідок обвалу печери! Природно, що без постійної підтримки інших людей він не зміг би проіснувати й кількох днів. Ще один приклад: принаймні в останні роки свого життя неандерталець із печери Ля Шапелль-о-Сен внаслідок враження хребта деформуючим артритом не міг брати участі в полюванні. Утім він регулярно вгамовував

свій голод та спрагу, залишаючись повноправним членом первісного колективу.

У свідомості палеоантропів вже з'явилися абстрактні уявлення, пов'язані з повсякденним життям, господарством, цілеспрямованістю дій при виготовленні знарядь праці та спорудженні житла. Замислювались вони і над сутністю буття, створивши у своїй уяві абстрактну картину навколишньої дійсності. Неандертальців хвилювала смерть одноплемінників: саме за доби мустьє з'явилися перші поховання, сліди яких зафіксовані в Ле Мустьє, Ля Шапелль-о-Сен, Ля Феррасі, Спі-СюрльОрно, Шанідарі, Табуні, Схулі, Кафзе-ху, Тешик-Таші тощо. Небіжчиків ховали за певним ритуалом: їх розміщували головою на захід чи на схід, поруч клали крем'яний гостроконечник або якесь інше знаряддя, оточували кістками тварин, а іноді накривали камяною плитою чи лопаткою мамонта. Справжньою сенсацією стало поховання Шанідар IV: у могилі небіжчика, який помер приблизно 60 тис. років тому, знайшли... букети квітів! Причому з восьми видів рослин, виявлених біля кістяка, п'ять мали цілющі властивості, один був їстівним, а ще один і цілющим, і їстівним водночас.

Узагальнюючи дані, отримані під час розкопок мустьєрських поховань, А. Окладников показав доволі широке коло уявлень первісної людини, яке знайшло відображення у згаданих вище ритуалах: Всесвіт із чотирма частинами світу; Сонце джерело життя, тепла, світла; культ промислового звіра як один із проявів культу Природи; шанування самої Людини, а, можливо, й віра в потойбічне життя.

З розвитком абстрактних уявлень пов'язаний і властивий неандертальцям культ печерного ведмедя, сліди якого зафіксовані на багатьох мустьєрських пам'ятках Європи: в альпійських печерах Драгенлог і Перерсгеле давні люди склали черепи ведмедів у спеціальні камяні ящики; в печері Регурду у Франції в кільцевий опалубок з камяних брил; у печері Зальцгофен в Австрії в нішеподібні заглибини в підлозі і т. ін. Ймовірно, з цим пов'язана і печера Ільїнка на Одещині, де під час розкопок виявлено череп ведмедя у камяному завалі та

щелепу, яка стояла на чотирьох плитах вапняку, впираючись верхнім кінцем у склепіння.

У неандертальців існувала ще одна суто людська сфера діяльності, що, на думку багатьох фахівців, свідчить про зародження первісного мистецтва. На деяких мустьєрських пам'ятках Франції знайдені шматочки червоної вохри фарби мінерального походження, яку первісні люди в подальшому широко використовували у своїх ритуалах. У гроті Пеш-де-лазе шматки вохри заточували, мов олівець; на інших стоянках їх розтирали у порошок, яким потім фарбували тіло; у гроті Ля Феррасі відкрито кам'яну плиту, на якій збереглися нанесені вохрою плями та смуги. Тут, а також у гроті Ле Мустьє, з яким, власне, й пов'язана назва мустьєрської культури, виявлено трубчасті кістки тварин з нанесеними крем'яним різцем паралельними лініями. Не виключено, що ними вели певний рахунок. Та чи не найвиразнішим зразком первісного мистецтва мустьєрської доби є профіль тварини, прокреслений крем'яним ножом на променевої кістці зубра, знайдений на одній із стоянок Тернопільщини у Пронятині. Тварину зображено на повний зріст, із прямими лапами, запалим черевом і вигнутою спиною. Якість зображення свідчить про високу художню майстерність первісного митця (О. Ситник).

Наприкінці мустьєрської доби неандертальські прагромади стали настільки згуртованими, що усвідомили свою єдність і почали протиставляти себе іншим колективам. Поступово вони перетворились на замкнуті групи родичів, які схрещувались між собою. Унаслідок цього збіднювалась спадкова основа, консервувався фізичний тип, втрачалась здатність до еволюційних змін. Криза пізньомустьєрської прагромади була подолана лише після утвердження нових стосунків між колективами первісних людей. Це сталось у добу верхнього палеоліту.

Починаючи з 20-х років і до кінця ХХ століття вчені різних країн вели палкі дискусії з приводу того, чи був неандерталець безпосереднім предком людини сучасного типу. Більшість західних учених схиляється до думки, що предок сучасної

людини жив практично одночасно з неандертальцями й поступово витіснив їх. Вітчизняні антропологи вважають, що саме неандертальці еволюціонували у *Homo sapiens*, і одним з основних аргументів на користь цього було те, що всі відомі останки людини сучасного типу датуються пізнішим часом, ніж знайдені кістки неандертальців. Але наприкінці 80-х років на території Африки й Близького Сходу були виявлені рештки *Homo sapiens*, які датуються часом розквіту неандертальців, і позиції неандертальця як нашого предка сильно похитнулись. Крім того, завдяки вдосконаленню методів датування знахідок вік деяких з них був переглянутий і виявився більш давнім.

На сьогоднішній день знайдені кісткові останки людей, які за багатьма ознаками знаходяться ближче до людей сучасного типу, ніж до неандертальці. Тому є підстави припускати, що людина сучасного типу упродовж багатьох тисячоліть жила пліч-о-пліч з неандертальцем.

Дані, отримані методами генетики, що стрімко розвивається в останні роки, теж свідчать про те, що неандерталець не є нашим предком і що сучасна людина виникла й розселилась по планеті незалежно від нього. А крім того, проживаючи тривалий час пліч-о-пліч, наші предки й неандертальці не змішувались, оскільки в них немає спільних генів, які неминуче виникли б при змішанні. Хоча це питання остаточно ще не вирішене.

Отже, на території Європи неандертальці панували майже 400 тис. років, будучи єдиними представниками роду *Homo*. Але близько 40 тисяч років тому в їхні володіння вторглись люди сучасного типу – *Homo sapiens*, яких називають ще «людьми верхнього палеоліту» або (за назвою однієї зі стоянок у Франції) кроманьйонцями. На думку вчених, саме вони були справжніми нашими предки.

Людина розумна. Виникнення людей сучасного фізичного типу (*Homo sapiens*), які змінили давніх людей, датується близько 50 тис. років тому. Останки викопних людей сучасного типу виявлені в Європі, Азії, Африці та Австралії. У гроті Кроманьйон у Франції було виявлено відразу кілька скелетів

людей цього типу. Тому викопних людей сучасного типу назвали кроманьйонцями. Важливо пам'ятати, що тільки європейську гілку *Homo sapiens* називають кроманьйонцями. Усіх інших людей сучасного типу спеціалісти називають сапієнсами. Припускають, що до Європи кроманьйонці потрапили з південніших районів, можливо, з Північної Африки чи Передньої Азії.

Викопні люди сучасного типу мали увесь комплекс основних фізичних особливостей, які є й у наших сучасників. У більшості випадків вони були досить великого зросту (близько 175 – 180 см), мали неабияку фізичну силу, але кістки в них були менш масивними і тоншими, ніж у неандертальців. Обсяг мозку, як і в сучасних людей, становив 1450 – 1560 см³. Утім, такий самий обсяг мозку був і в неандертальця, однак будова мозку у людини верхнього палеоліту істотно змінилася: вона мала розвинені лобові частки. Звід черепа був досить високий, потилиця трохи пласка, чоло пряме й високе. Надбрівні дуги були добре виражені, але не зливались над носом у суцільний надочномковий валик, характерний для неандертальців. Кисті рук були такі ж, як у сучасних людей.

Люди верхнього палеоліту не були всі на одне обличчя. Більше того, саме в цей час почали формуватись три основні людські раси: європеїдна, негроїдна та монголоїдна. Власне кроманьйонцями прийнято називати людей верхнього палеоліту, які мали ознаки європеїдної раси. Для них характерні високий зріст, подовжений череп, широке обличчя й масивна нижня щелепа із виступаючим підборіддям. Представники майбутньої негроїдної раси відрізнялись меншим зростом, трохи більшою довжиною гомілок і передпліч, сплюсненим переніссям, дещо розвиненим підборіддям і виступаючими вперед зубами. Черепа з монголоїдними ознаками були виявлені в Китаї, а також в одному з поселень на території Росії – Афонтова Гора (під Красноярськом). Треба зауважити, що найдавніші раси відрізнялись між собою набагато менше, ніж сучасні.

Поява *Homo sapiens* ознаменувала не тільки зміну фізичного типу тодішньої людини, а й зміну матеріальної культури. Замість мустьєрської індустрії з'явилась інша, більш технічно досконала індустрія пізнього палеоліту. В обробці каменя майстри використовували весь досвід попередніх поколінь і досягли в технологіях вищого рівня. Там, де в їхньому розпорядженні був кремій чи інші пластичні породи, з'явилась нова техніка – віджимна. При її використанні заготовки вже не сколювались прямим ударом, а відділялись за допомогою кістяного посередника віджимом. Замість продольного сколювання з'явилось вертикальне, яке дозволяло краще контролювати зняття заготовки. Усього розрізнялось більше 90 типів знарядь.

На початку свого існування кроманьйонці, або люди верхнього палеоліту, жили майже так само, як і неандертальці: полювали, збирали їстівні рослини, виготовляли кам'яні знаряддя. Однак, їхній розумовий розвиток, у порівнянні з неандертальцями і тим паче з людиною прямоходячою, був набагато вищим. Про це свідчать не тільки обсяг і будова їхнього мозку, а й вдосконалення й урізноманітнення кремнієвих знарядь. Для їх виготовлення кроманьйонці стали використовувати важко оброблювані матеріали – кістки, роги тощо. Вивчення знарядь праці кроманьйонців показує, що вже в той час людина вміла зшивати шкіри тварин і виготовляти з них одяг, споруджувати житло. Усе це робило людину менш залежною від кліматичних умов. Саме тому люди починають освоювати раніше недоступні для них райони земної кулі, переносити несприятливі умови навколишнього середовища.

Серйозні зміни відбулись і в «житловому будівництві». Люди майже повсюдно стали селитись на відкритій місцевості. Жили кроманьйонці родовими общинами, кількість яких не перевищувала 20 – 40 мешканців. Це було пов'язано зі складними кліматичними умовами – коли зледеніння досягло свого максимуму, великій кількості людей важко було прогнатовуватись та зігрітись. Крупними поселення людей стали жити лише 10 тис. років тому в теплому поясі Близького

Сходу, де зародилось землеробство. Житла кроманьйонці будували з того, що було під рукою, а саме з кісток мамонтів. Вони були напівземляного типу й виглядали приблизно так: по периметру кола діаметром 3 – 4 метри стояли черепа мамонтів (такі поселення були знайдені в Україні, поблизу села Межирич), у ці черепи були вставлені скріплені між собою кістки, які утворювали купольне перекриття. Уся конструкція зверху покривалась шкірами, які були придавлені каменями. Для будівлі одного такого житла потрібні були кістки більш як десяти мамонтів. Для жител використовували не тільки печери, а й стовбури дерев, кістки та шкіра мамонтів. Відомі їм були й землянки.

На цьому етапі відбулась ще одна важлива подія в житті людей – виникло мистецтво. Кроманьйонці були першими в світі художниками. Розписам стін їхніх печер 30 – 40 тис. років. Те, що зберіг час, свідчить про надзвичайно високий рівень їхньої художньої майстерності. Малюнки й скульптура цього часу по праву вважають одними з найвищих шедеврів, які будь-коли створювалися людьми. Їхнє мистецтво слугує відображенням багатого, духовно наповненого життя. Хоча перші, ще вельми небагаточисельні спроби в галузі художньої творчості підносять ще до неандертальця, тільки кроманьйонська людина оволоділа складною технікою створення наскальних зображень. То була **орін'якська культура** пізнього палеоліту, яка багато в чому відрізнялась від мустьєрської культури неандертальців. Вироби мистецтва найдавніших майстрів підрозділяють на три основні групи: невеликі предмети, прикрашені малюнками, різьбою; настінний живопис і гравюри; фігурки людей (зазвичай жіночі) і тварин.

Кроманьйонці мали релігійні уявлення. Учені вживають щодо них термін «мисливські вірування та чаклунство». З глини вони ліпили фігурки диких звірів і протинали їх дротиками, уявляючи, що вбивають справжніх тварин. Робили також зображення на стінах печер. Учені вважають їх також частиною мисливських магічних обрядів. Деякі науковці, які досліджують печерний живопис, твердять, що людина довгий

час (доки картини були унікально реалістичними й не містили зображення людей) уважала себе частиною картини. З появою більш абстрактних форм мислення з'явилися більш стилізовані, схематизовані зображення, й саме тут виникають фігурки людей.

Печерний живопис – перша ознака появи релігійних почуттів. Давні художники вважали, що дух тварин передається їхнім зображенням. Малювали, можливо, спеціальні служники культу. Учені вживають термін «шамани». Жерці, на думку давніх людей, уміли контролювати поведінку тварин. Якщо печерний живопис дійсно мав магічне призначення, то процес його створення являв собою певний обряд. Такі малюнки глибоко заховані в надрах печер, у підземних ходах в кілька сотень метрів довжиною, причому, висота зводу інколи не перевищує півметра. До таких місць людина добиралась важко, а працювала, лежачи на спині при світлі плішок з палаючим жиром. Можна сказати, що людське мистецтво зародилось в підпіллі чи катакомбах. Але ж незрозуміло, від чого (чи від кого) ховався печерний живописець? І досі немає єдиної думки про призначення печерних малюнків. Дехто вважає, що так людина намагалась збільшувати розмноження тих видів тварин, від яких залежало її харчування (так робили австралійські аборигени). Якщо так, то не зрозуміло, чи люди вірили в те, що можуть таким чином вплинути на хід розмноження тварин, чи вважали, що тварина повернеться наступного року на місце, де залишилась зображеною її душа? Часто зображення накладаються на зображення, тоді як на стіні ще було багато місця, і таке явище теж не має вичерпного пояснення. Чи то, якщо мало місце особливо вдале полювання після малюнка, люди використовували його ж для того, щоб ситуація повторилась, чи члени якоїсь групи, що мали особливий авторитет у суспільстві, використовували тільки певну, відведену для малюнків площу, – так і залишається загадкою. Печерний живопис міг бути й намальованою історією. Людина знов і знов

переживала події полювання, а наступні покоління отримували у всьому тому необхідну їм образну інформацію.

Як вважає Стівен Митчен з університету в Рейдінгу, 35 – 40 тис. років тому відбувся *«великий культурний стрибок»*, після якого стали з'являтися намисто, брилоки, статуетки, малюнки й гравіровки на кістці. Причини «стрибка» вченим неясні. Можна поки що тільки звернути увагу на той факт, що масове заселення планети кроманьйонцем відбулось саме в період, коли його сліди зустрічаються де-не-де й розрізнено. У небезпечному оточенні неандерів-людоджерів окремим особам, які, можливо, робили спроби заселення (100 тис. років тому), по-перше, було не до прекрас, а по-друге, й залишати сліди, за якими їх можна було б виявити, не можна було. Масове переселення збіглось у часі з інверсією магнітних полів планети, яка, на думку вчених, і була однією з причин (можливо, головною) вимирання неандерів: свідомість кроманьйонця витримала удар магнітних полів планети, а неандертальська – ні. Унаслідок інверсії розумна істота втрачає пам'ять, після чого неандертальці просто були приречені. З початком же масового заселення кроманьйонцем великих географічних просторів Європи разом з людьми туди пішла культура.

Високою була в кроманьйонців і культура поховань. Обряд часто був дуже складним. Покійників клали в могилу в зігнутому положенні, з колінами, притиснутими до підборіддя. Іноді в могилах знаходять різні знаряддя й зброю. Померлим давали в останню путь не тільки одяг, зброю й їжу, а й мистецьки виконані прикраси (намиста з раковин, зубів тварин, сітки для волосся й браслети). Мертвих засипали криваво-червоною вохрою.

Історично коротку мить, 25 – 20 тис. років, тривала епоха кроманьйонців, які за відносно короткий проміжок часу зробили небачений стрибок уперед. Ці перші люди здійснили переворот, наслідки якого переоцінити неможливо. Становлення мови й розвиток системи мовного спілкування відносять саме до їхньої епохи, й до її завершальної стадії

підносять найдавніші, ледь-ледь помітні витоки сучасних мов. Кроманьйонці дали світу багатобарвне художнє мистецтво, заклали підвалини символічного мислення й спостереження за природою, її циклами, віднайшли нові технології виготовлення знарядь, дали приклад активного пристосування до зовнішніх умов. Без їх досягнень наш світ ніколи не був би таким, яким він є .

Говорячи про еволюцію людини, необхідно пам'ятати про те, що до теперішнього часу вчені не дійшли єдиної думки що до деталей будови генеалогічного древа приматів. Основний матеріал антропологам поставляють археологічні розкопки.

У вивченні антропогенезу цікавим є те, що історія людини складалась як мозаїка – по частинам. Спочатку знаходили знаряддя праці давніх людей, потім стали звертати увагу на фрагменти черепів і скелетів, що лежали в землі поряд з цими знаряддями. Спочатку (1865 р.) був описаний неандерталець, потім пітекантроп, а вже пізніше більш давні форми антропогенезу. Ще на початку другої половини ХХ століття вважали, що людина вперше з'явилась в Азії близько 800 тис. років до н.е., і що між мавпою і людиною є так звана «відсутня ланка», але згодом відкриття, зроблені в Африці, переконали, що людина з'явилась значно раніше, а її прабатьківщиною була Африка. А «відсутню ланку» так до цих пір і не знайдено. Важливо і те, що африканські знахідки разом з досягненнями генетики спростували існуючі раніше уявлення про поступові зміни організму людини внаслідок трудової діяльності. Нові відкриття свідчать про те, що прямоходіння, збільшення розмірів мозку та інші «людські ознаки» з'явились за кілька мільйонів років до виникнення трудової діяльності і людина з'явилась не в результаті поступового розвитку, а в результаті якогось стрибка; при цьому тривалий час вона існувала поряд з австралопітеком, який потім вимер.

Прабатьківщина людства

Де ж уперше з'явилися неоантропи? З цього приводу існує дві основні гіпотез: **моноцентризм** та **поліцентризм**.

Перша гіпотеза в розгорнутому вигляді була викладена **Я. Рогінським** у другій половині 40-х років минулого століття і здобула чимало прихильників серед радянських учених. Згідно з нею, процес формування неантропа відбувався в одній, щоправда, досить широкій зоні, яка охоплювала Північно-Східну Африку, Передню Азію, Південну та Південно-Східну Європу. Звідти неантропи розселились в інші регіони земної кулі. Саме цим, на думку дослідника, можна пояснити морфологічну спорідненість людських рас, відмінності між якими зводяться до другорядних ознак, та відсутність прямого зв'язку між фізичним типом давніх та сучасних людей у багатьох регіонах.

Інші варіанти моноцентризму розробляють сучасні західноєвропейські та американські вчені (П. Ендрюс, Г. Брейер, Л. Шотт, Г. Стрінгер та ін.), які дотримуються афроєвропейської концепції прабатьківщини сучасних людей. Згідно з нею, пращури неантропів протокроманьйонці вперше з'явилися на Африканському континенті, звідки згодом мігрували до Європи. На думку **Л. Шотта**, вони характеризувались мозаїчним переплетінням архаїчних та прогресивних ознак фізичної будови. Переселившись на територію Європи, африканські першолюди започаткували дві морфологічні лінії *Homo sapiens* та *Homo neandertalensis*, причому морфологічні особливості пізніх, «класичних» неандертальців сформувались під впливом ізоляції та генного дрейфу. Схожих поглядів дотримується й **П. Ендрюс**, який виводить родовід неантропів лише від західних (африканських) архантропів. На його думку, за нижнього палеоліту відбулись дві хвилі міграцій африканських першолюдей до Європи через Передню Азію; унаслідок першої сформувались «класичні» неандертальці, унаслідок другої – «прогресивні» палеоантропи, від яких походять неантропи.

Важливим аргументом на користь цієї гіпотези є «тропічні» пропорції тіла передньоазійських палеоантропів та найчисельнішої групи верхньопалеолітичної людності Європи – кроманьйонців.

Ще більше прихильників мають гіпотези поліцентризму, одну з яких уперше обґрунтував наприкінці 30-х років ХХ століття німецький учений **Ф. Вайденрайх**. На основі аналізу палеоантропологічних матеріалів він виділив чотири основні осередки формування неоантропа, а саме: Східну Азію, де синантроп, трансформований у «синонеандертальця», став пращуrom монголоїдних народів Азії та індіанців Америки; Південно-Східну Азію ареал пітекантропів, морфологічний тип яких ліг в основу фізичних рис австралорідів; Південну Африку, де простежується еволюційна лінія від «родезійської людини» до негроїдів та капоноїдів носіїв бушменського типу; Передню Азію колыску «прогресивних» неандертальців, від яких походять кроманьйонці Європи. В основі концепції Ф. Вайденрайха лежить автогенетична теорія еволюції, яка визнає внутрішню здатність організмів до цілеспрямованого поступу. Так, головною тенденцією розвитку гомінідів учений вважав збільшення маси мозку, що спричинило зміни в будові черепа та обличчя предків сучасних людей. Формування фізичного типу *Homo sapiens* у різних регіонах земної кулі, за Ф. Вайденрайхом, йшло неоднаковими темпами: у Європі він з'явився раніше, ніж, скажімо, у Південно-Східній Азії.

Близькі погляди розвивав американський учений **К. Кун**. Щоправда, він виокремлював не чотири, а п'ять центрів формування *Homo sapiens*. Два з них містяться в Африці: на півночі та в центрі континенту, де сформувались капоноїди, нині зосереджені на півдні, та на півдні, де склались негрські народи, що згодом перемістилися на північ. Зауважимо, що К. Кун намагався «зістарити» предків сучасних європейців та африканців, починаючи їхній родовід не від палеоантропів, як це робив Ф. Вайденрайх, а від архантропів. Через те окремі вчені вважали, що схема К. Куна може бути використана для

обґрунтування расистських теорій, хоча сам автор категорично відмежовувався від цього.

Своє бачення проблеми походження неоантропів виклав у працях 60 – 70-х років минулого століття відомий угорський дослідник **А. Тома**, який виділив три основні осередки сапієнтації: західний європеїдно-негроїдний, східний монголоїдний та веддоавстралоайноїдний. Формування західного центру А. Тома пов'язував з міграціями африканських першолюдей на територію Європейського континенту. Ці пересування відбулись за плейстоцену під час наступу льодовиків, коли між Африкою та Європою існували суходольні переходи. Кожна нова хвиля переселенців витісняла своїх попередників на околиці ойкумени, де вони мешкали невеликими ізольованими групами. Так, нащадки пресапієнсів і ранніх неандертальців під тиском «класичних» неандертальців були змушені переселитись до Південно-Східної Європи, поклавши початок формуванню західної групи неоантропів. Згодом, окремі популяції цих людей повернулись у центральні та західні райони Європейського континенту, а інші просунулись у Передню Азію. Тут вони змішались з місцевими палеоантропами, що стало основною причиною мозаїчного переплетіння прогресивних та архаїчних ознак, властивого «палестинським» неандертальцям. У західному осередку сапієнізації сформувались протоєвропеїди та протонегроїди. Поштовхом до виникнення східних центрів, за А. Тома, стали міграції західносибірських першолюдей до Центральної Азії, де вони змішались з популяціями, близькими до синантропів, що спричинило появу протомонголоїдів. Згодом вони вирушили на південний схід континенту, де виник ще один осередок формування неоантропів веддоавстралрайноїдний. В основі даної схеми лежать теоретичні уявлення про кібернетичний механізм зворотного зв'язку між розвитком мозку та культурою. Треба мати на увазі, що А. Тома допускав еволюційні зміни в межах одного виду *Homo sapiens*, до якого він відносив не лише неоантропів та палеоантропів, а й архантропів.

У радянській антропології упродовж 60 – 80-х років ХХ століття активно розроблялась гіпотеза **дицентризму**, тобто двох первинних осередків формування людини сучасного фізичного типу, західного, або євро-африканського, та східно-азійського (В. Алексєєв). Для її обґрунтування використовували краніологічні дані, які засвідчують певну морфологічну та хронологічну спадкоємність первісних людей у деяких регіонах Євразії. Виникнення кількох незалежних центрів формування *Homo sapiens* В. Алексєєв пояснював визначальною роллю соціальних чинників на пізніх етапах процесу антропогенезу.

Загалом, донедавна більшість учених схилились до поліцентризму, однак останні відкриття в галузі молекулярної біології змушують знову повернутись до думки про формування людини сучасного фізичного типу в одному центрі.

Висновки

Антропогенез – процес розвитку сучасної людини, а також наука, яка вивчає походження людини і процес її розвитку. Комплекс підходів до вивчення минулого людства включає біологічні, фізичні та соціальні науки.

Кількість теорій походження людини надзвичайно велика, але їх можна звести до двох основних – це креаціонізм та еволюціонізм. Наприкінці минулого століття став популярним космізм – теорія позаземного походження людини.

У науці існує кілька думок з приводу причин, часу та міста виникнення сучасної людини. Вони оформились в теорії моно-, полі- та дицентризму.

Відповідно до сучасних наукових поглядів, людина виникла в ході тривалої біологічної еволюції. Її предки на певному етапі свого розвитку були одночасно і предками сучасних людиноподібних мавп, а в більш віддаленому минулому ще й предками інших тварин.

Принципова відмінність антропогенезу від еволюції інших організмів полягає в тому, що на пізніх етапах він був тісно пов'язаний з формуванням суспільства – соціогенезом. Це є специфікою антропогенезу і одночасно вкрай розширює горизонти досліджень. Вивчаючи минуле людства, неможливо обмежитись дослідженням лише біологічного його боку або соціального. Людина – істота біосоціальна, вона не може існувати поза суспільством, так само як і суспільство складається з окремих індивідів. Антропогенез є переплетінням безлічі різноманітних наукових дисциплін.

По фрагментах збирається інформація про минуле Землі і минуле людства. Антропологи ж намагаються скласти з цих даних єдину картину, відновити минуле у всіх його деталях. Не все ще відомо, виникають все нові питання, процес пізнання триває.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

- 1. Відповідно до якої теорії людина була створена вищою надприродною істотою?**
 - а) теорії креаціонізму;
 - б) теорії дарвінізму;
 - в) теорії глобального еволюціонізму;
 - г) теорії мутаціонізму.
- 2. Хто уперше в цілісному вигляді обґрунтував теорію природного відбору?**
 - а) Е. Геккель;
 - б) Ф. Енгельс;
 - в) Ч. Дарвін;
 - г) Ж.-Б. Ламарк.
- 3. Що, за Г. Вейнертом, є основною причиною еволюції предків людини?**
 - а) зміна кліматичних умов;
 - б) прагнення до самовдосконалення;
 - в) зміна фауністичних комплексів;

- г) божественне втручання.
- 4. На які з перерахованих доводів спирається концепція креаціонізму?**
- а) авторитет Священного Писання;
 - б) дані палеонтології, геології, біології;
 - в) результати зіставлення матеріалів з організації матерії на різних рівнях – від молекули до Всесвіту;
 - г) результати археологічних і палеоантропологічних досліджень.
- 5. У якому контексті розглядають людину концепції глобального еволюціонізму?**
- а) людина – вінець еволюції, створена Богом для управління Всесвітом;
 - б) людина – частина Всесвіту й еволюціонує за загальними законами його розвитку;
 - в) людина – продукт біологічної еволюції, що походить від спільного із шимпанзе предка;
 - г) людина – істота, що з'явилася на Землі в результаті її заселення інопланетними істотами.
- 6. Скільки центрів сапієнтації виділяють прихильники поліцентризму?**
- а) один;
 - б) два;
 - в) три;
 - г) більше трьох.
- 7. Що таке палеопопуляція (давня популяція)?**
- а) будь-які палеонтологічні рештки, виявлені в ході археологічних розкопок;
 - б) та частина популяції, що представлена померлими людьми;
 - в) число індивідів, похованих в одному могильнику;
 - г) термін, який використовують в антропології для позначення населення епохи палеоліту.
- 8. Як називається система поглядів, у якій історія життя на земній кулі розглядається як загальний, поступовий**

та закономірний розвиток, що відбувається за принципом «від простого до складного»?

- а) релігійна доктрина;
- б) креаціонізм;
- в) мутаціонізм;
- г) еволюціонізм.

9. Яка істота вперше засвоїла прямоходіння?

- а) дріопітек;
- б) рамапітек;
- в) австралопітек;
- г) людина уміла.

10. Що означає термін «популяція» з погляду антропології?

- а) сукупність особин одного виду, які займають певну територію;
- б) ізольована сукупність особин одного виду, що мають спільне походження, місце існування та однаковий генофонд;
- в) усі люди, які проживають на певній території і відрізняються від інших місцевих мешканців кількома антропологічними ознаками;
- г) в антропології цей термін не використовують.

11. Де, на думку переважної більшості сучасних вчених, знаходиться прабатьківщина людства?

- а) у Східній Африці;
- б) у Південно-Східній Азії;
- в) у Північній Америці;
- г) в Сибіру.

12. Згідно з якою теорією людина створена вищою надприродною істотою?

- а) креаціонізму;
- б) дарвінізму;
- в) глобального еволюціонізму;
- г) мутаціонізму.

13. Яку назву має найдавніша у світі археологічна культура?

- а) ашельська;

- б) трипільська;
 - в) олдувайська;
 - г) мустьєрська.
- 14. Що є найбільш вірогідною прабатьківщиною перших прямоходячих гомінідів?**
- а) Африка;
 - б) Австралія;
 - в) Азія;
 - г) Європа.
- 15. Хто з еволюційних попередників сучасних людей був творцем олдувайської культури?**
- а) пітекантропи;
 - б) австралопітеки;
 - в) неандертальці;
 - г) людина уміла.
- 16. Де вперше виявили кісткові рештки синантропів?**
- а) у печері Драхенлох (Швейцарія);
 - б) у печері Сванткранс (Південна Африка);
 - в) у Сибіру;
 - г) у печері Чжоукоудянь (Китай).
- 17. Де мешкали так звані класичні неандертальці?**
- а) в Азії;
 - б) в Америці;
 - в) в Європі;
 - г) в Африці.
- 18. Де, за концепцією моноцентризму, виникла людина сучасного фізичного типу?**
- а) в кількох регіонах планети;
 - б) у двох основних регіонах земної кулі;
 - в) в одному досить обмеженому регіоні земної кулі;
 - г) в одному, але доволі обширному регіоні.
- 19. У чому полягає найбільша відмінність людини сучасного фізичного типу від людей, що жили 40 тис. років тому?**
- а) округла потилиця;

- б) мова, поява мистецтва, виникнення релігії, значне ускладнення поведінки;
- в) прямоходіння, маленькі клики, великий мозок;
- г) оволодіння знаряддями праці.

20. Якому процесу відповідає поняття «метисація»?

- а) змішання різних антропологічних типів;
- б) географічне переміщення;
- в) проникнення в мову однієї групи слів та граматичних систем з мови іншої мовної сім'ї;
- г) культурний обмін, пов'язаний з товарними відносинами докласових суспільств.

Завдання другої групи складності

1. Що означає назва «австралопітек»?
2. Назвіть хронологічні межі існування австралопітека.
3. Чи можна погодитись з думкою, що австралопітек є нашим далеким предком?
4. Назвіть хронологічні межі існування *Homo habilis*.
5. Чим відрізнялась *Homo habilis* від австралопітека?
6. Чи можна уважати неандертальців прародичами сучасної людини і чому?
7. Що вирізняє *Homo sapiens* з усього еволюційного ряду роду *Homo*?
8. Чи можна вважати неандертальця далеким родичем людини? Чому?
9. Що розуміють під першою глобальною війною?
10. Чи можна кроманьйонця розглядати як прародича сучасної людини? Чому?

Завдання третьої групи складності

1. Дайте визначення поняттям антропо-, соціо- та антропосоціогенез. Які думки існують в науці щодо їхнього змісту?
2. Чому питання про походження людини є важливою світоглядною й науковою проблемою? Відповідь обґрунтуйте.

3. Як співвідносяться між собою релігійні, філософські та наукові концепції походження людини?
4. У чому полягає сутність теорій космізму? Назвіть їх переваги та недоліки у поясненні походження людини.
5. Охарактеризуйте культуру кроманьйонців.
6. Охарактеризуйте соціальні відносини, які існували в первісному суспільстві.
7. Охарактеризуйте основні гіпотези прабатьківщини людства.
8. Визначте основні положення моноцентризму як гіпотези походження сучасного людства.
9. Розкрийте сутність полігенізму як теорії походження сучасного людства.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Таємниця походження людини: факти проти теорії еволюції.
2. Новий погляд на походження людини.
3. Неандертальці: ми – не родичі.
4. Неандертальці і кроманьйонці: друзі чи вороги?
5. Перша світова війна і її значення для розвитку людства.
6. Комплексне вивчення людини: наукові й нетрадиційні підходи.
7. Можливі шляхи еволюції людини в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Алексеев В.П. Становление человечества. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с.
2. Алексеева Т. И. (ред.), Богатенков Д. В., Дробышевский С. В. Антропология : Учебно-методический комплекс [Электронный учебник]. – 2004.
3. Андреев И.Л. Происхождение человека и общества (Современные методологические проблемы и критика немарксистских взглядов). – М. : Мысль», 1988. – 301 с.

4. Антропология: учебник / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. – 4-е изд. – М. : Изд-во Моск. ун-та : Наука, 2005. – 400 с.: ил.
5. Белов А. Антропологический детектив. – М., 2003.
6. Борисова О. В. Соціально-історична антропология : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.
7. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция. – М., 1980.
8. Гелен А. О систематике антропологии [Пер. А. Филиппова] // Проблема человека в западной философии: Переводы. – М., 1988.
9. Дерягина М.А. Эволюционная антропология: биологические и культурные аспекты. – М., 2003.
10. Джохансон Д., Иди М. Люси: истоки рода человеческого. – М., 1984.
11. Клайд Кен Мейбен Клакхон. Зеркало для человека. Введение в антропологию. [Перевод с английского под редакцией к. фил. н. А.А. Панченко] – «Евразия». – С-Пб., – 1998. – 352 с.
12. Клягин Н.В. Происхождение цивилизации (социально-философский аспект). – М., 1996.
13. Козлова М.С. Эволюционная судьба homo sapiens // Человек, 2000. – №1.
14. Констебл Дж. Неандертальцы. – М., 1978.
15. Кремо М., Томпсон Р. Неизвестная история человечества. – М., 2002.
16. Лукьянова И.Е., Овчаренко В.А. Антропология : Учеб. пособие / Под ред. проф., д-ра мед. наук., акад. АСО Е.А. Сигиды. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 240 с. – (Высшее образование).
17. Минюшев Ф.И. Социальная антропология (курс лекций). — М.: Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997. – 192 с.
18. Моран П. Статистические процессы эволюционной теории. – М.: Наука, 1973.

19. Муравник Г. Человек парадоксальный: взгляд науки и взгляд веры // Новый мир. – 2001. – №2.
20. Нестурх М.Ф. Происхождение человека. – М., 1970.
21. Отюцкий Г. П. История социальной (культурной) антропологии : Учебное пособие для вузов. – М., 2003. – 400 с.
22. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. – М., 1973.
23. Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
24. Тегако Л. И., Саливон И. И. Основы современной антропологии. – Минск : Университетское, 1989. – 186 с.

Тема 5. СОЦІОГЕНЕЗ: ІСТОРИЧНА ТА КУЛЬТУРНА ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

- Соціальні аспекти походження людини
- Суспільна структура соціальних тварин
- Соціальна організація архантропів
- Соціальна організація палеоантропів
- Соціальні стосунки в суспільстві неантропів

Ключові поняття: соціогенез, соціальність та евсоціальність, соціальні тварини, гомініди, інстинкт, соціальна система, горизонтальний тип зв'язків групи, вертикальний тип зв'язків групи, анонімна згуртованість, зграя, стадо, протосім'я, тандем, гаремна група, гарем, проміскуїтет, екзогамія, ендогамія, кроворідна сім'я, родинна сітка, популяція, дем, розширений соціум, господарсько-культурний тип, ієрархія, вожацтво, вожак-лідер, вожак-домінант, «порядок клювання», патрілокальність, матрілокальність, біосоціальний розвиток, фізична еволюція, культурний прогрес, праобщина, первісна община, материнсько-родова община, материнський рід, родова община, сусідська община, первісне суспільство, держава, соціальна норма, звичай, табу, традиція, культура, тотемізм, магія, вірування, ритуал, соціальний символ, тотемічна свідомість, суспільний поділ праці, первісний табір, військово мислення, колективне мислення.

Соціальні аспекти походження людини

Формування людини відбувалось у тісному зв'язку з розвитком суспільства – соціогенезом. Основним біологічним механізмом формування гомінідів на ранніх етапах антропогенезу був природний відбір, однак він був обумовлений суспільною працею. У ході еволюції закріплювались і посилювались ті спадкові зміни біологічної організації людини, які сприяли її соціалізації та подальшому

прогресу трудової діяльності і розвитку суспільства. З іншого боку, формування соціальних якостей людини відбувалось у ході і на основі її біологічного розвитку – суспільство виникло під впливом переваг, які давала суспільна праця. Таким чином, у процесі історико-еволюційного розвитку людства – антропосоціогенезу – біологічне й соціальне виступали в діалектичній єдності.

У процесі антропосоціогенезу людина зробила себе істотою соціальною, її особистість визначається місцем, яке вона займає в соціальній системі. Людина є складовим елементом таких соціальних категорій, як колектив, група, клас, нація, держава та ін., існування яких, у свою чергу, підтримується завдяки її активній діяльності.

Взаємообумовленість біологічних і соціальних факторів зумовило розвиток у людини особливої, властивої тільки їй психіки, завдяки якій вона здатна усвідомлювати свої дії та соціальне становище, умови та мотиви суспільної поведінки.

Суспільство виникає як сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей, найвищий ступінь розвитку живих систем. У людському суспільстві вже на початку його зародження основною силою виступали виробничі потреби колективу. Набуття людиною навичок цілеспрямованого і систематичного виготовлення знарядь праці давало їй значну перевагу у пристосованні до навколишніх умов середовища та виживання. Саме виробництво, спрямоване на задоволення життєвих потреб, створило базу для інших видів діяльності людини. Найважливіше значення для адаптації гомінідів мало створення культури, її накопичення і передача в поколіннях.

Перші уявлення про суспільний устрій перших людських колективів стали формуватись у другій половині XIX століття. На той час не було навіть приблизних даних про ступінь давнини людства, про характер і сутність початкових етапів культури та фізичного вигляду найдавніших людей. Наукові гіпотези спирались на знання про етологію тварин та спостереження із сучасного життя людини. Їх сутність зводилась до таких положень:

- сучасна людина і вищі примати є двома крайніми точками процесу антропогенезу, між якими повинна розташовуватись невідома науці проміжна форма, що володіє якостями як мавпи, так і людини;
- суспільна організація представників «проміжної ланки» не суттєво відрізнялась від вищих форм самоорганізації спільнот тварин (наприклад, стадо).

Великим досягненням сучасної науки з даної проблематики є високий, у порівнянні з ХІХ століттям, рівень знань про культуру кам'яного віку. Більш глибокими і повними стали спостереження за поведінкою вищих приматів. З'явилися конкретні відомості про фізико-географічні умови територій, на яких протікали початкові етапи антропогенезу. Усе це змусило вчених переглянути усталені уявлення про хід процесу становлення людського суспільства.

Цей процес триває й сьогодні, зокрема, вчені визнали більш складну соціальну організацію людей епохи нижнього та середнього палеоліту, ніж це допускалось раніше. Треба зазначити, що нові уявлення не завжди є доведеними й перевіреними. Матеріальні рештки можуть дати певне уявлення про культуру, але нічого про соціальне життя. Важкими для реконструкцій і найбільш дискусійними залишаються питання про час і сутності якісного переходу від стану об'єднань тварин (стадо, зграя) до початку власне людських колективів. Складнощі виникають і при реконструкції ранніх етапів соціогенезу, оскільки тут фактично відсутні прямі дані. Зазвичай доводиться використовувати непрямі дані палеоантропології, первісної археології та етології найближчих до людини сучасних приматів. Часто в якості «моделей» спільнот найдавніших попередників людини виступають стада павіанів і макак різних видів, спільноти лісових і лісостепових шимпанзе; останні, мабуть, екологічно і генеалогічно найбільш близькі до передбачуваних предків гомінідів. Проте, вихідного предка не треба ідентифікувати з будь-яким із сучасних видів, можна говорити лише про подібність на філогенетичному рівні.

Суспільна структура соціальних тварин

На ранніх етапах свого розвитку примітивні розумні істоти (гомініди) мало чим відрізнялись від тварин, тому логічно буде називати їх *соціальними тваринами*.

Найпершою суспільною формою, на думку антропологів, є *анонімна згуртованість*. Вона характерна для багатьох безхребетних, комах, вищих тварин. Великі анонімні зграї зустрічаються у риб, птахів і багатьох ссавців. Навіть люди в екстремальних умовах можуть впасти в подібний стан, наприклад, під час паніки.

Найдавнішими з відомих нині гомінідів є африканські австралопітеки. Учені припускають, що вони жили бродячими групами, розкиданими на обширних територіях. Скоріш за все, це були малі ізольовані групи. За розмірами зграї різні. За розрахунками В.М. Алексєєва, упродовж тривалого часу – від пітекантропа до неоантропа – могли існувати високоорганізовані групи гомінідів, чисельність яких сягала до 500 осіб. Менша кількість була неефективною за умов стадного полювання, а більшу не витримала б екологічна ніша.

Термін «зграя» не можна застосовувати до випадкового скупчення осіб одного виду, що зібрались з приводу якоїсь події. Особини одного виду, об'єднані у зграю, на думку К. Лоренца, реагують один на одного зближенням, а значить, їх утримують поруч певні поведінкові акти. Багато істот, тісно зімкнувшись, рухаються в одному напрямку. У певному сенсі таку поведінку можна вважати *згуртованістю*. Найхарактернішою ознакою примітивної згуртованості є те, що вона формується між *анонімними особами, які позбавлені ознак індивідуальності*.

Згряя і *стадо* – два етимологічно близькі слова, що характеризують устрій соціальних тварин, а на ранніх етапах і гомінідів. Усередині такого скупчення немає нічого схожого на структуру, лише величезна маса однакових елементів. Згряя і стадо позбавлені ієрархії, кастової структури, поділу праці. Коли стадна істота починає слідувати за собі подібним, вона

повністю втрачає почуття міри, а тому йде й за муляжем, заграє з ним, запрошує помірятись силою тощо. Отже, подібну згуртованість можна вважати *анонімною й інстинктивною* одночасно. Оскільки інстинкти, як відомо, сліпі, то поведінка соціальних тварин є обмеженою й вибірковою. Вочевидь, вони добре відрізняють своїх ворогів чи інші види тварин, але губляться в колі своїх. Головне, щоб це була особа свого виду, її можна визначити за фізико-хімічними властивостями, наприклад, за специфічним запахом.

Такі примітивні об'єднання маєть свої переваги та недоліки. Їм легше оборонятись або нападати, але складніше знайти необхідну кількість корму, захватись і перечекати небезпеку, зростає загроза заразитись паразитами тощо.

Інстинкт, що згуртовує тварин, не тільки сліпий, а ще й руйнівний. Якщо голодна зграя, яка досягла дуже великих розмірів, потрапляє на пасовисько, здатне прогодувати лише частину популяції, то більшість зграї швидко гине, оскільки її члени не здатні шукати їжу самостійно. У таких випадках говорять, що зграя перевищила екологічно можливі межі. Такі зграї завдають великої шкоди екології, витоптуючи й поїдаючи все, що трапиться їм на шляху.

Зграйна чи стадна форма захисту також має обмеження. Відбити хижака чи захистити схопленого ним члена зграї не завжди виходить. За таких умов цінність кожної особи для збереження виду різко падає. Жоден вид, за виключенням людини, не піднявся по еволюційній драбині на сходінку, щоб перейти до більш ефективних засобів захисту своїх товаришів. Втрати у своїх лавах більшість тварин поповнює одним шляхом – переходом до іншої стратегії відтворення: давати чисельніше потомство.

Зграйно-стадний спосіб життя, незважаючи на всі свої переваги, є еволюційним тупиком, якщо мова йде про вищих приматів. Пересуватись у щільному косяку поруч з тисячами й мільйонами істот, не стикаючись і не гинучи в давці, можна тільки орієнтуючись виключно інстинктами. Будь-яка спроба зорієнтуватись свідомо призведе до миттєвої загибелі. Увесь

репертуар взаємного впливу, спільної поведінки й взаємодії обмежений у зграї чи стаді найпростішими цілями, головними з яких є здобування їжі та захист від хижаків. Для всіх інших форм поведінки колективність їм не потрібна. У колективі людей навпаки, існує великий спектр спільної діяльності. Саме завдяки різноманітним потребам колектив (община, співтовариство, суспільство) набув складної структури.

Тандем і гарем. В основі природного відбору лежить *жорстка ієрархія самців*. У багатьох тварин, що живуть групою, для запобігання конфліктам самець-домінант виганяє решту самців, у тому числі й синів. Учені говорять про три найважливіші чинники врегулювання стосунків у зграї: прив'язаність самця до самки, взаємний потяг матері й дітей та взаємний потяг одностатевих істот одне до одного. Як бачимо, тут відсутні такі соціальні фактори, як поділ праці, кастовий устрій, колективне виховання молоді. Гомініди на таке ще не були здатними. Прямоходіння й перший досвід використання знарядь навряд, що вплинули на соціальну організацію, були ще дуже слабкими, щоб рухати вперед соціальний прогрес. З виникненням мислення, свідомості й мови форми соціальної організації різко зміняться, й людство здійснить революційний стрибок, але станеться це не раніше верхнього палеоліту.

К. Лоренц уважав, що сім'я не була проявом людського начала. Вона була таким же слабким еволюційним фактором, як прямоходіння та виготовленн знарядь праці. До всіх трьох гомініди звертались випадково, необхідність їх використання не була закріплена ні анатомічно, ні соціально. Але сім'я, а точніше, протосім'я, уже на ранній стадії антропогенезу існувала. Інша справа, яку форму вона мала.

Вважають, що протосім'я не була моногамною. Еволюційно першими були *тандем* і *гарем*. Основу першого складала пара мати й дитина, основу другого – самець і кілька самок. Обидві форми біологічно передбачені й біологічно найбільш ефективні. В одному гаремі міг бути тільки один домінуючий самець, а самок – стільки, скільки він був у змозі втримати. Мати та її діти, з біологічної точки зору, були

найбільш стійкою, а тому вихідною мікроструктурою стада ранніх гомінідів. Час від часу до базисної групи примикав один чи кілька дорослих самців, що кружляли в безпосередній близькості. Створювалась нова структурна одиниця – *гаремна група* чи просто *гарем*, що складався з одного фізично сильного самця, кількох самок та їхніх спільних дітей. За часом такі групи, вочевидь, з'явилися пізніше материнсько-дитячих. Потомствений зв'язок було закріплено біологічним інстинктом. У процесі розвитку цей потомствений зв'язок перетворився в кровноспоріднений, а з нього в подальшому виникла складна й розгалужена система родинності, у якій чітко усвідомлювались і шанувались предки. *Родинна сітка стала першою в історії людства соціальною системою – основою й підвалиною суспільства людей.*

У зграї чи стаді стосунки між особами встановлювались лише під час гону й періодів спільного полювання, а потім припинялись. У цілому взаємовідносини осіб мали нетривалий і нерегулярний характер, вони були байдужі один до одного, їх не цікавила повнота індивідуальної схожості між ними. Після періоду гону самець міг залишитись із самкою, щоб проконтролювати появу потомства.

Обидва типи протосім'ї – тандем і гарем – уважають біологічно *первинними*. Гарем необхідний для того, щоб краще виконувати відтворювальні функції роду, тандем – з точки зору соціалізації: вихованням потомства займається не весь колектив, а тільки мати.

Стосунки між самцем і самкою, чоловіком і жінкою для природи виступають як *вторинні*. Їх складніше втримати, зберегти, зробити стійкими, бо вони не мають міцного біологічного фундаменту. Природі вони не потрібні, якщо не враховувати деякі види ссавців, у яких для виховання потомства потрібні обоє батьків. Вторинний тип зв'язку, що об'єднує чоловічу й жіночу особи, з'явився значно пізніше, вочевидь, лише в кроманьйонців. За своїм змістом і характером він є соціальним, а за значенням – революційним. Власне, він характеризує людину як таку, без нього все, в принципі, –

тварь. Згідно з такою логікою, до *третинних* треба відносити ієрархічні зв'язки між людьми, які до народження дітей, їх виховання, сексуальних стосунків ніякого відношення не мають, але без них не можна говорити про людське суспільство як таке. Якщо первинні зв'язки мають виключно біологічний характер, вторинні – біосоціальний, то третинні – виключно соціальний. Той факт, що ієрархічні стосунки ми зустрічаємо в деяких соціальних тварин, не заперечує положення, що вони мають виключно соціальний характер.

Анонімну згуртованість приматів і гомінідів називають ще *популяцією*. Вона створює первинну структуру, у якій сексуальні стосунки характеризуються ендогамією. Вторинну структуру деякі автори пропонують називати *розширеним соціумом*. Їх визначальною ознакою є екзогамія. Третинну структуру називають *демом*. Деми являють собою елементарну структурну одиницю популяції, на їх основі забезпечується адаптивна відповідь популяції в цілому на зміни поза- і всередині популяційних умов. Дем, на відміну від популяції, розміри якої визначаються розмірами ареалу, повинен мати жорстку структуру, а чисельність його визначається не тільки екологічними особливостями, але й самою структурою. Дем – достатньо сувора організація, статут й існування якої повністю визначені законами соціальної еволюції. В основі виникнення будь-якого дему лежить формування пірамідально-ярусної структури на чолі з домінантом. Пірамідальність полягає в тому, що імпульси в групі проходять по вертикалі, знизу догори, а ярусність – у тому, що особи, які займають один ярус, нейтральні по відношенню один до одного. Припускають, що первісні спільноти гомінідів, як і деякі види тварин, були організовані за принципом пірамідально-ярусної структури.

У людини популяційна організація не закінчується виникненням третинної структури, тому введені додаткові поняття. Третинній структурі найбільш відповідає поняття *антропогеоценоз*. Для більш високої структури – *господарсько-культурний тип*.

Ієрархія і вожацтво. Ієрархія у тварин і гомінідів вибудовувалась за принципом домінування. Система домінування формується в групах особисто знайомих тварин. Вона може існувати навіть у стадах та зграях, але не у всій популяції, а лише в окремих сегментах. Якщо ж група невелика, то домінування на основі особистого знайомства розповсюджується на всю спільноту. Найпростішим проявом домінування є втримування сусіда на індивідуальній дистанції, заборона йому погрозами чи реальними атаками наближатись до небезпечної межі, переступивши яку він міг би конкурувати в боротьбі за корм чи самку.

Самці, що охороняють свою територію, – це вожаки співтовариства, які не допускають проникнення в групу чужих самців. Сприймаючи агресивність членів групи до себе, вожак втручається в сварки між ними, розбороняє бійки, підтримує тварин, з якими зв'язаний більше, ніж з іншими, й карає інших. Від сили й озлоблення вожака залежить його здатність утримувати групу на своїй території, охорона кордонів від вторгнень сусідніх груп. При цьому погрози й атаки вожака інколи підтримуються рештою членів групи. Можлива підтримка товаришів, у тому числі й з боку самців-субдомінаторів, має велике значення для збереження статусу вожака. Такі самці-консорті (супроводжуючі) є і в табунах коней, і в гаремах мавп, тобто це явище розповсюджене.

Поведінка вожака-лідера й вожака-домінанта мають різні основи й різний характер. Вожак – визнаний голова співтовариства, він володіє свого роду формальним статусом. Поруч з ним чекають своєї черги ще кілька сильних самців, а товариші можуть наслідувати чи не наслідувати їх приклад. Це невизнані майбутні вожаки, які повинні ще завоювати свій формальний статус в ритуальних поєдинках з вожаком. Лідер є незалежним від решти членів стада, діє переважно виходячи з власних інтересів. Вожак-домінант, навпаки, повністю залежить від групи й діє у спільних інтересах. Він займає обороно-охоронну позицію, лідери ж, що претендують на

самок і керівництво співтовариством, навпаки – агресивно-наступальну.

Отже, вождь має більше функцій, що вимагають від нього різних стратегій поведінки: захист від лідерів, оборона стада від хижаків, управління груповими відносинами. У свою чергу остання, управлінська, функція розпадається на ряд підфункцій – захист стада, угамування бійок у між його членами, вирощування потомства тощо. Стосунки в групі часто проявляються в діях залякування, тиску, підкорення, наказу. Це односторонній вертикально-ієрархічний зв'язок – від слабшого до сильнішого, від більш зрілого до молодшого. У результаті встановлюється так званий «*порядок клювання*» («*peck-order*»), що визначає право сильного першим підійти до їжі чи самки. Тварини навчаються йому в дитячих іграх, де старші й сильніші завжди домінують над молодшими й слабшими.

Тварини, які знаходяться на нижчих ступенях ієрархії й піддаються агресії з боку інших членів групи, увесь час перебувають у стані страху й психологічного пригнічення. Неабияке значення в підтримці ієрархічного рангу тварин мають традиції. Ієрархічні стосунки в групах стримують агресивні реакції між тваринами, адже права кожного на їжу, місце в групі, залицяння до самки чітко визначені. Присутність одного вождя в стаді згуртовує його, наявність двох – розколює на дві частини, кожна з яких іде за своїм вождьом в різних напрямках. Учені встановили, що в павіанів стадом управляє «колегія» з кількох найстарших самців, вони завжди тримаються разом. Життєвий простір розподіляється між тваринами одного виду доволі суворо. Для потомства обирають кращих батьків й кращих матерів. Діти знаходяться під захистом. Співтовариство організоване так, що кілька досвідчених самців – своєрідний сенат – мають достатній авторитет, щоб рішення, необхідні співтовариству, не тільки приймалися, а й виконувалися.

Соціальна організація архантропів

Щодо форм соціальної організації архантропів у антропологів існує кілька думок. Імовірність гаремних структур у них невелика, але допустима в окремих популяціях: коли гомініди почали вживати м'ясну їжу, більш талановитий мисливець міг забезпечити кормом кількох партнерок. Можливо, що в них існував проміскуїтет – вільні статеві стосунки. Оскільки еволюція людського роду відбувалась по-різному (теорія поліцентризму), залежно від географічних ареалів, то можна припустити, що в кожного виду, навіть якщо вони представляли колись один материнський стовбур (теорія моноцентризму), були свої форми соціальної структури, а тому не можна виключати ймовірність існування різних форм шлюбних стосунків. Сучасні дані підтверджують, зокрема, ідею про існування серіальної моногамії (послідовних парних шлюбів) на ранніх етапах розвитку. Сьогодні ми бачимо чимало народів і суспільств, які відрізняються одне від одного формами соціальної структури (наприклад, європейське, ісламське чи буддійське суспільства), але витримують певні універсальні принципи побудови, зокрема, принцип ієрархічної нерівності, статусного престижу тощо.

Соціальні зв'язки в найдавніших суспільствах могли формуватись на основі як *патрілокальності*, так і *матрілокальності*. На думку деяких учених, патрілокальність обумовлена розвиненою системою кооперації між самцями та її низьким рівнем між самками. Такий висновок вони аргументують тим, що в житті співтовариств гомінідів соціальні зв'язки самок суттєвої ролі не відігравали, а тенденція до об'єднання самців з часом посилювалась, адже це сприяло успіху на полюванні й захисту від хижаків. За даними етнографії, деякі традиційні людські культури матрілокальні. Стабільність соціальних груп гомінідів значно залежала від самок, які були здатні формувати стабільні соціальні групи на засаді родинності й дружніх почуттів. Необхідність захисту від хижаків, а також потреби спільного вирощування потомства

могла посилити тенденцію до кооперації серед самок. Сучасні жінки наслідують таку модель поведінки. У багатьох традиційних патрилокальних суспільствах дружина переходить у дім чоловіка і встановлює тісні зв'язки з його родичами, разом з ними веде господарство й виховує дітей.

У австралопітеків уже були галькові знаряддя, хоча й дуже примітивні, які вони використовували для захисту від хижаків. Вони нічого не виробляли, а просто пристосовувались до середовища за допомогою знарядь. У цей період не було ще й найпримітивнішої і найпершої форми трудової діяльності – збиральництва. Матір з дитиною просто підгодовувались готовими плодами, які знаходили на місці, або ж їли падаль. Австралопітек – *падальщик*, а тому він не був людиною.

У постійно кочуючих пітекантропів уперше з'являється скарб – набір дерев'яних, кісткових та кам'яних знарядь. Крім того, у них існували деякі форми мистецтва. З початком використання вогню й виготовленням інструментів, життя розумної істоти набуває незалежності від зовнішніх обставин. По відношенню до форми співжиття пітекантропів коректніше вживати термін «праобщина». Перед початком середнього палеоліту (епохи неандертальця) кожна праобщина виступала носієм першого універсального поведінського комплексу – *побутового звичаю*.

Звичаєм, тобто певним комплексом поведінки, що емоційно переживався, були пронизані всі тогочасні види спеціалізованої діяльності: збирання, дітонародження, розподіл і поїдання їжі, розведення вогню і догляд за ним. Яким чином у матерів-одинок, що виховували кількох дітей, раптом з'явився самець-покровитель, щоб створити гаремну групу, невідомо. Можливо, паралельними шляхами формувалось кілька варіантів соціальної структури біологічного суспільства, але в кожного виду гомінідів вона була своєю. За еволюційним часом такі групи (гаремні) з'явилися пізніше материнсько-дитячих (хоча й це є припущенням). Із соціологічної точки зору між материнсько-дитячою й гаремною формами соціальної організації існує серйозна відмінність. Так, материнсько-дитячі

групи мають тільки *горизонтальний тип зв'язків*: в них немає домінування, панування, придушення, але є турбота, виховання, навчання; гаремні групи організовані за принципом *вертикальних зв'язків*, вони ієрархічні: тут є лідери, панування, насилля і підкорення.

Отже, обидві соціальні організації, незважаючи на свою протилежність і уявну вираженість першої форми, еволюційно були необхідні людському суспільству. Так, макросоціальне державне життя влаштоване ієрархічно, а сімейне формується за горизонтальними принципами людських зв'язків. Цілком можливо, що обидва різновиди групи являли собою не послідовні сходинки, а два рухливі стани спільнот гомінідів, які існували одночасно. Таку думку відстоював російський історик Б.Ф. Поршнев. Він уважав, що архантропи жили групами, які могли змінювати розміри і не мали постійного складу. Одна й та ж особа могла виявитись послідовно членом різних співтовариств по мірі їх з'єднання, роз'єднання, тасування. У подібних групах не могло бути стійкого сімейного ядра. У гомінідів самці складали більш мобільний, ніж зв'язані потомством самки, соціальний компонент стада, тому Б.Ф. Поршнев назвав їх зоогеографічним елементом (щось на зразок «недільного тата» сьогодні). Відірвавшись від своїх самок, він уже ніколи не повертався до них знову, а прилаштовувався до інших, таких же випадкових материнсько-дитячих груп.

Спільнотам гомінідів, у цілому був притаманний ще біологічний спосіб життя. Таке скупчення пересувалось на величезні відстані, при чому самки з дитинчатами неминуче відставали й самці йшли вперед самі, щоб у подальшому пристати до інших материнсько-дитячих груп, і знову – тільки на якийсь час. У тимчасових подружніх пар не було жодної надії з'єднатись коли-небудь знов. Умови самого життя вели до неминучого розриву суспільного об'єднання. Групи поєднувались, потім роз'єднувались, щоб створити нові з'єднання і так – увесь час. Такими є можливі причини

існування проміскуїтету, який вважають вихідним ступенем людської сім'ї.

Соціальна організація палеоантропів

Одні вчені відносять період так званого «людського стада» до раннього палеоліту, інші – до середнього (часу існування неандертальців). Це поняття зв'язане з теорією «двох стрибків» у антропосоціогенезі, перший з яких знаменує виникнення найдавніших, а другий – «готових», за визначенням Ф. Енгельса, людей. Між ними лежить епоха біосоціального розвитку, коли фізична еволюція людини ще випереджала культурний прогрес. У радянській науці переважала думка, що час «первісного людського стада» відповідає ранньому (нижньому) й середньому палеоліту, етапам найдавнішої та давньої людини. Але певна частина вчених вважає безпідставною цю концепцію й стверджує, що вже з появою найдавнішої людини виникло «готове» людське суспільство в формі общини. Сьогодні багато істориків та етнографів вважає невдалим сам термін «первісне людське стадо», ось чому ця форма все частіше позначається терміном «праобщина».

Якщо визнавати еволюційну теорію й уважати всіх гомінідів предками кроманьйонців, то треба констатувати, що приблизно 40 – 35 тис. років тому, на межі раннього і пізнього палеоліту, антропосоціогенез завершився. На зміну людям, що формувались, прийшли «готові» люди – неантропи, а прасуспільство перетворилось в «готове» суспільство. Одні вчені включають прасуспільство в первісне суспільство в якості першого етапу його розвитку, а ось інші вважають змішання прасуспільства й початкового етапу еволюції «готового» суспільства необґрунтованим. Під первісним суспільством вони розуміють суспільство, яким воно було в період від завершення соціогенезу до початку становлення класів і держави. За археологічною періодизацією це – пізній палеоліт, мезоліт і частково неоліт. Серед розмаїття гіпотез

можна виділити дві основні, які можна умовно назвати *материнсько-родовою і общинною*.

За першою, «первісне людське стадо», в якому панував проміскуїтет, на межі раннього і пізнього палеоліту перетворилось в *материнський рід*, що став першою формою сформованого суспільства. У результаті встановлення екзогамії рід не міг існувати без зв'язку з іншими, тому його виникнення було одночасно й появою системи двох родів, що уклали взаємні шлюби, тобто дуальної організації. Разом з родом, таким чином, виник і шлюб, який у своїй вихідній формі був *груповим* (дуально-родовим) і *дислокальним*.

За другою теорією, основною одиницею первісного суспільства на всіх етапах його розвитку була *первісна община*, яка складалась з парних сімей. Община та сім'я – основні й універсальні утворення. Рід ніколи не мав економічних функцій, його роль зводилась до регуляції шлюбу. Материнський рід не первинний по відношенню до батьківського: і той, і інший є рівноцінними за своїми функціями та історичним значенням. Щодо питання про час виникнення первісної общини, то серед прихильників даної точки зору не існує єдиної відповіді. Одні вважають, що вона виникла на межі раннього й пізнього палеоліту, інші відносять її появу до більш раннього часу, часто виступаючи проти поняття «первісне людське стадо».

У 40-х роках минулого століття радянський учений С.П. Толстов, на основі рівня розвитку продуктивних сил, виділив три основні етапи первісної історії:

- первісне людське стадо (становлення первісного суспільства, починається з початком використання ним знарядь праці);
- первісна община (зрілість первісного суспільства, починається з введенням знарядь для виробництва знарядь);
- військова демократія (перетворення первісного суспільства у класове, починається з освоєнням металу).

У 70-х роки Ю.І. Семенов запропонував новий типологічний ряд:

- праобщина (первісне людське стадо),
- ранньопервісна (ранньородова) община,
- пізньопервісна (пізньородова) община,
- протоселянська (первісна сусідська) община.

Більшість вчених схиляються до думки, що власне людське суспільство почало формуватись на межі 40 – 35 тис. років тому, коли з'явився кроманьйонець.

З кроманьйонця починається нова сторінка всесвітньої історії – формування локальних груп, родів, племен, а потім і вожацтва. Фаза неандертальця коротша від двох попередніх. Біологічний прогрес прискорювався. Таким чином, з пітекантропів почався процес формування праобщини, а неандертальцем він закінчився. *Кроманьйонець стадом не жив.*

Проте, як би не називали первинну форму суспільства розумних істот планети – «людським стадом», чи «праобщиною», треба зазначити, що наука бачить у ній *соціальну форму, яка являла собою групу первісних людей, що об'єднувались задля спільного виживання.* Заслуга перед людством цієї форми соціальної організації людей – боротьба зі своєю зоологічною природою, остаточна перемога розуму над інстинктами. Структурні елементи первісної культури – тотеми, табу, вірування, вимоги звичаєвого права, моральні норми – були спрямовані на приборкання зоологічних інстинктів членів первісного колективу. Вони являли собою культурні форми регулювання пристрастей, бажань, ворожнечі тощо. Не викликає сумнівів, що культура народжувалась як спосіб обмеження природи, до того ж засобами вельми жорсткими, репресивними. І сьогодні виникають деякі теорії, які вказують на те, що в людині первісні інстинкти нікуди не ділись, а тому культура, як засіб їх приборкання, актуальна й потрібна сьогодні, мабуть, як ніколи.

Поява соціальних норм. Важливе значення для розвитку праобщини мало створення перших соціальних норм – *табу* (заборон).

Поняття «табу» (taboo) увів у науковий обіг і взагалі в європейські мови відомий англійський мореплавець та дослідник XVIII століття капітан Джеймс Кук, який вивчав життя примітивних племен в Полінезії. Табу означає найсуворішу заборону на проведення певних дій, що накладалась на всіх членів племені чи якусь його частину. Порушення табу визволяло, на думку членів племені, якусь невідому небезпеку, яка знаходилась до того у прихованому стані. Ця сила карала (частіш за все насмерть) не тільки порушника, а й колектив, членом якого він був. Дотримання табу було певною профілактичною мірою, що захищала колектив від смертельної небезпеки, яка могла статись через неправильну поведінку одного з членів групи.

Перші заборони обмежували статові стосунки під час полювання й інших видів трудової діяльності. З часом табу ставали більш тривалими, а періоди між ними скорочувались. Обмеження знімались лише на час особливих свят. Сексуальний контакт без розбору існує й у наш час у мешканців окремих островів Тихого океану на певні свята. Табу на проміскуїтет можна вважати початковою формою соціалізації, що регламентувала найважливіші сторони життя людини.

Пізніше з'явилося табу на їжу, яке полягало в забороні вживати все, що потрапить під руку у будь-який час. Можливо, друге табу потягло за собою не менш революційні зміни в стосунках між людьми, ніж перше. Фактично завдяки йому на світ з'явилися розподільчі відносини й колективна власність, притаманні лише людському суспільству. Природно, що й тварини не лишають дитинчат без їжі – з ними діляться в першу чергу. Але нагодувати власних дітей – це природний інстинкт, а поступитись частиною здобичі іншому, особливо не родичу чи тому, хто не брав участі в багатоденному й

виснажуючому полюванні, – це вже початок розподілу праці та соціальних стосунків як таких.

Отже, людина розумна почала навчатись придушувати власні егоїстичні імпульси. Що стосується гомініда, то він умів приборкувати тільки чужі імпульси.

Хоча в полюванні чи збиральництві брали участь не всі члени групи, в розподілі їжі брали всі. Такий розподіл можна назвати зрівняльним, оскільки він не враховував ні майнового становища, ні родинних зв'язків, ні робочого внеску. Усі отримували порівну. У важкі часи, коли їжі не вистачало, першими її отримували працездатні члени групи, бо саме вони забезпечували виживання – не тільки своє, а й інших. Утриманцям доводилось голодувати. В особливо важкі часи від них позбавлялись, іноді з'їдаючи.

Пізніше табу розповсюдилось на всі інші потреби й інстинкти, зокрема, на потребу в безпеці, соціальному спілкуванні, престижі тощо. По мірі еволюції праобщини заборон ставало все більше, вони пронизували все життя первісної розумної істоти. У родоплемінному устрої кроманьйонця табу буде регламентувати буквально всі сторони життя людини, в тому числі й ті, що належали до сфери медико-гігієнічних питань. Візносно рано сформувались табу у відношенні осіб, що доглядали за пораненими та хворими.

Роль табу в історії взагалі дуже велика. Воно оберігало всі сторони колективного життя. Табу втілювало в собі колективну волю, що підносилася над людським стадом й керувала життям кожного окремого індивіда. У суспільстві, що формувалося, поступово встановлювався порядок, гармонія й організованість. Зливаючись воедино, соціальні норми перетворювались у систему соціального контролю, хоча ще й формального. В епоху палеоліту перед табу всі були рівні. Табу охороняло всіх.

Перші соціальні норми й обмеження послужили історичним прологом до виникнення культури. Вона зародилась у той самий момент, коли локальна група, намагаючись вижити, починає взаємодіяти, будувати соціальні

стосунки, застосовуючи специфічні для неї знаряддя праці й технології до специфічних умов і клімату. Чим досконаліше знаряддя й технології, тим вище продуктивність праці й численніше населення, складніша соціальна структура й витонченіша культура співтовариства.

Тотемізм. Те, що наука зве праобщиною, відрізняється від свого еволюційного попередника (стада гомінідів) тим, що на цьому етапі з'являється індивідуальність людини, а разом з нею й родинні стосунки. Можливо, що першопочатковою формою індивідуальності була ідентифікація людини не зі своїм іменем, а з колективним. У свою чергу колективність ототожнювалась з тією чи іншою твариною. Подібна форма колективної ідентифікації отримала назву тотемізму.

Тотем – це, частіш за все, тварина, інколи – рослина, якій надається статусу табу (заборони) для всіх членів праобщини. **Тотем** – це видимий знак однаковості й солідарності первісного роду. Через тотем ушановується не лише тварина, а й даний рід. Отже, тотемізм – найбільш рання й найсильніша форма ідентифікації групи. У той самий час це – перша культурна форма *соціального символу*. За винятком суворо визначених ритуалом обставин до тотема не можна торкатись, його не можна вбивати, їсти його м'ясо й узагалі наносити йому будь-яку шкоду. До всіх тварин даного виду ставляться з великим страхом і, одночасно, з любовною та пошаною, їх намагаються задобрити й чекають від них милість. Випадково загибли тварину оплакують і ховають як соплеменника.

Зародження тотемізму й магії – визначальне явище, характерне для неандертальської людини. Стан розвитку свідомості в цей час можна назвати *фазою тотемічної свідомості*. Вірування й ритуал виникли практично одночасно. Надати ритуалу особливу, надприродну чи потойбічну силу, що надихала й збуджувала життєву енергію виконавців, могло тільки вірування. Цього вже немає в тварин. Найдавнішою формою вірування виступає тотемізм, а ритуалу, відповідно, – тотемічний ритуал.

Першим об'єктом вірування виступала тварина. Людина відчувала з обраним в якості тотема звіром таку ж кровну спорідненість, як і з найближчими людьми. Через тотемного звіра здійснювався символічний зв'язок общини з територією. Тотемізм освячував традиційне право даного роду на його територію й угіддя. Перехід до тотемічної стадії суттєво збагатив ритуал, який уже набув чисто театральних ефектів, вибудовувався за законами драматургічної дії з власною зав'язкою, інтригою та розв'язкою. У ритуалах погребіння померлих, окрім хореографічного кружляння, галасу, показового ушкодження речей померлого, зустрічається розфарбування облич і тіл. Але віру в потойбічне треба відділяти від тотемізму – він її доповнював, але вона ним не обмежувалась.

Отже, ритуал – це не тільки танки навколо вогнища, а, передовсім, розповідь про своє ставлення до шанованого вождя чи про історію звіра, що вшановувався, розкриття характеру й образу життя племені, демонстрація єдності потойбічного й реального світів. Це – епос в мініатюрі. З виникненням ритуалу людська культура вступила в нову, якісно вищу стадію свого розвитку. Ритуал виростає з колективних дій з приводу звичаю, але дій не простих, а таких, що навіювали б одноплемінникам почуття солідарності, приналежності до групи, колективну упевненість. І звичай, і ритуал включали першопочатково одні й ті ж дії. Відрізнялись вони формою й змістом. Формою тому, що ритуальні дії мали експресивно-виразний характер і попервах представляли елементи колективної хореографії, а змістом – тому, що ритуал мав світоглядне наповнення. Звичай же являв собою просто передачу чогось, стереотипні дії, засновані на запам'ятовуванні, певну схему, що виконувалася безсвідомо.

Трансляція норм поведінки проводилась старшими членами общин при посвяченнях – ініціаціях, де молодим людям передавали священні легенди та вірування роду, племені, навівалась покірність звичаям та моральним нормам, особливо в сфері статевих стосунків й ставлення до старших.

Сутність тотемного танку полягала в уподібненні певній тварині: її звичкам, характеру, мисливським манерам. Магічне поєднання в інсценованому дійстві звичок людини й тварини було для первісної людини необхідною умовою успішного полювання. По-перше, вона ніби прилучалась до духу родової тварини, ставала під її захист, що робило її непереможною. По-друге, людина вірила в переселення душі тварини в її тіло, що наділяло здатністю до керування діями мисливця й таким чином збільшувало ймовірність успіху, адже тварина завжди успішніша за людину на полюванні, якщо при тому не використовується зброя. Наслідкування мисливському арсеналу поведінки обраного звіра слугувало для людини ще й гарним тренінгом, що слугував збагаченню її професійної майстерності.

Пізніше тотемні танки відірвались від своєї природної основи й стали просто театральним дійством. Тотемічна обрядовість стала витокom театрального, образотворчого мистецтва й міфології. Зв'язок з останньою визначила роль тотемізму в формуванні колективної історичної пам'яті. З ним пов'язане й уявлення про тотемічний цикл народження й смерті. Одним з найбільш відомих слідів тотему, як вважається, є східний (китайський) календар, в якому кожен рік асоціюється з якоюсь твариною, створюючи систему з п'яти 12-річних циклів.

Суспільний поділ праці. У праобщині заняття розподілялись відповідно з природним поділом праці й здібностями кожного з членів цього колективу. Такий, ще доволі примітивний вид поділу суспільної праці, вже був якісним стрибком уперед у порівнянні зі світом тварин, у яких у принципі відсутній поділ праці між статями. Тільки в людей одні особи можуть користуватись плодами чужої праці, обмінюючи їх на плоди власної.

Поділ праці дозволяє людині робити тільки те, що у неї краще виходить, а не те, що їй хочеться для задоволення біологічних потреб, як це буває у тварин. Поділ праці одразу ж поставив людей на сходинку вище на драбині еволюції.

Людина стала вузькоспеціалізованим, а тому більш ефективним виробником. Спеціалізація чоловіків на полюванні, а жінок на збиральництві дозволила примітивній групі завжди залишатись з їжею. Якщо чоловік повертався з полювання без здобичі, він міг поїсти плодів, зібраних жінками. У тварин такого немає. Вдале ж полювання дозволяло нагодувати більш калорійною їжею все плем'я, а плоди й корінці залишались «на чорний день».

З моменту першого поділу суспільної праці склалась харчова спеціалізація людей: жінки переважно вегетаріанки, а чоловіки – м'ясоїди. Обмін продуктами праці теж був корисним для організмів – кожен отримував необхідні вітаміни. Обмін різноорієнтованою їжею дозволяв первісним людям встановлювати більш тісні соціальні зв'язки. Чим різноманітнішими є джерела харчування, тим більш гарантоване його надходження. Але ж, чим різноманітніше харчування, тим різноманітнішим є культурне життя, тим більше можливостей для розвитку особистості. Різноманітність їжі майже дзеркально відображається в різноманітності типів особистості й типів поведінки. Чим більш гарантованим є харчування, тим більшою є чисельність населення, тим вища ймовірність переходу до осілого способу життя, а відповідно, й розвитку міської культури, що вже є переходом до цивілізації. Чим чисельнішим є населення, тим більшими стають суспільства, тим різноманітнішою й гнучкішою стає домінуюча культура, оточена широким спектром субкультур. Але ж, чим чисельнішим стає населення, тим важче стає ним керувати, тим більшим стає державний апарат, тим більше видає держава законів, постанов, розпоряджень тощо, а звідси починається перехід від неписаного до писаного зводу соціальних норм. Чим більшим є розмір групи, тим більшою стає проблема влаштування особистого життя молоді на основі накопичених норм, тим необхіднішим стає вдосконалення інститутів шлюбу, сім'ї, освіти. *Отже, чим глибшим є поділ праці в первісному колективі між статями, тим більшою стає роль соціальних чинників.* У проблемі стосунків чоловіків і жінок у людей на

перший план вийшли статусні права (а не біологічні достоїнства). Жінка почала вибирати чоловіка, розглядаючи його в якості годувальника й турботливого батька, а чоловік перестав її сприймати як машину для задоволення його потреб і народження потомства – жінка стала соціальним партнером, від якого часто залежало його економічне виживання й суспільне благополуччя.

Цікаво, що в праобщині жінка цінувалась як найбільша цінність у дуже цікавий спосіб: чоловіки винайшли перший в історії засіб комунікації – *обмін жінками*. Це виступало як обмін вищими цінностями. Вочевидь, жінка при такому обміні повинна була почувати себе дуже гордою.

Роль інстинктів, які раніше тягли дві протилежних статі одне до одного, стали тепер виконувати інтереси: вона зацікавлена в ньому, а він зацікавлений у ній. Причому на кожному витку еволюції кількість взаємних інтересів зростала. Інстинкти ж в принципі нездатні ставати різноманітними чи зростати в кількості. Іншими стали також і стосунки між двома чоловічими поколіннями, бо тепер вже чоловік, як голова сім'ї, знаходив сину дружину, готував подарунки, навчав соціальним навичкам.

Чим глибшим був поділ праці, тим помітнішою була різниця між членами навіть однієї групи, а відповідно, вищим рівень соціальної нерівності й диференціації. Чим вищим був рівень соціальної диференціації в соціумі, тим різноманітнішим виявлялось суспільне життя. Але це одночасно породжувало й нові задачі, які доводилось вирішувати людині. Соціальним відносинам теж треба було навчати молоде покоління, з чим одна жінка справитись не могла. До виховання дітей залучався батько, а соціалізація перетворювалась спочатку в спільний батьківсько-материнський, а потім в колективно-общинний захід. Таким чином, на стадії праобщини з'являється соціалізація в справжньому сенсі цього слова.

Соціальні стосунки в суспільстві неантропів

Суспільний поділ праці дав розумній істоті, у тому числі й людині сучасного типу, ще дві важливі речі. Найперше, *стоянку мисливців*, або *первісний табір*. Він слугував місцем, куди люди повертались після довгої відсутності (передовсім, чоловіки-мисливці), до тих, кого вони вважали своїми. Стоянка – це і місце відпочинку, і школа, і кухня. Наявність постійного табору дозволяла краще вивчити місцевість, дізнатись про всі її біоресурси й ефективніше їх використовувати. За мігруючого способу життя відбувалось переміщення за певним маршрутом, який мало відхилявся убік, і використовувати лише те, що знаходилось під ногами. Табір давав можливість радіально вивчати територію: люди могли ділянка за ділянкою обстежувати всю навколишню територію, а потім повертатись на місце, щоб зранку знов відновити обстеження. Як тільки всі ресурси місцевості вичерпувались, табір згортали й переносили в інше місце.

Постійний табір укріплював і стосунки між поколіннями. Жінка спостерігала за дітьми, залучала до підмоги підлітків, спілкувалась з ними, передавала їм за розмовами свій життєвий досвід. За бродячого способу життя жінка народжувала раз на 5 – 6 років, коли попередня дитина вже могла самостійно пересуватись на далекі відстані. Постійні поселення різко змінили ситуацію. Для землеробів та кочівників, які мали в'ючних тварин, це обмеження знімалось, а тому у жінки з'явилась можливість повністю реалізувати свої репродуктивні здатності. А це означало, що приріст населення в осілих виробничих суспільствах, їх здатність до демографічної експансії збільшувались у 5 – 6 разів у порівнянні з блукаючими привласнюючими групами.

Поділ праці – це закріплення людей за виконанням певних задач. Чим глибший поділ праці, тим вужчі задачі, закріплені за кожною особою, тим більша ймовірність, що вона виконає їх якісніше. Але чим вища якість виконання задач, перш за все економічних, тим вищий загальний рівень культури групи. Ось

чому антропологи стверджують, що *суспільний поділ праці є локомотивом соціального й культурного життя суспільства*.

Отже, одноманітне суспільство почало ділитись на групи й соціальні шари. Усі були повноправними членами такого суспільства, навіть діти. Про особливість соціальної структури судять за розповсюдженими у Центральній Європі довгими будівлями – у них жило одночасно 30 – 60 осіб, які спільно будували укріплення й працювали на полях. Це була переважно кровна рідня. Вони ще не знали приватної власності, в їх часи вона тільки зароджувалась.

Найпомітніші зміни в соціальні стосунки землеробів принесли війни. Насилля існувало й за часів мисливців та збирачів, але тільки поява власності, проблеми її набуття, примноження й захисту сприяли розвитку специфічно військового мислення. Уперше в історії ремісники стали виготовляти зброю й інші мисливські засоби для боротьби людини з людиною. Змінився й характер наповнення поховань. Чоловіків частіше ховали зі зброєю, особливо якщо це був відомий воїн.

Виклики цивілізації і долі первісних народів

З появою людини сучасного типу з її більш доскональними знаряддями праці і розвиненою культурою розширився ареал її проживання. Вихід за межі африканської прабатьківщини відбувся ще на стадії *homo erectus* і неандертальської стадії. В останній час з'явилась концепція про давню міграції людини сучасного типу з Африки до Європи. При цьому не виключається трансформація *Homo erectus* і *Homo neandertalensis* в людину сучасного типу на території Південно-Східної Азії і Європи.

Підтвердженням цієї концепції є морфологічна різноманітність найдавнішої людини сучасного типу. Кліматичні зміни й екологічні кризи на різних територіях змушували давні племена мігрувати. Деякі з мігрантів потрапляли в умови ізоляції і залежно від екологічних умов та

чисельності їх груп залишались на рівні первісності. Для науки вивчення таких народів важливо з точки зору розуміння процесів біологічної та соціальної еволюції. З кожним роком справжніх примітивних племен залишається все менше й менше. За підрахунками різних авторів у сучасному світі існує до 5 тисяч первісних груп загальною чисельністю близько 300 мільйонів чоловік (*Добреньков, Кравченко*). Оскільки споконвічне існування первісних народів починалось в багатих на ресурси регіонах, то зустріч з цивілізацією для них оберталась конфліктами за земельні угіддя та природні ресурси. Корінні народи відтісняли з обжитих територій на неродючі землі, переселяли до резервацій, в окремих випадках вони змушені були мігрували до більш віддалених ділянок ойкумени.

Але у світі ще існує багато народів і племен, які залишаються в стані первісності. Основними їх заняттями є збиральництво та полювання. До таких народів відносять бушменів. Їх племена і племена готтентотів починаючи з кам'яного віку населяли території таких сучасних держав як Мозамбік, ПАР, Лесото, Свазіленд. Про це свідчать малюнки наскального живопису, залишені бушменами на території цих країн. Бушменів вважають найдавнішим населенням Африки. Колись вони займали великі її території, а тепер це нечисленні племена (за деякими джерелами їх чисельність становить 100 тис.), які витіснили в пустельні райони, в основному в пустелю Калахару. Бушмени живуть групами, що складаються з кількох сімей. Вождів у них немає, їх замінюють знахарі, які є в кожній групі. Господарський уклад мисливсько-збиральницький. Характерний статевіковий поділ праці. Жінки збирають рослини (в їжу використовують до 60 видів листя, ягід, бульб, насіння), сарану, личинки мурах; готують їжу; будують житла. Чоловіки полюють, виготовляють знаряддя полювання (луки), виготовляють одяг і начиння. У бушменів немає писемності, рахують до трьох за допомогою пальців, усе, що більше трьох, називають словом «багато». В усній формі з покоління в покоління передаються міфи, легенди й пісні. На даний час

більшість бушменів відійшли від традиційного способу життя і працюють на фермах, половина від загальної чисельності веде колишній спосіб життя.

Інші етнічні групи з первісним устроєм суспільного життя зустрічаються в джунглях Африки (масаї, пігмеї), в Південній Азії та Америці (Аргентина, південна Бразилія, Уругвай, індіанці Канади), на островах узбережжя Індійського океану та інших куточках планети, які ще не охоплені цивілізацією. Ці племена живуть за рахунок полювання і збирання, вони не мають своєї писемності, але часто мають досить розвинену культуру (багатий наскальний живопис, скульптурні вироби, оповіді, пісні, міфи).

Первісний спосіб життя сьогодні притаманний і папуасам Нової Гвінеї. З часу відвідин їх російським ученим М.М. Миклухо-Маклаєм папуасам вдалося зберегти свій побут і вірування такими, якими вони були в ту епоху і задовго до неї.

Анімізм – вірування папуасів в духів природи, зображуваних у вигляді плазунів-рептілій з кількома головами і хвостами. Місця їх проживання – ліс і водойми, стовбури дерев, камені. У різних папуаських етносів свої позначення і видова диференціація духів племені, які часто поєднують зооморфні, рослинні і антропоморфні особливості. Духи виступають захисниками традиційних норм поведінки і каналом спілкування з померлими предками. Вони карають порушників традиційних норм. Культ «духів» померлих і родових предків визначає ряд найважливіших ритуалів, у тому числі обряд чоловічої ініціації, ритуалів родючості та інших. Традиційні вірування папуасів, зокрема тотемізм, близькі до австралійських і меланезійських. Сьогодні серед папуасів поширюється християнство.

Папуаси діляться на етноси та племінні групи, які відрізняються за мовними особливостями. Господарський устрій папуасів – ручне землеробство тропічної екологічної ніші, а також полювання та збиральництво. Під впливом

цивілізації папуаси стали працювати в промисловості, шоферами, продавцями, формується прошарок фермерів.

Традиційні культури були характерні і для народів Крайньої Півночі –чуків, ескімосів, саамів, нганасан і інших народів, що займались полюванням та рибальством. Із 11-мільйонного населення цього регіону понад 200 тисяч осіб представляють 32 національності нечисленних корінних народів. У наш час ці етнічні групи піддаються культурній і біологічній асиміляції. Змінилось й екологічне середовище Крайньої Півночі.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Взаємини гомінідів визначали:

- а) звичаї;
- б) інстинкти;
- в) сила;
- г) соціальні норми.

2. Основу тандему складала:

- а) пара чоловік і жінка;
- б) пара мати й дитина;
- в) кілька чоловіків і одна жінка;
- г) кілька жінок і один чоловік.

3. Перша універсальна форма поведінського комплексу, яка була характерна для праобщини, – це:

- а) звичаєве право;
- б) ритуал;
- в) наслідування;
- г) побутовий звичай.

4. Поняття «табу» у науковий обіг увів:

- а) Джеймс Кук;
- б) Васко да Гама;
- в) М.М. Миклуха-Маклай;
- г) Е. Тайлор.

5. Найпершою суспільною формою вважають:

- а) анонімну згуртованість;
- б) рід;
- в) плем'я;
- г) сім'ю.

6. Поняття «табу» означає:

- а) перелік правил поведінки у племені;
- б) заборону вживати певну їжу;
- в) найсуворішу заборону на проведення певних дій;
- г) заборону одружуватись з представниками іншого племені.

7. Тотем – це:

- а) істота або предмет, який вважають засновником племені;
- б) наскальне зображення тварини;
- в) символічне зображення певного роду;
- г) лялька, яку використовують в магічних обрядах.

8. Першим об'єктом вірування давніх людей були:

- а) духи природи;
- б) померлі родичі;
- в) рослини;
- г) тварини.

9. Зародження тотемізму й магії характерне для епохи:

- а) людини умілої;
- б) пітекантропа;
- в) неандертальської людини;
- г) кроманйонця.

10. Індивідуальність людини сформувалась на етапі:

- а) праобщини;
- б) роду;
- в) стада гомінідів;
- г) суспільства мисливців.

11. Суспільний поділ праці характерний для суспільного устрою:

- а) суспільних тварин;
- б) архантропів;
- в) палеантропів;

- г) неантропів.
- 12. Звичай укладати шлюб всередині окремого соціального угруповання має назву:**
- а) екзогамія;
 - б) поліандрія;
 - в) полігамія;
 - г) ендогамія.
- 13. Процес, у результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первісну культуру й засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою вони перебувають у безпосередньому контакті, називається:**
- а) акультурація;
 - б) аномія;
 - в) асиміляція;
 - г) ацефалія.
- 14. Період в існуванні людства, коли провідну роль у суспільстві відігравала жінка, а родинні зв'язки простежувались по материнській лінії, отримав назву:**
- а) материнсько-родова община;
 - б) материнський рід;
 - в) родова община;
 - г) матріархат.
- 15. Нічим не обмежена свобода статевих стосунків – це:**
- а) полігамія;
 - б) поліандрія;
 - в) політеїзм;
 - г) проміскуїтет.
- 16. Сукупність організмів, що займають обмежений ареал, мають спільне походження за фенотипом та географічно ізольовані від інших груп даного виду, називається:**
- а) дем;
 - б) популяція;
 - в) рід;
 - г) раса.

Завдання другої групи складності

1. Що таке морфо- і соціогенез?
2. Що мають на увазі, вживаючи поняття «соціальність» та «евсоціальність»?
3. Дайте визначення та розкрийте зміст поняття «драбина соціальної еволюції».
4. Визначте соціальні аспекти походження людини.
5. Назвіть фактори формування суспільних відносин серед гомінідів.
6. Дайте визначення поняттям «полігамія» й «моногамія».
7. Назвіть основні форми «протосім'ї».
8. На якому етапі антропогенезу з'явилися перші вірування?
9. Складіть схему «Етапи соціогенезу».

Завдання третьої групи складності

1. Дайте характеристику соціальної структури біологічних людських суспільств.
2. Охарактеризуйте особливості життя та суспільного устрою пітекантропа.
3. Розкрийте особливості суспільного життя неандертальця.
4. Охарактеризуйте спосіб життя та суспільний устрій кроманьйонців.
5. Поясніть, як у межах соціогенезу виглядає генезис людського суспільства. У чому, на ваш погляд, сильні та слабкі сторони цієї концепції?
6. Поясніть, чим зумовлене формування соціальних норм та яке їх значення для первісного суспільства.
7. Розкрийте роль праці в еволюції людини.
8. Поясніть, яке значення мав розподіл праці у процесі соціогенезу.
9. Охарактеризуйте еволюція психіки в ході соціогенезу: людина, індивід, індивідуальність, особистість.
10. Поясніть, яке значення для соціальної еволюції людини мало виникнення мистецтва.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Аналіз соціального аспекту антропогенезу.
2. Еволюція людини в майбутньому.
3. Взаємозв'язок мови й культури – погляд антрополога.
4. Антропогенез: віхи культурної еволюції людини.
5. Роль праці в еволюції людини і його значення в наш час.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Алексеева Т. И. (ред.), Богатенков Д. В., Дробышевский С. В. Антропология : Учебно-методический комплекс [Электронный учебник]. – 2004.
2. Антропология: учебник / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. – 4-е изд. – М. : Изд-во Моск. ун-та : Наука, 2005. – 400 с.: ил.
3. Борисова О. В. Соціально-історична антропология : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.
4. История первобытного общества. – Т.2. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986.
5. История первобытного общества. – Т.3. Эпоха классовообразования / Под.ред. Ю.Бромлея. – М., 1988.
6. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенезиса. – М., 1983.
7. Клягин Н.В. Происхождение цивилизации (социально-философский аспект). – М., 1996.
8. Кравченко А. И. Социальная антропология : Учебное пособие для вузов. – М. – 2003. – 544 с.
9. Кремо М., Томпсон Р. Неизвестная история человечества. – М., 2002.
10. Лукьянова И.Е., Овчаренко В.А. Антропология : Учеб. пособие / Под ред. проф., д-ра мед. наук., акад. АСО Е.А. Сигиды. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 240 с. – (Высшее образование).

11. Минюшев Ф.И. Социальная антропология (курс лекций). — М.: Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997. — 192 с.
12. Поршнева Б.Ф. О начале человеческой истории. (Проблемы палеопсихологии). — М., 1974.
13. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. — М., 1988..
14. Тегако Л. И., Саливон И. И. Основы современной антропологии. — Минск : Университетское, 1989. — 186 с.
15. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. — К.: Дух і літера, 2005. — 262 с.
16. Фрейд З. Тотем и табу // Социальная антропология. Хрестоматия — Д.: Изд-во Днепропетр. ун-та, 2004. — С. 148–155.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 4.

Тема 6. СУЧАСНЕ ЛЮДСТВО: ЄДНІСТЬ ТА БАГАТОМАНІТТЯ

- Раса і расові ознаки
- Гіпотези про походження рас
- Чинники расоутворення
- Расові класифікації

Ключові поняття: *расознавство, раса, расовий тип, антропологічний тип, етнос, народ, нація, великі раси, малі раси, «збірний вид», «елементарний вид», расовий стовбур, моногенізм, полігенізм, моноцентризм, поліцентризм, расизм, соціал-дарвінізм, адаптація, ізоляція, метисація, автогеничні процеси, монголоїди, негроїди, європеоїди.*

Раса і расові ознаки

Мандрівники, які вивчали різні регіони Земної кулі, помітили різнобарвність народів, які її заселяють. Відмінності людей різних регіонів часто виглядали досить значними. Незнайомим і незвичайним здавався буквально все – одяг, мова, спосіб ведення господарства, поведінка і, нарешті, зовнішність.

Однак серед феєрверку кольорів, форм і звуків можна було помітити певну систему. У ході тривалих дискусій і гарячих суперечок в науці сформувався уявлення про різні способи класифікації груп людей. Хоча, і зараз єдині закони такого поділу визнані далеко не всіма, а самі його основи піддаються значним сумнівам.

Один з аспектів біологічної мінливості географічних груп сучасної людини вивчає розділ антропології **расознавство**. Відповідно, географічні групи людей, що виділяються за біологічними ознаками, називають **расами**.

Сьогодні на нашій планеті налічується близько 6 мільярдів людей. Серед них немає двох абсолютно однакових (навіть близнюки, які розвинулись з одного яйця, не зважаючи на

велику схожість їх зовнішнього вигляду і внутрішньої будови, дрібними рисами відрізняються один від одного). Особливо помітні зовнішні відмінності між територіальними групами людей, які живуть у різних природно-географічних умовах. Поділ роду *Homo Sapiens* на раси відбувся два з половиною століття тому.

Походження терміну «раса» точно не встановлено. Можливо, він утворився від арабського слова «*ras*», що означає «голова», «початок», «походження». Також існує думка, що цей термін пов'язаний з італійським «*razza*», що означає «плем'я». Слово «*La race*», із значенням, яке воно має сьогодні, зустрічається у французького вченого Франсуа Берньє, який у 1684 році опублікував одну з перших класифікацій людських рас. Німці слово «раса» запозичили у французів і тривалий час зберігали французьку транскрипцію [*rase*], і лише у другій половині XIX століття замінили її німецькою [*rasse*].

В антропології різні дослідники в різні часи під «расою» мали на увазі досить відмінні поняття. Наприклад:

➤ «Раса – це сукупність людей, які мають однаковий фізичний тип, що пов'язано з певним ареалом» (Рогінський, Левін, 1978).

➤ «Раса – це комбінація спадкових характеристик з певною спадковістю, ... за допомогою якої представники однієї раси відрізняють себе від іншої» (Залер, 1931).

➤ «Раса – це група людей, які мають спільні фізичні риси» (Кун, 1939).

У наш час у науковій літературі також зустрічаються різні визначення поняття «раса»:

➤ раса – це система людських популяцій, які мають схожий комплекс певних спадкових біологічних ознак (расових ознак), при цьому, важливо, виникнення цих популяцій пов'язане з певним географічним ареалом і природним середовищем;

➤ раса – це система популяцій, які мають фенотипову та генетичну схожість, що дозволяє відрізнити їх від інших подібних систем;

➤ раси – це відкриті генетичні системи, між якими, у результаті обміну генами, можуть виникати змішані популяції.

Однак, сутність поняття у всіх цих визначеннях однакова: термін визначає одиницю внутрішньовидової і, при цьому, надпопуляційної структури сучасного людства, яка складається з певного набору (комплексу) спадково обумовлених ознак і займає певний ареал. З точки зору основ сучасної систематики, раси відповідають рівню підвидів, які належать до одного біологічного виду *Homo sapiens*. Відмінність рас від підвидів тварин обумовлено суспільною природою людини.

Важливим питанням є визначення расових ознак, оскільки саме воно завжди викликало плутанину. Отже, *раса – це поняття біологічне і виділяється лише за біологічними ознаками*. Класичні расові ознаки включають в себе риси зовнішності – колір і форму очей, губ, носа, волосся, колір шкіри, будову обличчя в цілому, форму голови. Люди відрізняються один від одного в основному за рисами обличчя, які вважають найважливішими расовими ознаками. Як допоміжні, також застосовують ознаки будови тіла (зріст, вага, статура, пропорції). Однак останні більш мінливі всередині будь-якої групи, ніж ознаки будови голови і часто залежать від умов середовища (як природного, так і штучного), а тому не можуть застосовуватись у расознавстві як незалежне джерело.

Крім ознак, видимих на живій людині, у расознавстві часто використовують ознаки черепа. Частково вони повторюють вимірювання та опис живої людини (форма і розміри обличчя, голови), але багато в чому краніологічні ознаки мають притаманні лише їм характеристики.

Більшість расових ознак не пов'язані між собою біологічною залежністю, а тому можуть утворювати численні комбінації. Однак, всередині кожної групи, яка пов'язана походженням та спорідненістю, комплекси расових ознак стійкі, що дозволяє виділити характерні комбінації – ***расові типи***. Одні ознаки більш стійкі, вони відрізняються всього у кількох поколінь з різних причин. Через це при переселеннях, змішуванні і генетичних процесах усередині популяцій ознаки

змінюються нерівномірно, створюючи додаткову різноманітність. Більш стійкі ознаки дозволяють виділити кілька рас вищого порядку (великі раси), що включають в себе раси нищого порядку (малі раси), які виділяють на основі більш мінливих ознак. Стабільні, давно сформовані ознаки поширені на величезних територіях (наприклад колір шкіри, структура волосся, особливості статури особи). На їх основі можна визначити первинні центри виникнення рас.

Мінливі ознаки поширені дискретно, окремими осередками (форма голови, довжина тіла, форма носа). Вони можуть значно відрізнятись на порівняно невеликих територіях або, навпаки, випадково збігатись у дуже віддалених регіонах.

Отже, до основних расових ознак належать:

- ознаки фізичної будови;
- ознаки, що передаються у спадок;
- ознаки, вираженість яких у ході онтогенезу мало залежить від факторів навколишнього середовища;
- ознаки, пов'язані з певним ареалом – зоною поширення;
- ознаки, що відрізняють одну територіальну групу людини від іншої.

Такі соціальні характеристики груп людей, як мова, віросповідання, тип господарювання та інші не можуть використовуватись у расознавстві. Не існує жодного причинно-наслідкового зв'язку між ними і спадковими біологічними ознаками. Підтвердженням цього може послужити факт поширення християнства, ісламу і буддизму на територіях, де ще зовсім недавно існували численні і різноманітні місцеві релігії. Те саме можна сказати й про тип господарювання: ХХ століття – епоха розвитку індустріальної економіки тому підтвердження.

Часто антропологічний тип пов'язують з мовою. Це припущення також є помилковим. Воно поширене серед людей, які виростили у відносно моноетнічному і лінгвістично однорідному середовищі. Однак, упродовж історії є факти, коли народи змінювали свої мови. На тюркських мовах говорять якути, чуваші й азербайджанці, сплутати зовнішність

яких досить складно. З іншого боку, дуже близькі антропологічно горяни Західного Паміру, грузини і айсори розмовляють мовами трьох різних мовних сімей – індоєвропейської, кавказької та семітської. Частина шведів і норвежців розмовляють на германських мовах індоєвропейської мовної сім'ї, а частина – на мовах фінської мовної сім'ї. Мови Нової Гвінеї досі до кінця не класифіковані, але, мабуть, належать до кількох мовних сімей, незважаючи на значну антропологічну однорідність населення. Те саме можна сказати про корінне населення обох Америк та Австралії. Іноді простежується зв'язок антропологічного типу, мови і культури, але це зумовлено історичними причинами. Яскравим прикладом можуть служити айни. Цей народ, що жив на Хоккайдо і Курильських островах, представляє особливий антропологічний тип, його мова (айнська) була ізольована від інших мов світу, свою своєрідність мала й культура. Сьогодні айнська мова повністю зникла, айни, що живуть на Хоккайдо, говорять по-японськи, а спосіб їхнього життя можна назвати європейським. Зрозуміло, що у цьому випадку зв'язок мови, культури та антропологічного типу був обумовлений виключно тривалою ізоляцією на віддалених островах. У сучасному світі важко знайти приклади такого історично зумовленого зв'язку. Вони зберігаються лише у важкодоступних куточках планети.

Враховуючи відсутність прямого зв'язку між біологічними і соціальними ознаками, треба добре розрізнити різні способи класифікації людських груп.

Соціальні угруповання зумовлені демографічним розвитком та громадською діяльністю людей. У процесі історичного розвитку людства виділялись рід, плем'я, племінні союзи, етноси і народності і як історичні типи етносу, нації. **Рід** – перша форма людського співтовариства.

Етнос – це соціальне об'єднання, яке історично склалось на певній території і має своєрідну культуру, власну мову. Для представників етносу характерний також особливий тип свідомості (етнічна самосвідомість) і відносно цілісна картина

думок, вірувань і традицій, що створюють уявлення про навколишній світ (етнічний менталітет).

Нація пізніше за часом виникнення соціальне об'єднання. Це історичний тип етносу, що представляє собою соціально-економічну цілісність, яка склалась на окремій території і може включати кілька етносів (7, 8). У наш час у світі проживає більше 2000 народів, які відрізняються один від одного чисельністю, мовою та господарсько-культурною діяльністю.

Представники одного племені, або іншої невеликої етнічної групи, зазвичай належать до одного антропологічного типу, оскільки є до певної міри родичами. Представники одного народу вже можуть помітно відрізнитись антропологічно, на рівні різних малих рас, хоча, як правило, в межах однієї великої раси. Так, серед людей, які називають себе росіянами, можна зустріти представників практично всіх варіантів європеїдної раси. Те саме можна сказати майже про всі народи Європи. Нація об'єднує людей незалежно від їх расової приналежності, оскільки включає різні народи.

Етноси групуються за соціальними показниками і їх класифікують за територією проживання (географічний принцип), за мовними особливостями (лінгвістична класифікація) або за господарсько-культурною діяльністю. За допомогою географічного принципу виділяють регіони, у яких розселені народи світу. Господарсько-культурна класифікація особливо важлива при вивченні етногенезу народів та їхньої етнічної історії. Групування людей за лінгвістичним принципом дає можливість створити найбільш конкретне уявлення про етнічну спорідненість і загальні витоки походження народів.

На сьогодні відомо понад 6000 мов, якими розмовляють різні етнічні спільноти та групи. В окремих країнах люди розмовляють однією мовою, а в деяких існує понад 100 мов, при цьому лише частина людей розмовляють мовою, яка вважається рідною. Доведена спорідненість великих мовних сімей Європи, Африки та Азії.

Однією з найпоширеніших мовних сімей, яка представлена на всіх континентах Землі, є індоєвропейська. Вона включає всі слов'янські мови, балтійські, німецькі, кельтські, романські, іранські, що доводить спільне походження цих народів. Археологічні та лінгвістичні дослідження підтверджують, що три тисячі років тому на одній мові розмовляли слов'яни, латиші, литовці та німці. Об'єднання їх в одну фіно-угорську групу говорить про спорідненість таких народів як фіни, карели, естонці, угорці, ханти і мансі.

Крім мов, що об'єдналися у сім'ї, зустрічаються своєрідні мови, які стоять окремо і не входять до жодної з груп. Це мова басків, айнів, кетів. По мірі збільшення чисельності народів відбувалось їх розділення і міграція. При цьому зміни відбувались і в мовах розрізнених племен, обростаючи новим словниковим запасом. М.М. Миклухо-Маклай, вивчаючи мови племен папуасів, які жили на віддалених територіях, простежував відмінності в їх мові.

Гіпотези про походження рас

Уявлення про походження рас і первинні вогнища расоутворення відображені в двох гіпотезах – **моногенізм** та **полігенізм**.

Вихідною можна вважати першу концепцію, оскільки вона узгоджується з біблійною легендою про походження усього людства від Адама та Єви. *Згідно з положеннями моногенізму, усі люди належать до одного виду, а відмінності між ними дозволяють виділити лише різновиди, які виникли у результаті зовнішніх умов та історії.*

З XIX століття у країнах Західної Європи починає розвиватись полігенізм. Це зумовлено двома причинами: боротьбою наукової думки з релігійною традицією та політико-економічними тенденціями у світі. *Згідно з положеннями полігенізму, різні раси людей походять від різних видів мавп.*

Сьогодні суперечки між моно- та полігеністами перейшли у площину моно- та поліцентризму. Уже давно ніхто з учених

не сумнівається у тому, що людство представляє собою один вид. але коли і як виникли раси, за якими законами вони існують і змінюються – ці питання залишаються актуальними і зараз.

У своєму крайньому прояві полігенізм призвів до *расизму* – визнанню нерівноцінності різних рас. Расисти стверджували, що між фізичною будовою людини і її інтелектуальними, психічними, соціальними якостями є безпосередній прямий зв'язок. У ХІХ столітті «вищою» расою вважалась «арійська» – білява довгоголова північноєвропейська. «Нижчими» расами вважались усі інші, але особливо негроїдна раса, оскільки основний потік рабів ішов із Західної Африки, та й зовні екваторіали найбільше відрізнялись від європейців.

Пізніше, наприкінці ХІХ століття, расизм переродився в *соціал-дарвінізм* – псевдонауку, що переносить біологічні закони еволюції на соціальні взаємини людей. Згідно з положеннями соціал-дарвіністів, представники вищих правлячих класів – це переможці в боротьбі за існування, спадково особливо обдаровані особи. Люди, що належать до інших класів, є біологічно неповноцінними, їм судилося бути внизу соціальних сходів.

Ще в ХІХ столітті була доведена наукова неспроможність расизму та соціал-дарвінізму. Однак, расизм не зник. До цього часу можна почути думки про принципову різницю між людьми різних рас у їхніх інтелектуальних та розумових здібностях, рівні культури, тощо. Живучість расизму можна пояснити фундаментальними психологічними системами розпізнавання «свій – чужий». У кожної людини, як і у більшості суспільних тварин, в ранньому дитинстві формується певний образ представника «своєї» групи. Він складається із побачених малюком навколо себе облич. Автоматично, всі обличчя, які відрізняються від цього образу, на підсвідомому рівні сприймаються як «чужі».

Чинники расогенезу

Основними чинниками расового багатоманіття є:

- адаптація;
- ізоляція;
- метисація;
- автогенетичні процеси;
- соціально-економічні чинники.

Адаптація. Питання про «користь» і «шкоду» расових ознак цікавило кожного, хто вивчав їх географічне розповсюдження. Вплив природнього середовища на розвиток людських рас є беззаперечним. Відомо, що у верхньому палеоліті біологічна пристосованість до умов навколишнього середовища мала велике значення. Тогочасна людина недостатньо була озброєна технічно, щоб ефективно захистити себе від дії природніх стихій. У таких умовах такі ознаки як зріст, колір шкіри, структура волосся, форма очей, роту, носу тощо відіграва важливу роль, зокрема, для теплообміну.

Ізоляція. Усього кілька тисяч років тому населення Землі, а відповідно, і його щільність, були незначними. При цьому освоєна людьми площа Землі мало відрізнялась від сучасної.

Люди ще за часів верхнього палеоліту заселили усі придатні для життєдіяльності частини планети. Окремі групи людей при цьому надовго втрачали будь-які контакти з іншим людством. Таке існування без зв'язків із зовнішнім світом називається *ізоляцією*. Вона може бути обумовлена двома причинами – географічною недосяжністю (географічна ізоляція), або соціальними факторами (культурна ізоляція).

Зазвичай, у результаті ізоляції групи людей опинялись в особливо важкодоступних місцях – на віддалених островах, у полонинах, непрохідних лісах. При цьому ізоляція могла бути різною за масштабами. Наприклад, індійці обох Америк тисячі років були практично повністю ізольованими від людей Старого Світу, але займали територію двох континентів. У той самий час, нечисельні групи в Андах і амазонській сельві були повністю ізольованими від інших індійців. Аборигени

Австралії також не мали зв'язків з людьми іншого світу багато тисяч років, хоча всередині континенту не існує географічних бар'єрів. Але й в Австралії є групи, які майже повністю ізольовані від аборигенного населення, наприклад, племена пігмеїв баррінес у горах східного побережжя.

Інколи географічний бар'єр має дещо інший характер. Такими є умови ізоляції пігмеїв у Африці. Між тропічними дощовими лісами, у яких живуть пігмеї, і саваннами, де мешкають їхні сусіди банту, не існує певного кордону. Межею між ними є величезна різниця в умовах проживання в лісі та в саванні. Люди високого зросту не можуть жити у дощовому лісі, а низьким важко вижити в саванні. Культурний і торговий обмін при цьому відбувається регулярно, але обмін генами між жителями лісів та саванни дуже слабкий. І хоча в окремих місцях виникають змішані популяції, характерні типи пігмеїв та жителів саванн не втрачають своєї специфіки.

Культурна ізоляція виникає, коли в суспільстві існують заборони на спілкування з людьми, які належать до інших соціальних груп. Заборони бувають найрізноманітнішими, але найчастіше зустрічаються обмеження, пов'язані з релігією. Менш суварі заборони пов'язані з різницею між соціальними групами. Як приклад, кастова система в Індії, через яку антропологічні відмінності між соціальними групами дуже значні й інколи навіть досягають расових масштабів. Іншим прикладом можуть бути групи старовірів, які мешкають у Сибіру. Незважаючи на тісне сусідство з аборигенним монголоїдним населенням, вони повністю зберегли свої антропологічні особливості. Такаж ситуація й з молоканами – представниками релігійної секти, які мешкають у Вірменії. Релігійна ізоляція призвела до повного збереження всіх первинних расових ознак у молокан.

Наслідки ізоляції можуть бути різноманітними. У великих популяціях нова ознака має менше шансів зберегтись і закріпитись, ніж у малих. З іншого боку, мало ізольовані популяції змішуються з сусідніми групами, у результаті чого виникають нові ознаки. У групах, які тривалий час жили в

одних і тих самих умовах, немає закономірних причин зміни ознак; у таких ситуаціях зміни мають випадковий характер. Отже, *ізоляція призводить як до збереження багатоманіття расових типів, так і його відновлення.*

Сьогодні на нашій планеті майже не існує повністю ізольованих груп. Однак жителі віддалених регіонів, наприклад, Південної Америки і аборигени гірських районів Філіпін, мають дуже мало шансів зустрітись. Зберігає своє значення ізоляція і в сучасних великих мегаполісах, що пов'язано з етнічними й соціальними факторами (наприклад, ендогамія). Отже, ізоляційні механізми продовжують діяти і в сучасному світі.

Метисація. Зворотним процесом є *метисація* (або метизація). Її найважливіше завдання – підтримувати видову єдність людства. Історії не відомі факти, коли тривала ізоляція якої-небудь групи населення призводила до появи нового виду людини.

Як відомо, найважливіший показник видової єдності – це можливість одержання плідного потомства. Уся історія людства підтверджує можливості одержання плідного потомства від представників різних рас. Змішані міжрасові групи населяють майже весь Сибір. Як приклад, можна згадати цілі народи долганів і камчадалів, які утворились у результаті змішання російських поселенців і аборигенних народів – евенів та ітельменів. У Південній Африці існують народності реоботійських бастардів, які є нащадками голландських колоністів та аборигенів (готтентотів).

Більше того, навіть деякі раси є результатом змішання інших рас, наприклад, уральська, південно-сибірська, ефіопська, дравидійська раси. Цілі країни в Центральній і Південній Америці населені народами, які утворились у ході змішання відразу трьох великих рас – монголоїдної, європеоїдної і негроїдної. Повна класифікація цих груп ще не проведена, хоча такі спроби антропологами вже здійснювались. Деякі раси виникли буквально за останні кілька сторіч. Більше

того, і сьогодні можна спостерігати за процесом становлення нових рас.

У результаті метисації можуть виникнути два протилежні явища:

➤ з одного боку, змішання різних антропологічних типів призводить до згладжування розбіжностей між ними;

➤ з іншого боку, змішаний (метисний) варіант, як правило, виявляється відмінним від вихідних.

Ознаки в змішаній групі не утворюють середній стан між ознаками у первинних групах. Тим більше, «не усереднюється» весь комплекс ознак. Таким чином, утворюється новий варіант, який відокремлюється в новий антропологічний тип. Часто такий новий варіант потрапляє в умови відносної або повної ізоляції, де нова комбінація ознак розвивається й закріплюється.

Автогенетичні процеси й статевий відбір. Ізоляція й метисація можуть призводити не тільки до збереження або змішування антропологічних ознак. Велике значення для расоутворення мають і так звані *автогенетичні процеси*.

У результаті ізоляції, наприклад, може змінитись генотип популяції шляхом генетичного дрейфу. У силу різних обставин частота генів у популяції може значно змінитись. Мутації, що раптово виникли, можуть закріпитись у невеликих популяціях. Так, наприклад, незалежно виникли центри світловолосості у племенах нгалія у Центральній Австралії та на Соломонових островах.

У випадку заселення певної території невеликою групою людей може проявитись так званий *ефект засновника*. Одна з характерних особливостей, яка була у переселенця, може у майбутньому розповсюдитись і стати типовою для всієї групи. Ця особливість може й не давати очевидної переваги для виживання групи, але розповсюджується шляхом дрейфу генів.

Як зміна, так і збереження расових ознак може здійснюватись шляхом статевого відбору. Перевага й вибір шлюбного партнера відбувається на основі двох суперечливих тенденцій. З одного боку, перевагу віддають шлюбному

партнеру, який більш близький (схожий) до усередненого варіанту групи, найбільш стандартний, оскільки саме такий біологічний тип пройшов випробування часом і довів свою високу пристосованість. З іншого боку, завжди хочеться кращого, незвичайного. Тому перевагу віддають шлюбному партнеру, який не схожий на інших.

Правильно оцінити вплив статевого відбору на процес расоутворення поки важко, оскільки не вистачає необхідних даних, однак не враховувати його не можна.

Соціально-економічні чинники. Учені також звертають увагу на вплив соціально-економічних чинників на расогенез. Зокрема доведено, що перехід людства до землеробства сприяв збільшенню частки рослинної їжі в харчуванні. Це, у свою чергу, вплинуло на діяльність залоз внутрішньої секреції, спричинивши значні зміни в темпах росту організму, термінах статевого дозрівання і, як наслідок, – у морфологічній будові тіла людини. Підтвердженням цього є той факт, що *грациалізація* (зменшення загальної масивності кістяка, нахилу лоба, вираженості надбрів'їв, ширини обличчя тощо) практично не торкнулась тих народів (австралійців, ескімосів, індіанців Вогненної Землі та ін.), які через особливості історичного розвитку й донині зберігають архаїчні форми господарства.

Поліпшення соціально-економічних умов вплинуло й на епохальну динаміку довжини тіла. Починаючи з другої половини XIX століття майже повсюди в Європі, США, Японії та інших регіонах вона повільно, але невпинно зростала. Так, у Скандинавії за останнє століття довжина тіла збільшилась приблизно на 10 см. Ще інтенсивніше «підростала» людність Європи й США впродовж останніх десятиліть, коли значно посилвились процеси *акселерації* – прискореного фізичного, фізіологічного та психічного розвитку дітей і підлітків. З акселерацією пов'язують також подовження репродуктивного періоду, збереження працездатності в більш зрілому віці, збільшення тривалості життя в економічно розвинених регіонах.

Расові класифікації

Перші наукові праці, які містили расові класифікації, в європейській науці з'явилися у XVII – XVIII століттях і були пов'язані з географічними відкриттями та міжрасовими контактами. Перша спроба класифікувати людство за расами належить французькому вченому **Франсуа Берньє** (1684 р.). Він виділив чотири раси, перша з яких розповсюджена в Європі, середній Африці, Передній Азії та Індії, до неї також близьке корінне населення Америки; друга раса розповсюджена в останній частині Африки; третя – у Східній Азії; четверта – в Лапландії. В основу своєї класифікації вчений поклав морфологічні ознаки, зокрема, такі як пігментація, структура волосся, будова м'яких тканин обличчя, довжина тіла. Наступна спроба належить **Карлу Ліннею**, який у десятому виданні «Системи природи» (1758 р.) описав чотири географічні варіанти виду *Homo sapiens*: американський, європейський, азіатський, африканський, а також запропонував окремий варіант для лопарів. У характеристику рас К. Ліней включив не лише ознаки зовнішності, а й темперамент (люди Америки – холерики, Європи – сангвініки, Азії – меланхоліки, Африки – флегматики).

Сьогодні існує велика кількість расових класифікацій. Вони відрізняються за принципами побудови і використаними даними, включеними групами і покладеними в основу ознаками. Однак усі сучасні расові класифікації базуються на ієрархічному принципі: **великі раси** діляться на **малі раси** та **антропологічні типи**. При визначенні їхньої кількості враховують поширення, спільність походження та ступінь морфологічної схожості певних комплексів фізичної будови. Загальноприйнятою є теза про таксономічну нерівноцінність расових ознак: з-поміж них виділяють давні, які охоплюють великі ареали (наприклад, кучеряве волосся у Тропічній Африці, різко виступаючий ніс у Європі, Західній Азії), та пізні, які характеризуються «мозаїчною» мінливістю.

Майже в усіх схемах виділяють як мінімум три загальні групи (великі раси) – *монголоїди*, *негроїди* та *європеїди*, хоча назви цих груп можуть змінюватись (монголоїдів інколи називають азійською або азійсько-американською расою, негроїдну – екваторіальною або австро-негроїдною, європеїдну – кавказькою або євразійською). Інколи до великих рас відносять *австралоїдну*, *американоїдну* (індійці), *койсаноїдну* (бушмени та готтентоти), рідше – *океаноїдну* (полінезійці), *курульську* (айни) та *лапаноїдну* (лапарі).

Невирішеним у расознавстві залишається питання щодо близькості основних расових гілок. Так, В.В. Бунак виділив чотири основні расові стовбури – західний (європеїдна раса), східний (монголоїдна раса), південний (австрало-веддоїдна раса) і тропічний (негроїдна раса), при цьому всі вони однакові за масштабом. Я.Я. Рогинський уважав більш схожими монголоїдів та європеїдів, протиставляючи їх екваторіальній гілці. А.А. Зубов вважав, що доречніше виділяти основні надрасові стовбури (східний і західний), кожен з яких має екваторіальну складову.

Детальна класифікація рас є справою надзвичайно складною й подекуди заплутаною. Науці відомі різні спроби класифікувати антропологічне багатоманіття людства, але всі вони наштовхувались на недостатній рівень вивчення окремих народів планети. Найбільш обґрунтованими є схеми Й. Денікера, В. Джиуффрида-Руджери, Г. Дебеца, Я. Рогинського, М. Левіна, М. Чебоксарова, К. Куна, В. Алексєєва, В. Бунака. Кожна з них має свої особливості. Більшість виділених різними вченими рас переходять від схеми до схеми (відрізняються лише назвою). Специфікою різних класифікацій є принцип групування рас та виділення деяких особливих варіантів.

Значний вплив на розвиток расознавства мала класифікація, запропонована *Й. Денікером* у 1902 році (*табл. 1*). Учений групував раси на основі невеликої кількості ознак, але глибокі знання про антропологічне різноманіття дозволили йому створити досить достовірну схему. Можна сказати, що

Й. Денікер створював свою класифікацію «на око». Проте, можливо, саме це дозволило йому абстрагуватись від тонкощів, які переважують і ускладнюють багато сучасних расових схем. Адже, людське око і розум є точнішим інструментом аналізу, ніж статистичний апарат. Расові ознаки – це риси, за якими люди розрізняють «своїх» і «чужих» за зовнішніми ознаками, без наукових вимірювань та описів!

Й. Денікер вперше використав ідею двохрівневої диференціації, він виділив спочатку 6 основних, а потім 29 другорядних рас. При цьому вчений використовував виключно морфологічний критерій класифікації. Це перша серйозна система, заснована тільки на біологічних ознаках. Виділені автором групи практично в незмінному вигляді, хоча і з іншими назвами, перейшли в більш пізні расові схеми.

Таблиця 1. Расова класифікація за Й. Денікером

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
Група А	шерстovidне волосся, широкий ніс	бушменська	жовта шкіра, стеатопігія, малий зріст, довгоголовість
		негритоська	червонувато-бура шкіра, дуже малий зріст, середня ширина голови
		негрська	чорна шкіра, високий зріст, довгоголовість
		меланезійська	чорнувато-бура шкіра, середній зріст, довгоголовість
Група В	курчаве або хвилясте волосся	австралійська	шоколадно-бура шкіра, широкий ніс, середній зріст, довгоголовість

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
		дравідійська (мелано-індійська)	чорнувато-бура шкіра, широкий чи вузький ніс, малий зріст, довгоголовість
		асироїдна	світла смугла шкіра, вузький випуклий з товстим кінчиком ніс, широкоголовість
		індо-іфганська	світло-бура шкіра, чорне волосся, вузький прямий чи випуклий ніс, високий зріст, довгоголовість
Група С	хвилясте темне або чорне волосся і темні очі	арабська (семітська)	смугла шкіра, чорне волосся, орлиний ніс, виступаюча потилиця, обличчя продовгувате у вигляді еліпса, високий зріст, довгоголовість
		берберська	смугла шкіра, чорне волосся, прямий грубий ніс, довгоголовість, продовгувате чотирикутне обличчя, високий зріст
		південно-європейська	смугла шкіра, чорне волосся, прямий тонкий ніс, видовжене обличчя

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
			овальної форми, високий зріст, середня відносна ширина голови
		іберо-острівна	смугла шкіра, чорне волосся, малий зріст, довгоголовість
		західно-європейська	матово-біла шкіра, темно-русяве волосся, малий зріст, круглоголовість
		адриатична	матово-біла шкіра, темно-русяве волосся, круглоголовість, високий зріст, видовжене обличчя
Група D	хвилясте або пряме світле волосся, світлі очі	північно-європейська	рожево-біла шкіра, часто хвилясте рудувате волосся, високий зріст, довгоголовість
		східно-європейська	рожевувато-біла шкіра, пряме волосся лляного кольору, малий зріст, круглоголовість
Група E	пряме або хвилясте чорне волосся, темні очі	айнська	світло-бура шкіра, дуже волохате тіло, широкий увігнутий ніс, довгоголовість
		полінезійська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло,

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
			часто випуклий ніс, високий зріст, обличчя, що має вигляд еліпса, часто круглоголовість
		індонезійська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло, малий зріст, сплющений, іноді ввігнутий ніс, виступаючі вилиці, обличчя у вигляді ромба, довгоголовість
		південно-американська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло, малий зріст, прямий чи ввігнутий виступаючий ніс, часто довгоголовість
Група F	пряме волосся	північно-американська	яскраво-жовта шкіра, прямий чи орлиний ніс, високий зріст, середня ширина голови
		середньо-американська	яскраво-жовта шкіра, прямий чи орлиний ніс, малий зріст, круглоголовість
		патагонська	яскраво-жовта шкіра, прямий ніс, високий зріст,

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
			круглоголовість, обличчя чотирикутної форми
		ескімоська	жовто-бура шкіра, малий зріст, кругле сплющене обличчя, довгоголовість
		лопарська	жовтувато-біла шкіра, кирпатий ніс, малий зріст, круглоголовість
		угорська	жовтувато-біла шкіра, прямий чи ввігнутий ніс, вилиці, що виступають, малий зріст, часто довгоголовість
		турко-татарська	жовтувато-біла шкіра, прямий ніс, середній зріст, круглоголовість
		монгольська	блідо-жовта шкіра, вилиці, що виступають, епікантус, круглоголовість

Іншу схему диференціації людства запропонував італійський антрополог **В. Джуффрид-Руджер** (табл. 2). Він уважав людство «збірним видом» (*Homo sapiens species collectiva*), який складається з восьми різних варіантів (підвидів або «елементарних видів»). «Елементарні види» він ділив на варіанти, а їх – на підваріанти. Наприклад, у межах азіатського

«виду» він виділяв сім географічних «підвидів», а в них – додаткові морфологічні типи. Не зважаючи на певну типологічність цієї схеми, виділені остаточно раси достатньо повно відображають диференціацію людства і співпадають з варіантами, запропонованими іншими антропологами.

Недоліком цієї класифікації є надто різкий поділ людства на окремі групи. У дійсності, більшу частину населення світу складають не типові представники певних рас, а люди зі змішаними ознаками. Раса – це не дискретні спільноти, а групи популяцій, між якими існують плавні переходи.

Таблиця 2. Расова класифікація за Джуффрідом-Руджери

Вид: <i>Homo sapiens species collectiva</i> Giuffrida-Ruggeri, 1912	
Підвиди («елементарні види»)	Додаткові типи
1) <i>Homo sapiens australis</i>	Австралійці, ведди, тасманійці, меланезійці
2) <i>Homo sapiens pygmeus</i>	Негритоси, негрилли, бушмени, готтентоти
3) <i>Homo sapiens indo-africanus</i>	Індуси, ефіопи
4) <i>Homo sapiens niger</i>	Негри
5) <i>Homo sapiens americanus</i>	Індійці
6) <i>Homo sapiens asiaticus</i>	Групи монголоїдного типу
7) <i>Homo sapiens oceanicus</i>	Айни, полінезійці
8) <i>Homo sapiens indo-europaes</i>	Групи європеїдного типу

Подальший розвиток расознавства пов'язаний з утвердженням еволюційного принципу. Одним із перших його застосував нідерландський мандрівник і вчений **К. Штрац** (1904 р.). Він розділивши раси на давні – «протоморфні», перехідні – «метаморфні» та пізні – «архіморфні». До першої групи (протоморфних) він відніс бушменів, негрилів,

негритосів, полінезійців, частину американських індіанців; до другої (метаморфних) – «жовто-світлошкірі» народи Східної Європи й Західного Сибіру та «чорно-світлошкірі» Індії та Індокитаю; до третьої (архіморфних) – більшість сучасних європеїдів, монголоїдів і негроїдів.

Еволюційний принцип у побудові своєї класифікації застосував і **Е. Ейкштедт** (1934 р.) (*табл. 3*). Він розділив людство на три великі групи – *лейкодермів* (світлошкірих), *ксантодермів* (жовтошкірих) та *меланодермів* (чорношкірих), виокремивши в їхніх межах головні расові комплекси («кола рас»): *ізольовані «бічні» раси*, що відділились ще на ранніх етапах расоутворення; *«перехідні»*, які поєднують риси кількох рас; і так звані *«своєрідні»*, які ухиляються від головного расового стовбура. На думку фахівців, схема Е. Ейкштедта досить вдало поєднала морфологічні, географічні та еволюційні підходи до расової систематики.

Таблиця 3. Расова класифікація за Е. Ейкштедтом			
	Лейкодерми	Меланодерми	Ксантодерми
Кола рас	європіди	негріди	монголіди
«Бічні» раси	полінезиди	меланезиди	індіаніди
Перехідні форми	айнуїди	австраліди	коісаніди
Своєрідні форми	веддіди	пігміди	ескіміди

На схожих принципах базуються класифікації радянських учених Г.Ф. Дебеця (1958 р.) та В.В. Бунака (1956 р.). Вони мають вигляд еволюційних куща й дерева. Обом схемам властива потрійна ієрархія: стовбур, з якого ростуть великі гілки (сучасні великі раси, які у свою чергу розгалужуються на малі раси та антропологічні типи).

Г.Ф. Дебец расове багатоманіття людства зобразив у вигляді куща зі складним переплетінням гіллям. Розгалудження гілля відображає ізоляцію груп, а їх злиття – метисацію. Учений врахував як основні, так і найдрібніші

Поширеною є расова класифікація радянських учених **Я.Я. Рогінського** та **М.Г. Левіна**, уперше розміщена ними у підручнику «Антропология» (1963 р.) (рис. 2). Зв'язок між основними расами автори продемонстрували виділивши проміжні групи. Вони виділили три великі раси: *екваторіальна*, або *австрало-негроїдна*; *євразійська*, або *європеїдна*; *азійсько-американська*, або *монголоїдна*, у межах яких виокремили малі раси. Так, євразійська раса складається з атланти-балтійської, середньоєвропейської, індо-середземноморської, біломор-балтійської та балкано-кавказької; екваторіальна – з бушменської, негрільської, негрської, меланезійської, ведоїдної, австралійської; азійсько-американська – з північноазійської, арктичної, далекосхідної, південноазійської, американської. Між євразійською та екваторіальною расами розміщуються «перехідні» – південноіндійська та ефіопська, між євразійською та азійсько-американською – південносибірська та уральська, між екваторіальною й азійсько-американською – курильська та полінезійська.

В основі даної класифікації лежать географічний, морфологічний і частково еволюційний принципи. Вона зручна й доступна для сприймання, однак в ній недостатньо висвітлено ієрархію расових комплексів. Автори цієї класифікації усвідомлювали умовність пропонованої схеми, що відзначили у письмовому супроводі до неї. Проблема єдиного масштабу відстані між расами одного порядку обговорювалась авторами, але вирішити її було складно, оскільки не вистачало матеріалу. Треба зауважити, що в цій схемі основна увага зосереджена на расовому багатоманітті населення СРСР, враховуючи краще його вивчення.

Попри розмаїття расових класифікацій, у них, як правило, виділяють три великі групи: *європеїдів* (лейкохроїдів, кавказоїдів, євразійців), що поділяються на світло- та темнопігментовані варіанти; *монголоїдів* (ксантохроїдів, азійсько-американську расу) з далекосхідним, північно-, південно-азійським, американоїдним та ескімосоїдним типами; *негроїдів* (меланхроїдів, екваторіальну або негро-австралоїдну

расу) із власне негроїдним, бушменським, австралійським, меланезійським і пігмейським (негрильським) типами. До рангу самостійних (змішаних) рас часто потрапляють ефіопська (східноафриканська), ведоїдна, дравідська (південноіндійська), айнська (курульська), полінезійська, уральська та південносибірська. Малі раси, кількість яких у різних класифікаціях коливається від 20 до 30, розділяють на антропологічні типи, а ті, у свою чергу, – на популяції, тобто ареальні групи людей, які пов'язані між собою спільним походженням.

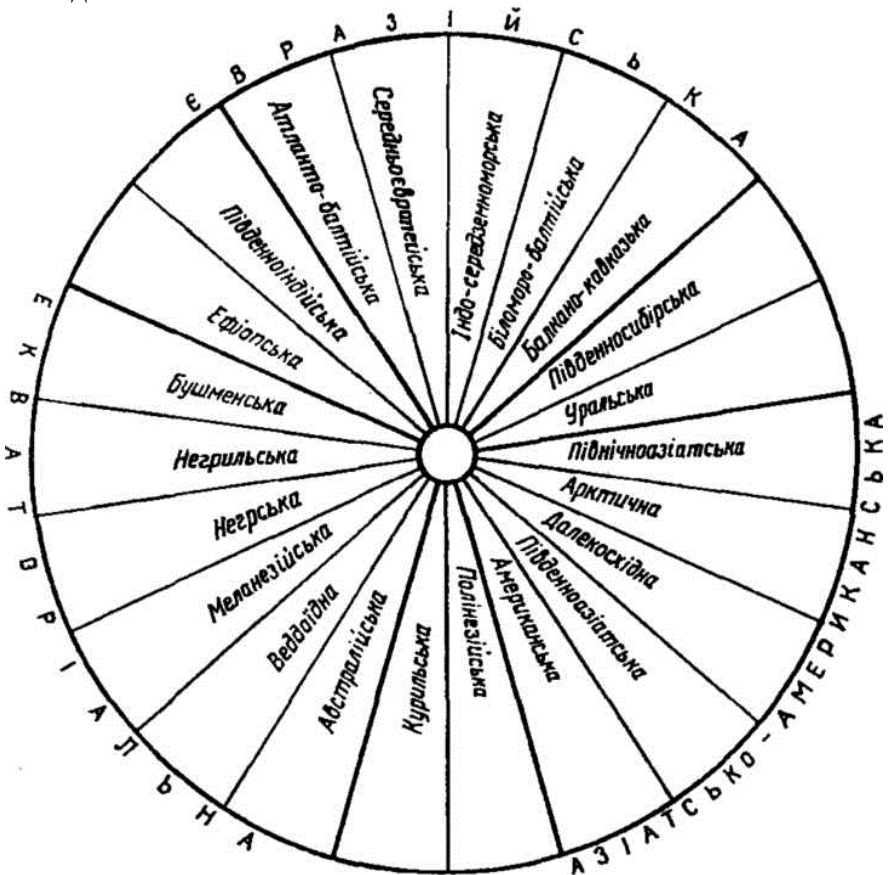

Рис. 2. Расова класифікація за Я.Я. Рогінським та М.Г. Левіним

Висновки

Сучасні вчені дотримуються видової єдності людства, розглядаючи раси як таксономічні одиниці виду *Homo sapiens*, наголошуючи, що в його межах раси вільно схрещуються між собою і дають плодюче потомство.

Багатоманіття антропологічних типів людства можна описати на популяційному рівні за допомогою категорії – людські раси.

Біологічні расові ознаки не пов'язані з особливостями культури, мови і типу господарювання. Інколи спостерігаються паралелі цих аспектів, але це обумовлено лише історичном фактором.

Зміни расових комплексів виникли й підтримуються шляхом адаптації, ізоляції, метисації, автогенетичних популяційних процесів та соціально-економічних чинників.

В історії людства не існувало «чистих» рас. Серед сучасного людства немає «вищих» і «нищих», «давніх» і «нових» рас. Усі вони рівні за своєю життєздатністю та інтелектуальними можливостями. Можливі зміни в інтенсивності нервових процесів відображають специфіку пристосування до умов зовнішнього середовища і не стосуються інтелекту.

Між расами існує значна кількість плавних переходів, а популяційна сутність раси не дозволяє коректно оперувати цим терміном по відношенню до конкретного індивіда.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

- 1. Скільки центрів сапієнтації виділяють прихильники поліцентризму?**
 - а) більше трьох;
 - б) три;
 - в) два;
 - г) один.

- 2. Яким терміном у біології позначають вчення про варіації побудови об'єкта, його форми й структури?**
- а) морфологія;
 - б) ауксологія;
 - в) мінливість;
 - г) спадковість.
- 3. Хто є автором першої у світі расової класифікації людства?**
- а) Карл Лінней;
 - б) Франсуа Берньє;
 - в) Чарльз Дарвін;
 - г) Жорж Бюфон.
- 4. Що означає термін «популяція» з погляду антропології?**
- а) ізольована сукупність особин одного виду, що характеризуються спільністю походження, місцем існування та спільним генофондом;
 - б) сукупність особин одного виду, які займають певну територію;
 - в) усі люди, які проживають в певній місцевості і відрізняються від інших місцевих мешканців за кількома антропологічними ознаками;
 - г) в антропології цей термін не застосовують.
- 5. Де, за концепцією моноцентризму, виникла людина сучасного фізичного типу?**
- а) в кількох регіонах планети;
 - б) у двох основних регіонах земної кулі;
 - в) в одному досить обмеженому регіоні земної кулі;
 - г) в одному, але доволі обширному регіоні.
- 6. У чому полягає найбільш суттєва відмінність між поняттями «раса» та «етнос»?**
- а) для характеристики рас застосовується соціальні ознаки, для характеристики етносу – біологічні;
 - б) для характеристики рас застосовують біологічні ознаки, для характеристики етносу – соціальні;
 - в) для характеристики рас застосовують соціо-біологічні ознаки, для характеристики етносу – соціальні;

г) для характеристики рас застосовують біологічні та лінгвістичні ознаки, для характеристики етносу – лише біологічні.

7. Які ознаки є класичними расовими?

- а) риси зовнішності;
- б) мова;
- в) культурні відмінності;
- г) генетичні маркери.

8. Що відносять до основних чинників расоутворення?

- а) мовні відмінності;
- б) культурний обмін;
- в) географічний фактор;
- г) ізоляцію.

9. Якому процесу відповідає поняття «метисація»?

- а) географічне переміщення;
- б) проникнення в мову однієї групи слів та граматичних систем з мови іншої мовної сім'ї;
- в) культурний обмін, пов'язаний з товарними відносинами докласових суспільств;
- г) змішання різних антропологічних типів.

10. Хто є автором «Трактату про нерівність людських рас»?

- а) А. Гобіно;
- б) Ваше де Ляпуж;
- в) Ф. Берньє;
- г) М. Міклухо-Маклай.

11. Чи збігаються антропологічні та лінгвістичні класифікації народів світу?

- а) збігаються в окремих випадках;
- б) завжди збігаються;
- в) не збігаються.

12. Соціальне об'єднання, яке історично склалось на певній території і має своєрідну культуру та власну мову називають:

- а) расою;
- б) народом;
- в) державою;

г) етносом.

13. Усі люди належать до одного виду, а відмінності між ними дозволяють виділити лише різновиди, які виникли у результаті зовнішніх умов та історії – це основне положення:

- а) моногенізму;
- б) полігенізму;
- в) соціал-дарвінізму;
- г) расизму.

14. Концепція, згідно з якою біологічні закони еволюції переносяться на соціальні взаємини людей, отримала назву:

- а) моногенізм;
- б) полігенізм;
- в) соціал-дарвінізм;
- г) расизм.

15. Згідно з положеннями соціал-дарвіністів, представники вищих правлячих класів – це:

- а) найбагатші представники свого роду;
- б) лідери, обрані громадою;
- в) люди, які від народження мають певні вади;
- г) особливо обдаровані особи.

Завдання другої групи складності

1. Що таке раса?
2. Що означає поняття «перехідна раса»?
3. Коли почали формуватися расові ознаки?
4. Чим раса відрізняється від етносу?
5. Розкрийте сутність поняття «генний дрейф».
6. Назвіть причини виникнення расових відмінностей людства.
7. Які чинники впливають на расоутворення?
8. Хто є автором першої расової класифікації?
9. У вигляді чого зобразив свою расову класифікацію В.В. Бунак?
10. Скільки сьогодні виділяють великих рас?

Завдання третьої групи складності

1. За якими принципами можна класифікувати людство і які з них є расовими?
2. Визначте причини расового різноманіття людства.
3. Як ви вважаєте, раса – це міф чи реальність?
4. Визначте роль географічної ізоляції та змішування у процесі расоутворення.
5. Чи змінювались расові ознаки у процесі соціально-економічного розвитку людства?
6. Наведіть докази наукової неспроможності расистських уявлень про біологічну та психічну нерівноцінність рас.
7. Розкрийте сутність процесу адаптації. Наведіть приклади тих расових ознак, що мають адаптивний характер.
8. Яку роль відіграє географічна ізоляція в процесі расоутворення?
9. Охарактеризуйте основні принципи расових класифікацій.
10. Назвіть напрями сучасних расотворчих процесів.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Раси, етноси, народи: проблеми вивчення й розвитку.
2. Концепції раси – різні підходи, різні результати.
3. Соціальні фактори расоутворення.
4. Формування расових типів в сучасних умовах.
5. Соціальні й біологічні корені расизму.
6. Наукова неспроможність расистських теорій.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. – М. : Наука, 1989. – 234 с.
2. Алексеева Т. И. (ред.), Богатенков Д. В., Дробышевский С. В. Антропология : Учебно-методический комплекс [Электронный учебник]. – 2004.
3. Борисова О. В. Соціально-історична антропология : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.

4. Бромлей Ю.В. Человечество – это народы. – М., 1974.
5. Брук С.И. Население мира. – М., 1981.
6. Дерягина М.А. Эволюционная антропология: биологические и культурные аспекты. – М., 2003.
7. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. – М. : Издат. группа «Прогресс – Универс», 1993. – 126 с.
8. Лукьянова И.Е., Овчаренко В.А. Антропология : Учеб. пособие / Под ред. проф., д-ра мед. наук., акад. АСО Е.А. Сигиды. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 240 с. – (Высшее образование).
9. Минюшев Ф.И. Социальная антропология (курс лекций). — М.: Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997. – 192 с.
10. Расы и общество. – М. : Наука, 1982.
11. Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
12. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. – М. : Наука, 1991.

Тема 8. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

- Виникнення та сутність поняття «глобальні проблеми людства»
- Аналіз глобальних проблем сучасності
- Роль науки у вирішенні глобальних проблем

Ключові поняття: людство, світова спільнота, технічний прогрес, технологічний переворот, приватні проблеми, локальні проблеми, регіональні проблеми, універсальні проблеми, глобальні проблеми, глобалізація, проблема збереження миру, проблема подолання відсталості країн, що розвиваються, демографічна проблема, екологічна проблема, енергетична проблема, сировинна проблема, продовольча проблема, гуманістична культура, «філософія подолання кризи», футурологія.

Виникнення та сутність поняття «глобальні проблеми людства»

У процесі свого розвитку людству неодноразово доводилось вирішувати складні проблеми. Але всі вони були лише «передісторією», свого роду «інкубаційним періодом» глобальних проблем, з якими людство впритул зіткнулось наприкінці минулого тисячоліття і які загрожують не тільки існуванню цивілізації, а й власне самому життю на нашій планеті.

Взагалі термін «глобальні проблеми» можна назвати символом ХХ століття. Саме з кінця 60-х років минулого століття його почали використовувати для позначення найбільш важливих і нагальних проблем сучасної епохи, які стосуються людства в цілому.

Етимологічно термін «глобальні проблеми» походить від латинського *globus (terrae)* – земна куля. Це вказує на їх масштаб – вони зачіпають інтереси як кожної окремої людини, так і людства в цілому, тобто носять загальнолюдський

характер. У сучасній літературі існує таке визначення: *«глобальні проблеми – це сукупність життєво важливих проблем людства, від розв’язання яких залежить його подальше існування, можливість соціоекономічного і культурного прогресу і які самі, в свою чергу, можуть бути вирішені лише завдяки цьому прогресу»* [Сорокин П.А. *Моя філософія інтегралізм // Социс. – 1992. – № 10*].

Глобальні проблеми є результатом тривалого історичного розвитку антагоністичного суспільства; не досить раціональне й ефективне використання природних ресурсів, досягнень науки та техніки державами; суперечливість процесів взаємодії людини, суспільства й природи. Глобальні проблеми – закономірний наслідок, результат усієї сучасної глобальної ситуації, що склалась на планеті Земля в кінці ХХ століття.

Глобальні проблеми істотно впливають на розвиток окремих країн і регіонів, виступаючи потужним об’єктивним фактором світового і соціального розвитку. Вони є всезагальними як за об’єктом – земна куля, так і за суб’єктом їх вивчення і розв’язання – світова спільнота, держави світу. Тому, як предмет наукового дослідження і з точки зору необхідності їх розв’язання, глобальні проблеми потребують співпраці вчених різних галузей – біології, фізики, хімії, геології, географії, кібернетики, гуманітарних наук, а також різних держав і організацій міжнародного значення. Тобто, вони є комплексними.

Оскільки глобальні проблеми зачіпають не тільки світ у цілому, а й виявляються на рівні його регіонів, і навіть окремих країн, то в науковій літературі їх розглядають у контексті співвіднесення з проблемами *приватними, локальними, регіональними, універсальними*, сутність яких інша, а сфера впливу значно вужча.

Розглядаючи проблеми різного рівня як конкретне вираження філософських категорій «загальне», «особливе» й «одиничне», їх зазвичай інтерпретують таким чином: приватні проблеми виступають як поодинокі, локальні, регіональні й універсальні як особливі, а глобальні як загальні. Такий підхід

визначає основний критерій, який лежить в основі виділення названих проблем. Він іменується географічним, так як визначає просторовий масштаб або, іншими словами, територію, на якій виникли ті чи інші проблеми.

Отже, приватні проблемами відносяться до якоїсь конкретної сфери діяльності держави або окремих населених пунктів. Це, як правило, проблеми, що виникають у результаті різних аварій, поломок, місцеві соціальні конфлікти тощо.

Поняття «локальний» застосовують до проблем вищого порядку, коли справа стосується окремих країн або значних територій. Ідеться, як правило, про потужні землетруси, масштабні повені або, наприклад, громадянську війну в невеликій державі.

Регіональні проблеми зачіпають актуальні питання, які виникають в межах окремих континентів, великих соціально-економічних районів світу. На приклад, чорнобильська трагедія з усіма її наслідками або кліматичні зміни, що охоплюють цілий ряд держав.

Універсальні проблеми стосуються всього людства, але поки від їх рішення не залежить «бути чи не бути» людині на Землі. До них належать: СНІД, онкологічні, інфекційні та інші серйозні захворювання, що забирають щорічно мільйони життів. Їх особливість у тому, що з часом вони можуть перейти в розряд глобальних.

І, нарешті, глобальні проблеми охоплюють усю земну кулю, причому не тільки ту частину, де безпосередньо проживають люди, а й решту її поверхні, надра, атмосферу і навіть космічний простір, що потрапляє в сферу діяльності людини.

Для більш конкретного визначення власне глобальних проблем у науці крім вже названого «географічного» критерію, використовують інші, які характеризують їх з іншого боку.

Сутнісні особливості глобальних проблем:

- вони зачіпають інтереси не тільки окремих людей, а й усього людства;

- для їх подолання потрібні цілеспрямовані, узгоджені дії і об'єднання зусиль, принаймні, більшості людей;
- вони є об'єктивним фактором світового розвитку і не можуть бути ніким проігноровані;
- невирішеність цих проблем може призвести в майбутньому до серйозних, можливо навіть, непоправних наслідків для всього людства й середовища його проживання.

Крім зазначених критеріїв нерідко вказують ще на ряд особливостей глобальних проблем. На відміну від універсальних і регіональних, а тим більше локальних і приватних, вони більш інертні, мають меншу мобільність. Вони поволі і довго формуються, перш ніж починають відповідати всім перерахованим вище критеріям глобальності, а по мірі вирішення можуть (теоретично) втрачати свою актуальність в світовому масштабі, переходячи на нижчий ступінь. Але справа ця настільки складна, що історія їх існування поки таких прикладів не знає.

Ще одна принципова особливість глобальних проблем полягає в тому, що всі вони знаходяться в складній взаємозалежності, тому вирішення однієї з них передбачає, принаймні, облік впливу на неї інших проблем.

Сьогодні переважна більшість учених схиляється до думки, що на сучасному етапі розвитку людства формується єдина цивілізація, яка охоплює всю планету. Укорінення цієї ідеї в науці й суспільній свідомості сприяло усвідомленню глобалізації соціальних і культурних процесів у сучасному світі.

Що слід розуміти під терміном глобалізація соціальних і культурних процесів? Глобалізація пов'язана, перш за все, з інтернаціоналізацією всієї суспільної діяльності на планеті. Це означає, що все людство входить в єдину систему соціальних, культурних, економічних, політичних та інших зв'язків, взаємодій і відносин. Таким чином, у сучасну епоху, у порівнянні з минулими історичними епохами, значно зростає загальнопланетарна єдність людства, що представляє собою

принципово нову суперсистему, пов'язану спільною долею і спільною відповідальністю. Тому, незважаючи на значні соціально-культурні, економічні, політичні контрасти різних регіонів, держав і народів, учені вважають правомірним говорити про становлення єдиної цивілізації і, відповідно, необхідності нового планетарного стилю мислення.

Такий глобальний підхід яскраво виявляється в концепціях «постіндустріального суспільства» О. Белла, «суперіндустріального суспільства» Е. Тоффлера, «технотропної ери» З. Бжезинського та ін. Вони акцентують увагу на тому факті, що кожен технологічний переворот призводить до глобальних змін не тільки в продуктивних силах суспільства, а й у всьому способі життя людей. Сучасний технологічний переворот пов'язаний з інформатизацією суспільства. Існування такої єдності диктує свої вимоги і до людства в цілому, і до окремої особистості зокрема. У такому суспільстві повинна домінувати установка на інформаційне збагачення, оволодіння новими знаннями в процесі безперервної освіти, а також їх технологічне і людське застосування.

Чим вищий рівень технологічного виробництва і всієї людської діяльності, тим вищим повинен бути рівень розвитку самої людини, її взаємодії з навколишнім середовищем. Відповідно повинна сформуватись нова гуманістична культура, у якій людина буде розглядатись як самоціль суспільного розвитку. Звідси і нові вимоги до особистості: у ній повинні гармонійно поєднуватись висока кваліфікація, віртуозне володіння технікою, гранична компетенція у своїй спеціальності з соціальною відповідальністю і загальнолюдськими моральними цінностями.

З легкої руки журналістів термін «глобалізація» став найпопулярнішим неологізмом початку XXI століття. Глобалізація – «рідна донька» технічного прогресу, який створив інформаційне середовище, що дозволило економікам різних країн злитись у загальносвітову систему і забезпечило оперативне переміщення капіталу, товарів і робочої сили.

Глобалізація виражається в таких звичайних для нас явища, як високошвидкісні види транспорту; повсюдне поширення товарів, що випускаються під торговими марками відомих західних компаній з позначкою «зроблено в Китаї» або «Сінгапурі»; масова культура, яка поширюється по всьому світі телевізійним каналом MTV і голлівудськими фільмами; «Макдональдси» і кока-кола, що стала свого роду символом свободи в країнах, які переживають процес переходу до ліберальної демократії; загальнопланетарна інформаційна мережа і багато іншого.

Отже, глобальні проблеми – це проблеми, які стосуються життєвих інтересів усього людства, усіх народів, країн, континентів, усіх соціальних сил і класів, а в перспективі й майбутнього всього людства; це проблеми, які набувають всесвітнього характеру, тобто виявляються як об'єктивний фактор розвитку суспільства в усіх основних регіонах; це проблеми, невирішення яких створює загрозу для майбутнього людства і які мають бути вирішені, щоб забезпечити подальший прогрес суспільства. Це проблеми природознавчого, науково-технічного, соціально-політичного характеру.

Аналіз глобальних проблем сучасності

Глобальні проблеми можна поділити на три групи:

- проблеми, пов'язані зі сферою міжнародних відносин;
- проблеми взаємовідносин людини і суспільства;
- проблеми взаємодії людини і природи.

Перша група глобальних проблем охоплює проблеми миру, роззброєння, збереження світової цивілізації, соціального розвитку та економічного зростання.

Проблема збереження миру особливо гостро постала в наш час. Воєнні конфлікти існували завжди, але вони ніколи так не загрожували людству, як нині. У другій половині ХХ століття у зв'язку з подальшим удосконаленням ядерної зброї і ракетної техніки, нагромадженням інших засобів

масового знищення (хімічних і біологічних) виникла реальна можливість знищення цілих країн і континентів у випадку розв'язання третьої світової війни. В арсеналах найбільших країн світу зосереджена така кількість зброї, якої достатньо, щоб знищити все живе на планеті.

Світова війна може призвести до загибелі світової цивілізації. Який може бути для людини вибір між життям і смертю? Звідси єдиний реальний шлях – загальне і повне роззброєння, формування у всіх людей планети такого політичного мислення, яке б відображало принципи гуманізму, рівності та соціальної справедливості і було здатне спростувати думку, що століттями будувалась на прийнятності, допустимості війн і збройних конфліктів.

І хоча ядерна зброя більше не застосовується, викликає занепокоєння прагнення окремих держав до безконтрольного з боку міжнародного співтовариства володіння зброєю масового знищення. Сьогодні налічується щонайменше сім «ядерних держав», у тому числі й таких, що конфліктують між собою (Індія та Пакистан). Ще ряд країн веде активну роботу по створенню ядерної зброї.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття з припиненням «холодної війни» між двома суспільними системами була знята загроза світового ядерного конфлікту. Однак значна небезпека криється також у локальних конфліктах, що можуть мати регіональне поширення. Так, міжнародні договори про нерозповсюдження ядерної зброї чи про повне припинення виробництва хімічної зброї підписані далеко не всіма країнами світу.

На проблему збереження миру на нашій планеті є різні точки зору. Так, багато хто стверджує, що винайдення атомної зброї відвернуло третю світову війну. Адже якщо в цьому конфлікті не буде переможців, то втрачається і сам сенс війни. Армія, воєнна промисловість дали роботу багатьом людям, які інакше були б безробітними. Технічні досягнення у воєнній промисловості стали надбанням мирних галузей господарства. Потенційні агресори, побоюючись нищівного удару у

відповідь, відмовились від своїх загарбницьких планів. А може й справді, для людей характерна природна агресивність, і вони й без зброї кривдитимуть один одного?

Та загалом військово-політична конфронтація і гонка озброєнь є вкрай небезпечними для людства. Будь-яка випадковість, технічні неполадки, помилки людей можуть стати причиною виникнення нової світової війни. І тоді змінити що-небудь уже буде пізно.

Лише спільними зусиллями людство зможе вирішити проблему війни і миру. Світове співтовариство, ООН, НАТО, окремі країни та їх лідери намагаються покращити ситуацію у світі, відвернути загрозу війни. Необхідно ліквідувати військові бази, передусім Росії та США, на чужих територіях. Велике значення має підписання міжнародних угод про скорочення озброєння. А найвагомішим внеском у справу миру на Землі є добровільна відмова від ядерної зброї. Першою державою світу, яка зробила це, стала Україна.

Треба зазначити, що початок XXI століття позначився новою проблемою – проблемою боротьби з міжнародним тероризмом.

Не менш важливою геополітичною проблемою сучасності є ***проблема подолання відсталості країн, що розвиваються.***

Відомо, що велика нерівність і нерівномірність у розвитку окремих країн та їх груп є причиною загострення міжнародної напруженості. Врешті-решт таке напруження призводить до бунтів, збройних конфліктів, появи мільйонів біженців тощо.

Проблема подолання відсталості країн, що розвиваються, – одна з найгостріших глобальних проблем сучасності. Адже рівень доходів на душу населення більшості країв, що розвиваються, у десятки, а то й сотні разів нижчий, ніж у розвинутих. Цей розрив не тільки не скорочується, а й наростає.

У наші дні саме в країнах, що розвиваються, найбільш гостро проявляються продовольчі, демографічні, соціальні, економічні і навіть екологічні проблеми. За даними ООН, лише за одну хвилину від недоїдання, голоду і хвороб, що

піддаються лікуванню, вмирає від 25 до 30 дітей, здебільшого в країнах, що розвиваються. Половина жителів країн, що розвиваються, позбавлені елементарних засобів санітарії. У 2007 році 113 млн. дітей шкільного віку не відвідували школи, 97 % з них живуть у країнах, що розвиваються.

Щоб уникнути цих небажаних наслідків, людство повинне навчитись не допускати великої нерівності в розвитку країн і регіонів світу. На жаль, до досягнення цієї мети ще дуже далеко. Контрасти між країнами не зникають. Більше того, вони посилюються. Багаті розвинені країни стають ще багатшими, а бідні – ще біднішими. Рівень доходів на душу населення таких країн, як Швейцарія і Норвегія, перевищує відповідний показник Ефіопія та Сомалі у 120 разів. Якщо ж порівняти показники виробництва деяких видів продукції на душу населення в розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, то тут різниця ще відчутніша – у тисячі разів.

Зростання кількості бідних, голодних, неписьмених людей, які змушені щоденно боротися за виживання, дестабілізує ситуацію у світі. Виникають локальні конфлікти, які можуть перерости в глобальні. Ви, напевне, по собі знаєте, що сита людина, як правило, спокійна і доброзичлива.

Загалом світ, в якому ми живемо, далекий від справедливості. Та й саме поняття «справедливість» змінюється з часом. Так, у США у минулому «вигідно» було бути «білою» людиною, що давало переваги в житті. Зараз, навпаки, «вигідніше» бути багатодітною й самотньою «чорною» жінкою: вона може розраховувати на повне державне утримання.

Злиденне становище країн, що розвиваються, – найбільша загальносвітова проблема, що виникла внаслідок багатоговікового панування колоніалізму. Країни, що розвиваються, де проживає більше 2 млрд. населення планети, стали практично суцільним регіоном бідності. У середині 80-х років ХХ століття рівень прибутків на душу населення в країнах, що визволились з-під колоніального поневолення, був у 12 разів нижчим, ніж в розвинених капіталістичних країнах, а

на початку ХХІ століття – майже в 15 разів, тобто бідність не знижується, а зростає.

До глобальних проблем належить і складний комплекс безпосередніх і віддалених проблем, що виникають під впливом науково-технічної революції. Це – **проблема зайнятості людей**, коли всі виробничі дії здійснюються технічними системами незрівнянно швидше і ефективніше; **проблема інтелектуального розвитку людини**, коли наука і техніка досягнуть настільки високого рівня, що брати участь у їх творчому розвитку, застосовувати на практиці зможуть тільки всебічно розвинені люди; **проблема біофізичного стану людини**, коли досягнення науки і техніки зможуть задовольнити весь комплекс основних запитів людської життєдіяльності та відпаде необхідність у виконанні фізичних дій, граничний стан уразливості буття окремого індивідуума і людей величезних регіонів у зв'язку з імовірною аварією складних централізованих технологічних систем, що забезпечують життя людей; **проблема розвитку сім'ї і виховання дітей** тощо.

Друга група глобальних проблем – проблеми, пов'язані зі взаємостосунками людини й суспільства (проблеми зростання народонаселення, освіти, культури, охорони здоров'я, НТП, розвитку та адаптації людини, її майбутнього).

З науково-технічним прогресом, індустріалізацією суспільства пов'язані корінні зміни способу життя та сімейної структури населення. Досягнення медицини, підвищення життєвого рівня сприяли збільшенню тривалості життя. Це в свою чергу призвело до демографічних зрушень, які називають постарінням населення, що характеризується підвищенням питомої ваги людей похилого віку.

До основних факторів, які впливають на старіння населення, відносять збільшення тривалості життя і зниження народжуваності. Вказують також на позашлюбне проживання молодих пар, нестабільність обстановки, невпевненість у майбутньому, що перешкоджає народжуваності. Основною причиною зниження народжуваності часто називають

економічну нестабільність. Однак, на думку демографів (В. Борисов, В. Медков, М. Клупт), економічний стимул підвищення народжуваності дає лише короточасний ефект, так як основною причиною зниження народжуваності є зміна моделі демографічної поведінки в епоху НТР. Демографами встановлена зворотна залежність між економічним рівнем сім'ї та кількістю дітей. Тобто, у сім'ях з низьким економічним рівнем народжуваність вища. Вони також наголошують на тому, що за останні роки рівень народжуваності у світі скоротився до 40 %. Причому скорочення народжуваності швидше відбувалось у країнах економічно більш розвинених, що, можливо, пов'язано із віковою структурою населення. В економічно розвинених країнах виражені процеси старіння населення.

Для опису динаміки демографічних процесів прийнята концепція демографічного переходу в процесі історичного розвитку суспільства – послідовної зміни типів відтворення населення, згідно з якою всі країни і народи світу проходять у своєму історичному розвитку певні етапи, кожному з яких відповідає певний тип відтворення населення. Починаючи з примітивного рівня відтворення у первісних народів розвиток досягає третьої фази, для якої характерне зниження рівня народжуваності та рівня смертності. Наступна стадія передбачає стабілізацію народжуваності і смертності на одному рівні і припиненням зростання населення.

Для прогнозування світового демографічного розвитку аналізувались і порівнювались його основні показники в регіонах і країнах світу. Для цього розглядали сучасну демографічну ситуацію і можливість майбутніх змін.

Сьогодні демографічна проблема полягає в стрімкому зростанні населення в країнах, що розвиваються, і в загрозі депопуляції, тобто перевищення кількості померлих над кількістю народжених, в економічно розвинених країнах. Обидва процеси є негативними для людства. Крім того, до демографічної проблеми можна віднести і швидкі темпи

розростання міст і міських агломерацій. А також збільшення неконтрольованої міграції.

У наш час найгостріша демографічна ситуація склалась у країнах, що розвиваються. У більшості країн Азії, Африки, Південної і Центральної Америки населення подвоюється за кожні 20 – 30 років. Це переважно економічно слаборозвинені, бідні країни. Стрімке зростання їх населення – одна з причин існування великої армії безробітних і бездомних.

Для країн Північної і Західної Європи при низькій народжуваності, що не забезпечує простого заміщення чисельності батьківського покоління поколінням дітей, природний приріст населення все ще залишається позитивним. З огляду на те, що народжуваність не настільки низька, як в інших частинах континенту, за демографічними прогнозами, цьому регіону не загрожує депопуляція.

Деяко інша демографічна ситуація склалась у Центральній і Східній Європі. Негативним моментом для цього регіону (це перш за все європейські країни, які входили до складу СРСР або в радянський військово-політичний блок) є зниження тривалості життя, що співпало з початком періоду ринкових реформ. В останні роки, на думку М. Клупта, відбувається вихід із трансформаційної кризи окремих країн (за винятком Білорусії, Молдови та України). Прогноз демографічного розвитку для країн цього регіону менш сприятливий, враховуючи ще й низький рівень народжуваності. Виходом з такої ситуації може стати розвиток охорони здоров'я та посилення соціальної підтримки.

Аналізуючи демографічні показники найбільш густонаселених країн світу демографи зустрілись з проблемою демографічного вибуху. Щоб попередити можливі демографічні катастрофи, уряди цих країн почали реалізовувати програму планування сім'ї, спрямовану на зниження народжуваності. Пік демографічного вибуху в багатьох країнах Азії і Латинської Америки, як відзначають демографи, уже минув, однак чисельність людства ще тривалий час зростатиме. Населення планети перестане

зростати лише за умови, що в кожній родині буде не більше трьох дітей.

Відносно новими демографічними проблемами є «псевдоурбанізація» (Індія, країни Латинської Америки), криза великих міст (США), нелегальна міграція (з Азії до Західної Європи, з Латинської Америки до США та Канади).

Третя група глобальних проблем – проблеми, пов'язані зі взаємовідносинами людини і природи (енергетична, сировинна, продовольча, охорона навколишнього середовища та ін.).

Проблеми, пов'язані зі взаємодією людини і середовища проживання, суспільства і природи – загальнолюдські. В одному з документів ООН зазначено, що «в історії людства виникає криза всесвітнього масштабу – криза навколишнього середовища. Стає очевидним, що при розвитку існуючих тенденцій, життя на Землі поставлене під загрозу».

До основних проблем, з якими сьогодні зустрілось людство, належать й екологічні. До них належать такі зміни стану довкілля, які можуть погіршити (прямо або опосередковано) умови життєдіяльності людини. Сьогодні екологічні проблеми існують практично повсюди. Це означає, що вони створюють загрозу життєдіяльності не окремим групам людей, а людству загалом, не окремим регіонам чи країнам, а всій планеті.

Екологічні проблеми можуть бути спровоковані стихійними лихами. Так, наприклад, катастрофічні повені часто спричиняють знищення сільськогосподарських угідь, забруднення поверхневих вод і спалах інфекційних захворювань. Аналогічні наслідки можуть спричинити й землетруси або виверження вулканів тощо.

Однак часто екологічні проблеми є наслідком впливу на природу людини. Упродовж усієї своєї історії людство через господарську діяльність поступово посилювало тиск на природу, усе більше порушуючи в ній екологічну рівновагу. Наслідком цього є забруднення довкілля і своєрідна «відповідь» на порушення людиною природних зв'язків

виснаження ресурсів, видозміни окремих природних компонентів і загалом природних комплексів.

В.І Вернадський зазначав, що причиною негативних змін середовища стала неолітична революція. Наслідки і вплив розвитку землеробства, на його думку, були значними, вони зумовили поступове посилення техногенного навантаження на біосферу, що призвело до трансформації і руйнування усталених екологічних ніш та антропогенного навантаження на середовище проживання, яке посилюється з кожним днем.

Р. Фоулі (1990), аналізуючи чинники гомінізації, виділяв зовнішні і внутрішні рушійні сили еволюційного процесу. До внутрішніх сил він відніс філогенетичну спадщину, що визначила хід подальшої еволюції. Зовнішня сила еволюції – середовище, яке змінюється. Вивчення геологічного минулого Землі показує, що вона за історію існування безліч разів змінювала свій вигляд: переміщувались її полюси, процеси гороутворення призводили до тектонічних зсувів земної кори, відзначався дрейф континентів, а сама планета то нагрівалась, то охолоджувалась. Її охолодження супроводжувалось великими заледеніннями, під час яких рівень океанів падав, оскільки вода концентрувалась на суші у вигляді снігу і льоду.

Перші представники сімейства гомінідів були органічною частиною природи і повністю залежали від неї. Біологічні закономірності відігравали основну роль в їх адаптації до мінливих умов середовища. На завершальному етапі антропогенезу людина, зберігаючи свою біологічну основу, перетворюється на істоту біосоціальну. Відтепер її існування і діяльність пов'язані з соціальними факторами, які поступово займають провідну роль в адаптації та розвитку суспільства. Взаємодія людини і природи змінювалась в залежності від виробничої діяльності і суспільних відносин. Виробництво починається з виготовлення кам'яних і кісткових знарядь праці і проходить певні етапи прогресу. Кожен етап розширював знання людини, вносив нові нюанси в її взаємовідносини з природою. В історичному аспекті виділяють 3 періоди взаємодії природи і суспільства, що відрізняються змістом

трудових процесів, а також інтенсивністю впливу факторів середовища на біологію людини і зворотним антропогенним впливом.

Перший період веде відлік від появи перших знарядь праці і збігається з збиранням і полюванням, охоплюючи багато тисячоліть. Вважають, що цей період характеризувався слабким за інтенсивністю впливом людини на природу. Однак, вже в цей період людина постає як перетворювач природи. У наслідок її діяльності зникали окремі види тварин, змінювались ґрунту, зникали ліси. У своїй книзі «Природа і цивілізація» Р.К. Баландін і Л.Г. Бондарєв наводять дані негативного впливу на природу мисливців і збирачів епохи пізнього палеоліту. Їх масштаби вчені оцінюють за територіями, заселеними людиною лише в пізньому палеоліті. Це Австралія й Америка, Тасманія та інші великі й малі острови. На південному заході Америки (теперішня територія США) незабаром після приходу людини за період близько 2000 років зникло багато видів великих ссавців (мамонти, шерстисті носороги, вівцебики, олені карібу та інші). У аборигенів Австралії і Тасманії встановився звичай підпалювання сухої трави для кращого полювання. У тасманців цей спосіб використовувався для перебудови ландшафту, тобто для випалювання лісів. Про це писав і голландський мореплавець А.Я. Тасман, який відкрив цей острів. Екологічний ефект таких систематичних пожеж виявився в зміні рослинності на обширних територіях Тасманії – вологі ліси змінили чагарники, відкриті савани, степова та болотна рослинність, крім того, змінились характер ґрунтів та клімат. Скорочення загальної площі лісів відбулося і в Австралії. У згаданій книзі «Природа і цивілізація» докладно описані зміни, які відбулись у природних ландшафтах багатьох регіонів планети в результаті господарської діяльності мисливців і збирачів.

Другий період взаємодії людини і середовища почався з появою землеробства й інтенсифікацією впливу на природне середовище. У плані суспільних відносин він охоплює період від появи класових суспільств до епохи імперіалізму. У цей

період людина постає як активна сила, що перетворює ландшафти. Скотарство, землеробство, будівництво великих поселень, активне знищення лісових масивів, підвищення добробуту сприяло збільшенню чисельності населення планети, що призвело до інтенсифікації впливів на природу і переходу до третього періоду.

Третій період пов'язаний з науково-технічною революцією. Антропогенні зміни середовища досягли такого рівня, що почали зачіпати життєдіяльність і економічне благополуччя людини. У результаті було зруйновано багато сталих екологічних ніш.

На початку 80-х років ХХ століття проблема навколишнього середовища загострилась в усьому світі, зокрема й у країнах пострадянського простору (Україні, Росії, Білорусі, Казахстані та ін.). Бездумне знищення лісових масивів, забруднення озера Байкал і Ладозького, скидання шкідливих хімічних речовин в ріки, спроби змінити русла сибірських рік з півночі на південь тощо – усе це призводить до екологічної катастрофи. Екологічною катастрофою став наступ пустель на ще нещодавні оазиси в Африці, Австралії, Азії, в Європі, Америці тощо, відбувається об'єднання і зменшення видової різноманітності тваринного і рослинного світу. За даними ООН, за 20 століть н. е. через варварське ставлення людей до навколишнього середовища знищено 106 видів тварин і 139 видів птахів, внаслідок Чорнобильської аварії заражена радіацією частина території України, Білорусі і Росії. Якщо виходити навіть з сучасних масштабів забруднення навколишнього середовища, то до 2000 року розвинені країни витрачали приблизно 1,4 – 2 % їх валового суспільного продукту і 5 – 6 % капіталовкладень на заходи із захисту навколишнього середовища. У першій половині ХХІ століття країнам, що розвиваються, доведеться витратити на охорону навколишнього середовища 0,5 – 1,5 % суспільного продукту і 2 – 5 % капіталовкладень. Такі деякі дані.

Ще одним наслідком впливу людини на природу стала **енергетична і сировинна проблема**. Сьогодні людство

впритул наблизилось до межі вичерпання найдоступніших, а тому і найдешевших видів органічних і мінеральних ресурсів. Передусім це стосується нафти і газу. Ці енергоносії суспільство вимушене добувати з усе більшої глибини (понад 5 – 6 тис. м). Постійно зростає частка нафти й газу, видобутих з великими затратами на шельфі морів і океанів. Крім того, дедалі більше нафти й газу видобувають у віддалених районах планети в екстремальних природних умовах. Це також різко підвищує собівартість сировини.

Унаслідок інтенсивного видобутку починають вичерпуватись і запаси руд металів. Особливо відчутною стає нестача найдоступніших за глибиною залягання та за районами видобутку родовищ залізної, марганцевої, мідної, нікелевої руд. Це створює загрозу поглиблення кризи в галузях господарства, які виробляють необхідні для людства конструкційні матеріали.

Дуже виснажені й біологічні ресурси Світового океану (риба, кальмари, криль, морські водорості тощо).

В останні роки, як ніколи раніше, увагу світової спільноти привернула *продовольча проблема*. Цілий ряд чинників зумовив підвищення цін на продукти харчування, які досягли нині найвищого рівня з 1970-их років. Це серйозно позначилось на продовольчій безпеці бідних верств населення світу.

Проблема «людина і біосфера» стала глобальною, оскільки вона зачіпає інтереси всього людства і вимагає для свого вирішення залучення зусиль усіх країн і народів. Новий аспект взаємодії людини й середовища обумовлює необхідність прогнозування світового розвитку, створення міжнародної системи спостереження за станом географічного середовища і реєстрації всіх істотних змін в ній, які пов'язані з антропогенними впливами.

Роль науки у вирішенні глобальних проблем

Сучасна епоха породила низку серйозних проблем, які отримали назву «глобальних проблем сучасності». Це проблеми природонаукового, науково-технічного, соціально-політичного характеру. Усі вони дуже важливі для сьогодення й майбутнього людства і вимагають вирішення. Але найстрашніша катастрофа, яка нам загрожує, – антропологічна. Вона призведе до знищення людського в людині.

Антропологічна катастрофа – причина глобальних проблем. Усі глобальні проблеми сучасності сконцентровані на проблемі людини – її життя, здоров'я, розвитку свідомості та самопізнання, вольових якостей, духовному багатстві, творчому хисті, людинолюбстві, почутті добра, справедливості тощо. Тому, перш ніж з'ясувати, як припинити війни, запобігти голоду, захистити природу і т. ін., треба зрозуміти, як людині залишитись людиною в духовному сенсі цього слова, людиною не тільки розумною, але й свідомою, тобто совісною.

Поняття «антропологічна катастрофа» у науковий лексикон увів філософ Мераб Мамардашвілі. Він мав на увазі, що за всіма нашими бідами, малими і великими, локальними і глобальними, стоїть криза людини, її духу, здатність зустрітись з реальністю, дивитись на світ не через ідеологічну оптику, а сприймати світ таким, який він є, і будувати в ньому власне світобачення, справжню свідомість.

Для вирішення глобальних проблем людству потрібна «філософія подолання кризи» – нова спільна ідея. Глобальні проблеми сучасності – це, перш за все, проблеми духовно-моральні. Вирішити їх можливо лише за умови внутрішнього перевтілення людства, зміни соціальних і моральних установок особистості і суспільства. Духовно-моральною основою появи глобальних проблем сучасності є широке розповсюдження ідеології споживача, яка спонукає людей до нескінченної гонитви за новими речами; людина починає вважати

виробництво і споживання речей метою і сенсом своєї життєдіяльності. Вихід з цієї ситуації низка мислителів вбачає в переорієнтації людства з ідеології поступального зростання виробництва і споживання матеріальних цінностей на духовне самовдосконалення.

Футурологія (від лат. *futurum* – майбутнє і грецьк. *logos* – вчення), у широкому значенні, – це сукупність уявлень про майбутнє людства; у вузькому, – це галузь наукових знань, яка охоплює перспективи соціальних процесів; часто вживається як синонім прогностики (теорія розробки прогнозів) і прогнозування (практика розробки прогнозів). Таке визначення дає один з сучасних словників з соціології. У «Філософському словнику» стосовно футурології читаємо, що це уявлення про майбутнє людства, галузь знань, яка охоплює перспективи соціальних процесів.

Термін «футурологія» у 1943 році ввів німецький політолог О. Флехтгейм, який окреслив ним «філософію майбутнього», вільну від ідеології і різного роду утопічних учень. Учений визначив футурологію «як чисту науку прогнозів і проєктів, теорію програм і планів, а також філософію ... майбутнього». У праці «Чому футурологія?» він зазначив, що коли ми говоримо про футурологію, то це не означає, що її слід розуміти лише як прагнення до координації наук. Розвиваючи цю думку, вчений розрізняє поняття «чиста футурологія» і «практична футурологія». Перша – займається накопиченням, упорядкуванням і координацією різного роду прогнозів і проєкцій; друга – програмуванням і плануванням. Практична футурологія, на думку О. Флехтгейма, включає в себе і філософські аспекти, це, переважно, критика ідеології.

Спроби визначити контури соціальної організації суспільства майбутнього робили ще прогресивні мислителі пізнього Середньовіччя Т. Мор, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, великі соціалісти-утопісти Ш. Фур'є, Е. Сен-Сімон, Р. Оуен.

У 60 – 70-ті роки відбувся справжній «футурологічний бум». Економісти, філософи, соціологи почали активно прогнозувати майбутнє. Виникла низка урядових і

позаурядових організацій, які займались моделюванням і прогнозуванням майбутнього. Однією з перших таких міжнародних організацій був «Римський клуб» (1968), який очолив італійський економіст Ауреліо Печчеї. До нього увійшли відомі вчені, громадські діячі та бізнесмени. Основними напрямками цієї організації було стимулювання досліджень глобальних проблем, формування світової громадської думки і діалог з керівниками держав. «Римський клуб» став одним з провідних у глобальному моделюванні перспектив розвитку людства.

У 1974 році було створено «Всесвітню федерацію досліджень майбутнього». Виникають наукові центри під егідою ООН, ЮНЕСКО. Над створенням моделей і прогнозів майбутнього працюють наукові центри при університетах, міжнародних концернах, банках. Учені намагаються осмислити економічні, екологічні, енергетичні, демографічні та інші проблеми, які постали перед людством на глобальному і регіональному рівнях. Відбувається швидкий розвиток футурології як науки.

Досить умовно можна виокремити два основні напрями сучасної футурології – *конвергентний* та *індустріальний*.

Прихильники теорії конвергенції намагаються спрогнозувати процеси суспільного розвитку, виходячи з існування двох протилежних систем. У межах індустріального напрямку футурологічний характер мають різноманітні теорії так званого постсуспільства. За підрахунками О. Белла упродовж 60 – 70-х років з'явилось близько двадцяти визначень майбутнього суспільства з префіксом «пост»: постбуржуазне суспільство Р. Дарендорфа, посткапіталістичне суспільство Р. Ліхтхейма і Е. Боулдінга, постцивілізація Г. Кана, постсучасне суспільство А. Етціоні та інші. Основним методологічним принципом усіх цих теорій є технологічний детермінізм, тобто твердження, що розвиток техніки визначає розвиток суспільства незалежно від його соціально-економічної структури.

Роль науки, техніки, технологій у розвитку суспільства гіперболізується. Англійський футуролог Ст. Котгров з цього приводу писав: «Основою формування наших уявлень про майбутнє є технологічний детермінізм, який стверджує, що машини творять історію. Індустріальна революція і тепер «нова індустріальна революція» є поняттями, які припускають, що технології є джерелом руху сучасних соціальних систем».

За основу характеристики суспільства майбутнього беруть різні ознаки. Кількість ознак неоднакова у різних авторів. Проте, майже всі наголошують на розширенні сфери послуг, зростанні ролі науково-технічної інтелігенції, пишуть про загальний добробут, можливість задоволення різноманітних інтересів тощо. Такий перелік ознак свідчить про те, що вони вибрані довільно і не становлять системи, що західні теоретики замість аналізу реалій суспільства майбутнього і закономірностей його виникнення змальовують ідеальну картину.

Функції футурології. Футурологія виникла як результат великої кількості досліджень спеціальних дисциплін. Основною її функцією спочатку було визначення економічного розвитку, прогнозування результатів реформ в економіці. Так, наприклад, один з німецьких футурологів, працівник фірми «Фольксваген» В. Хольсте так визначив функції футурології: «Промисловість чекає від футурологічних досліджень результатів, які можуть бути використані в економіці».

Трохи ширше формулюють функції футурології Г. Кан і А. Вінер. На думку цих соціологів, її функції мають бути такими:

- формувати в свідомості робітників пріоритет загальнолюдських почуттів відносно класових;
- передбачати, як буде йти процес входження представників робітничого класу в структуру влади;
- розкривати тенденції безперспективності соціалістичної теорії і практики.

Аналізуючи роботи західноєвропейських соціологів, які схильні до футурології, можна помітити дві тенденції:

- спроби дати загальне бачення майбутнього розвитку людства як в цілому, так і кожного суспільства зокрема;
- спроби вказати на небезпечні процеси в розвитку суспільства сьогодні, завтра і в майбутньому.

Напрями розвитку футурології. Наприкінці 60-х – на початку 70-х років минулого століття відповідно до об'єктів досліджень футурології виразно окреслились такі її напрями:

- загальна футурологія природи;
- футурологія замкнених природних систем;
- футурологія замкнених технологічних систем;
- загальна футурологія культури;
- футурологія замкнених соціально-господарчих систем;
- загальна політична футурологія;
- футурологія відносно замкнених політичних систем;
- футурологія планування науки;
- футурологія розвитку антропології і людського мислення.

Футурологічні дослідження спираються на загальну футурологію, яка складається з футурології природи і футурології культури.

Футурологія природи розкриває глобальний характер взаємодії людини з природою, застерігає суспільство від непродуманого втручання у природні системи, вказує шляхи збереження пам'яток природи, дикоростучих рослин і диких тварин в олюднених екосистемах майбутнього тощо.

У футурології культури важливе місце посідає теорія господарювання. Остання, у свою чергу, частково включає різного роду політологічні концепції.

Завдання футурології. У працях футурологів (наприклад, О. Флехтгейма) визначено актуальні завдання, які стоять перед футурологією:

- виключення війни з життя людства і утвердження миру на Землі;
- боротьба з голодом і бідністю;

- стабілізація демографічної ситуації;
- боротьба з пригнобленням людини;
- сприяння демократизації держави і суспільства;
- боротьба з хижацькою експлуатацією природи;
- охорона природи і людини;
- створення нового, творчого типу людини.

На сьогодні існує велика кількість футурологічних праць. Однак навряд чи хтось візьме на себе сміливість на основі будь-якої ознаки (чи групи ознак) виділити напрями, течії тощо. Подібні спроби були. Учені колишньої НДР, Польщі намагались певним чином систематизувати футурологічні концепції, але вони зазнали невдачі і дійшли висновку, що зробити це практично неможливо, оскільки світ швидко змінюється, а водночас зміщуються й акценти футурології. Але сутність її, як узагальнюючої суспільної теорії, та здатність передбачати, координувати, планувати і т. ін. розвиток суспільства в цілому і конкретних його складових залишається постійною.

Проблема майбутнього – складна і багатогранна. Окрім теорій, які виникають в рамках так званих ортодоксальних напрямів, з'явилися альтернативні ідеї суспільного розвитку. У них наголос усе більше переноситься з відносин між людьми і багатством на відносини між людьми у найширшому розумінні. Це концепції «якості життя», «етики розвитку», «екорозвитку», «соціального розвитку». Вони включають економічні, соціальні, політичні, психологічні та інші аспекти.

Зрозуміло, що майбутнє суспільство в характеристиці футурологів має «мозаїчний» характер. Фактично йдеться тільки про створення в уяві футурологів окремих «картин майбутнього», про своєрідне «винайдення майбутнього».

Як писав англійський фізик і футуролог, лауреат Нобелівської премії Д. Габор: «Майбутнє не можна передбачити, але його можна винайти». Проте на деякі тенденції суспільного розвитку футурологи вказують цілком правильно.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Термін «глобальні проблеми» з'явився:

- а) у Новий час;
- б) на початку XX століття;
- в) у другій половині XX століття;
- г) у перші десятиліття XXI століття.

2. «Глобальні проблеми» – це:

- а) проблеми, які стосуються життєвих інтересів усього людства;
- б) проблеми, які виникають на етнічному ґрунті у межах однієї держави;
- в) проблеми, пов'язані з расовими ознаками;
- г) проблеми, викликані політичним протистоянням двох країн.

3. До глобальних проблем можна віднести:

- а) війну в Сирії;
- б) аварію на ЧАЕС;
- в) СНІД;
- г) тероризм.

4. Основним критерієм визначення глобальних проблем є:

- а) географічний;
- б) історичний;
- в) соціально-культурний;
- г) політичний.

5. Однією з причин виникнення глобальних проблем є:

- а) недостатня інформованість людей;
- б) природні катаклізми;
- в) соціальні конфлікти;
- г) суперечливість процесів взаємодії людини, суспільства і природи.

6. Сучасний етап розвитку суспільства пов'язаний:

- а) з формуванням нової ідеології;
- б) з інформатизацією суспільства;
- в) з розвитком науки;

- г) зі збільшенням виробництва.
- 7. До демографічних проблем відносять:**
- а) низький рівень життя у країнах, що розвиваються;
 - б) збільшення неконтрольованої міграції;
 - в) нерівномірне розселення людей по планеті;
 - г) підвищення пенсійного віку.
- 8. Наука про майбутнє людства називається:**
- а) аксіологія;
 - б) філософія;
 - в) футурологія;
 - г) антропологія.
- 9. Поняття «антропологічна катастрофа» у науковий лексикон увів:**
- а) М. Мамардашвілі;
 - б) П. Тейяр де Шарден;
 - в) Е. Тоффлер;
 - г) Д. Габор.
- 10. Назву «футурологія» науці про майбутнє людства дав:**
- а) Е. Тоффлер;
 - б) М. К्लупт;
 - в) Т. Мор;
 - г) О.Флехтгейм.
- 11. Перша організація, яка займалась моделюванням і прогнозуванням майбутнього, мала назву:**
- а) «Соціологія майбутнього»;
 - б) «Асоціація антропологів»;
 - в) «Римський клуб»;
 - г) «Всесвітня федерація досліджень майбутнього».
- 12. Основними напрямками сучасної футурології є:**
- а) конвергентний та індустріальний;
 - б) теоретичний і практичний;
 - в) науковий і фантастичний;
 - г) теоретичний і прогностичний.
- 13. Футурології – це:**
- а) галузь знань, яка охоплює перспективи соціальних процесів;

- б) метод проектування суспільних процесів;
- в) концепція розвитку інформаційного суспільства;
- г) концепція подолання глобальних проблем людства.

14. «Всесвітня федерація досліджень майбутнього» була створена:

- а) у 1872 році;
- б) у 1896 році;
- в) у 1974 році;
- г) у 2010 році.

15. Концепція «постіндустріального суспільства» належить:

- а) Е. Тоффлеру;
- б) З. Бжезинському;
- в) М. К्लупту;
- г) Д. Беллу.

Завдання другої групи складності

1. Коли виник термін «глобальні проблеми»?
2. Дайте визначення поняттю «глобальні проблеми людства».
3. Що слід розуміти під терміном «глобалізація»?
4. Хто є автором концепції «технотропної ери»?
5. Назвіть основні причини, які зумовили глобальні проблеми людства.
6. Назвіть основні глобальні проблеми сучасності.
7. Хто увів у науковий лексикон поняття «антропологічна катастрофа»?
8. Назвіть основні напрями діяльності «Римського клубу».
9. Що таке футурологія?
10. Сформулюйте завдання футурології.

Завдання третьої групи складності

1. Визначте сутнісні особливості глобальних проблем.
2. Розкрийте сутність процесу глобалізації. Визначте її переваги та недоліки для подальшого суспільного розвитку.
3. Що треба розуміти під «технологічним переворотом»? Чим зумовлений сучасний технологічний переворот?

4. Охарактеризуйте глобальні проблеми, пов'язані зі сферою міжнародних відносин. Окресліть шляхи їх вирішення.
5. Поясніть, у чому полягає сутність глобальних проблем, які виникли на ґрунті взаємовідносин людини і суспільства. Окресліть шляхи їх вирішення.
6. Поясніть, чим зумовлені глобальні проблеми взаємодії людини і природи. Окресліть шляхи їх вирішення.
7. Розкрийте сутність поняття «антропологічна катастрофа».
8. Визначте роль науки у вирішенні глобальних проблем.
9. Чи можна вважати футурологію наукою? Обґрунтуйте свою думку.
10. Розкрийте функції футурології.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Майбутнє людства у працях П. Тейяра де Шардена и В.И. Вернадского – єдність і різниця поглядів.
2. Інформаційний розвиток суспільства і майбутнє людства.
3. Майбутнє людства: світоглядні горизонти.
4. Проблема гуманізації культури сучасного суспільства.
5. Соціокультурні наслідки цивілізації.
6. Культура і цивілізація. Чи можливий компроміс?

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Афонин Э.А. и др. Всемирная коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ. – Киев : Парламент, 2003.
2. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М. : Республика, 1990.
3. Введение в философию. Ч 2. Под ред. Фролова И.Т. – М. : Изд-во политической литературы, 1989. – С. 585-628.
4. Волкова Т.И. Антропологическая катастрофа и проблемы человеческого бытия в эпоху глобализации // Философия и общество. – 2014. – № 2. – С. 108 – 125.
5. Гвишиани Д.М. Наука и глобальные проблемы современности // Вопросы философии. – 1981. – № 3. – С. 109 – 130.

6. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / Сост. Л.И. Василенко, В.Е. Ермолаева. – М. : Прогресс, 1990.
7. Гостев А.А. Эволюция сознания в разрешении глобальных проблем. – М. : Центр политических и международных исследований, 1993.
8. Дерягина М.А. Эволюционная антропология: биологические и культурные аспекты. – М., 2003.
9. Иноземцев В.Л. Концепция постэкономического общества // Социологический журнал. – 1997. – № 4.
10. Капица С.П. Феноменологическая теория роста населения Земли // Успехи физических наук. – 1996. – Т. 166. – № 1.
11. Курдюмов С.П., Князева Е.Н. Структуры будущего: синергетика как методологическая основа футурологии // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 109 – 125.
12. Лем С. Сумма технологий. – М. : АСТ, 2006.
13. Многоликая глобализация / Под ред. П. Бергера, С. Хантингтона. – М. : Аспект-Пресс, 2004.
14. Печчеи А. Человеческие качества. – М. : Наука, 1985.
15. Семенов В.С. О перспективах человека в XXI столетии // Вопросы философии. – 2005. – № 9. – С. 26 – 37.
16. Тейяр де Шарден П. Феномен человека : Сб. очерков и эссе. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002.
17. Фролов И. Т. Философия глобальных проблем // Вопросы философии. – 1980. – № 1. – С. 31
18. Фукуяма Ф. Конец истории. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002.
19. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004.
20. Хайтун С.Д. Человечество на фоне универсальной эволюции: сценарии энергетического будущего // Вопросы философии. – 2005. – № 11. – С. 90 – 105.

21. Хёсле В. Философия техники М. Хайдеггера // Философия Мартина Хайдеггера и современность. – М., 1991.
22. Якове Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М., 1999.
23. Ясперс К. Будущий мировой порядок // Век XX и мир. – 1990. – № 9.
24. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М. : Республика, 1994.

ГЛОСАРІЙ

А

Австралопітек (від лат. *australis* – південний та грецьк. *pithecus* – мавпа) – група приматів, що за будовою є проміжною ланкою між мавпами та людьми.

Адаптація – процес і результат пристосування індивіда до умов проживання.

Акультурація – процес зміни матеріальної культури, звичаїв і вірувань, що відбувається при безпосередньому контакті й взаємовпливі різних соціальних і культурних систем.

Аномія – відсутність чіткої системи соціальних норм, руйнування єдності культури, внаслідок чого життєвий досвід людей перестає відповідати суспільним нормам.

Антропогенез (від грец. *ανθρωπος* – людина, *γενεσις* – виникнення) – 1) Процес походження і розвиток усіх видів роду *Номо*, розглянуті в біологічному (біологічна еволюція людини), психічному та соціокультурному плані. 2) Розділ антропології, що висвітлює питання про місце людини у тваринному світі, час і місце її виникнення, про первісний суспільний розвиток людей, про фактори олюднення безпосередніх предків людини.

Антропологічна ознака – будь-яка особливість, що має конкретний стан (варіант), за яким виявляється схожість або відмінність між індивідами, тобто будь-яка характеристика, що несе інформацію про біологічні особливості людини. У вузькому значенні – це конкретне вираження будь-якої біологічної властивості людського організму, що може бути порізному виражена у різних індивідів, а також може бути точно виміряна або описана. Існують ознаки з безперервним характером варіації; порядкові; номінальні ознаки. Класичними антропологічними ознаками вважають вимірювальні й описові соматичні (визначаються на живій людині) та скелетні

(визначаються на черепі і кістках скелета) морфологічні показники.

Антропологізм – концепція, що розглядає людину як найвищий й найдосконаліший витвір природи.

Антропологія (від грец. *anthropos* – людина та *logos* – слово, вчення) – наука про походження й еволюцію людини, про виникнення культури та її роль в історичному розвитку людей як представників біологічного виду і як членів суспільства.

Антропологія біологічна (або фізична) – комплексна природнича дисципліна, що використовує біологічні методи для дослідження різноманітних типів людини сучасного виду. Предметом вивчення є різноманіття біологічних ознак людини (мінливість) у часі й просторі.

Антропологія релігійна – напрям антропології, який розглядає людину з позицій теологічного світогляду. Об'єктом вивчення виступає людина, її особистість як духовне ціле, її душа, устремління до Бога.

Антропологія філософська – філософське вчення про сутність людини, що вивчає людську природу за допомогою філософських методів, положення людини у Всесвіті, мету та сенс людського життя, а також питанням про те, чи може людство бути об'єктом систематичного вивчення.

Антропометрія (від грец. *ανθρωπος* – людина та *μετρεω* – міряти) – один з основних методів антропологічного дослідження, який полягає у вимірюванні тіла людини та його частин з метою встановлення вікових, статевих, расових та ін. особливостей фізичної будови. У залежності від об'єкта дослідження розрізняють *соматометрію* (власне антропометрія), тобто вимірювання живої людини, *краніометрію* – вимірювання черепа, *остеометрію* – вимірювання кісток скелета, *антропоскопію* – якісну (описову) характеристику форм частин тіла, форми голови, рис обличчя, пігментації шкіри, волосся, райдужної оболонки очей і т. ін.

Антропоморфізм (від грец. *ανθρωπος* – людина та *μορφή* – вигляд, форма) – уподібнення будь-чого до людини або

перенесення її фізичних та інтелектуальних властивостей на тварин, рослини, речі та явища навколишнього світу. Антропоморфізм властивий донауковому світогляду людей; він лежить в основі майже всіх релігій, що уявляють богів у людській подобі.

Антропосоціогенез (від грецьк. *ανθρωπος* – людина, лат. *societas* – суспільство та грецьк. *γέννησις* – походження) – 1) Історично тривалий процес перетворення людини з біологічної істоти в соціальну та культурну. 2) Вчення, яке вивчає питання взаємодії людини, соціуму та культури

Антропоцентризм (від грецьк. *ανθρωπος* – людина та лат. *centrum* – центр) – 1. Різновидність теології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою». 2. Принцип, згідно з яким людина є завершенням еволюції світобудови. Сам термін був вперше вжитий у добу Відродження. Суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься від проблем світобачення до конкретних проблем людини.

Артефакт (від грецьк. *artefactum* – штучно зроблений) – в археології будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження.

Археологічна культура – сукупність залишків людської діяльності, яку вилучають при дослідженні археологічних пам'яток, і яка за низкою ознак відрізняється від іншої такої ж сукупності. За Л.С. Клейном, А.к. – сукупність археологічних пам'яток, об'єднаних близькою подібністю типів знарядь праці, начиння, зброї й прикрас, подібністю будови і способу поховання.

Асиміляція – процес, у результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первісну культуру й засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою вони перебувають у безпосередньому контакті.

Ацефалія – суспільства без формального лідерства, наприклад, такі, що не мають вождя або постійної політичної влади.

Б

Біологічний вид – сукупність особин (індивідів), які мають спільні біологічні ознаки, здатність до схрещування та народження плідного потомства, формують популяційну систему, яка має спільний ареал і спільну еволюційну долю.

Біфас – (від грецьк. *bifase* – двосторонній) – масивне подовжене кам'яне знаряддя, характерне для ашельської культури.

В

Виробництво суспільне – процес, у ході якого люди (суспільство), використовуючи речовини й сили природи, суспільні відносини й соціальні ресурси, духовні багатства людей та їхні здібності, відтворюють власне й суспільне життя. Це відтворення здійснюється шляхом вироблення необхідних продуктів у вигляді матеріальних засобів виробництва і предметів споживання, нових форм суспільних відносин, духовних продуктів та інформації, нових індивідів та їх суспільних якостей. В.с. існує на всіх щаблях розвитку людського суспільства, властиве всім історичним епохам. Люди, які створюють матеріальні й духовні блага, нові форми суспільних відносин та нових індивідів, вступають у певні зв'язки і відносини для здійснення спільної діяльності. Відношення людей до природи, суспільства, духу, людини здійснюється тільки через ці суспільні зв'язки. Тому виробництво завжди і в усіх своїх виявах є суспільним.

В.с. – система, утворена чотирма видами виробництва – матеріальним виробництвом, виробництвом форм спілкування (суспільне життя), духовним виробництвом, виробництвом людини (власне життя). Види В.с. перебувають у постійній взаємодії, перебіг якої визначається законом суспільно-історичної виробничої домінанти. У міру розвитку людства переважного значення набуває то один, то інший вид В.с., виступаючи на передній план суспільного життя й надаючи

характеристикам інших видів виробництва відтінків, притаманних йому. Це позначається не лише на особливості В.с. певної історичної епохи, а й на формах його теоретичного пізнання. Усіх чотири аспекти В.с. покладено в основу наукової методології періодизації історичного процесу, з'ясування рушійних сил і законів історії, сенсу й перспектив історичного розвитку. Багатоаспектне бачення природи В.с. дає змогу подолати крайнощі вульгарно-економічних та технократичних, об'єктивно й суб'єктивно ідеалістичних уявлень про історію.

Вікова антропология – розділ морфології, присвячений вивченню росту і розвитку дітей певного віку (від 1 до 18 років), динаміці фізичного розвитку сучасної людини від народження і до старості у результаті зміни соціального середовища і демографічних показників.

Влада – здатність і можливість утілювати свою волю, справляти визначальний вплив на діяльність, поведінку і загалом долю інших людей за допомогою авторитету, права, насилля (державна, економічна, політична, сімейна); центральна, організаційна та регулятивно-контрольна засада політики; одна з найвагоміших та найдавніших проблем суспільно-політичного знання; проблема культури суспільства й життя конкретної людини.

Власність – історично зумовлена суспільна форма привласнення матеріальних, соціальних і духовних благ, яка визначає суспільно-виробничі, тобто економічні й вольові, а отже, й нормативно-правові відносини між людьми, соціальними групами та класами в процесі виробництва й суспільного співжиття. Відносини В. покладені в основу виробничо-економічних відносин і стосуються всіх сфер економічного життя – виробництва, обміну, розподілу, споживання матеріальних і духовних благ і зумовлюють розподіл засобів виробництва та розподіл людей у структурі суспільства. Критерій виробничих відносин покладено в основу типологічного вчення про суспільно-економічні формації.

Воля соціальна – практична активність групи людей, свідомо чи несвідомо спрямованих до єдності поведінки, яка здатна до певного очікуваного результату. В.с. спрямована на макрооб'єкти (суспільство в цілому, політичні, соціальні, економічні, ідеологічні структури, соціальні інститути) для встановлення нового порядку в умовах суспільної дестабілізації, кризи або соціального конфлікту. Легітимною формою В.с. є держава.

Г

Гене́за – (від лат. *genus, ěsis* [qiqna] – походження, рід, плем'я) – виникнення та розвиток будь-якого явища.

Глобальний еволюціонізм – напрям філософії, який вивчає розвиток живої й неживої природи в єдиному еволюційному процесі; людина в цьому процесі виступає вінцем еволюції.

Гомінід – член сімейства Hominidae, до якого входять (за еволюційною теорією) усі людські форми, які існували на Землі до появи людини.

Гомінізація – процес олюднення мавпи.

Господарство відтворююче – форма господарства, що ґрунтується на рослинництві й тваринництві, тобто на одержанні продуктів шляхом застосування спеціальних технологій, які спрямовують і прискорюють природні процеси репродукції рослин та тварин. Г.в. виникло внаслідок подолання кризи мисливського господарства під час переходу від льодовикового періоду (плейстоцену) до сучасного міжльодовикового періоду (голоцену) приблизно 10 тис. рр. тому. Г.в. дало можливість одержувати надлишковий продукт, що створило умови для експлуатації чужої праці, появи приватної власності й врешті – для переходу від первісного суспільства до цивілізованого. У різних регіонах упродовж розвитку людства Г.в. формувалось на основі місцевих генофондів рослинного та тваринного світу, що сприяло появі відмінностей між окремими цивілізаціями.

Господарство первісне – рівень розвитку господарства, який відповідає первіснообщинному ладу. Базувалось на привласнюючих формах господарства, таких, як мисливство та збиральництво. Яскравим прикладом Г.п. були мисливці прильодовикової зони пізньопалеолітичного часу, які досліджені, зокрема, на території України. Вони жили полюванням на мамонтів, бізонів, північних оленів та інших тварин т.зв. мішаного льодовикового комплексу фауни. Унаслідок різкої зміни екології, під час переходу до сучасної міжльодовикової стадії (голоцену), виникла криза льодовикового мисливського господарства. У процесі подолання цієї кризи людство перейшло до відтворюючих форм господарства та спеціалізованих форм привласнюючого господарства типу інтенсивного рибальства або морського звиробійного промислу.

Господарсько-культурний тип – комплекс господарства та культури, типовий для різних за походженням народів, що існують в подібних екологічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Підґрунтям формування Г.-к. т. є фізико-географічні пояси земної кулі. Розмаїття клімату, ландшафтів, рослинного й тваринного світу різних регіонів Землі сприяють виникненню різних моделей адаптації людини до навколишнього середовища (господарський цикл та обрядовість, прийоми полювання, типи життя та одягу тощо), що зумовило формування різних моделей культури. Г.-к. т. справив значний вплив на розвиток різних етнічних формувань.

Д

Дарвінізм – вчення і науково-філософська концепція, що ґрунтується на теорії еволюції Чарльза Дарвіна.

Дикунство – перший ступінь тричленного поділу історії суспільства (Д. – варварство – цивілізація), обґрунтований еволюціоністами XVIII – XIX ст. Стадія Д. відповідає первіснообщинному ладу. У період Д. відбулись процеси

формування людини і суспільства, а також перші етапи розвитку родового суспільства. Д. відповідають переважно привласнюючі форми господарювання та міфологічний світогляд. У процесі розвитку Д. сформувались умови для переходу до наступної стадії – варварства, що відповідає кризі первіснообщинного ладу та появи перших цивілізацій.

Доісторія – час існування людини від зародження до появи писемності. Складається з двох періодів: доісторичного і протоісторичного. Термін «доісторичний період» уперше було вжито в 30-х рр. XIX ст. у Франції, пізніше – в Англії. Доісторичний період багато в чому відрізняється від історії. Ідеться про *суспільство* або *культуру*, а не про індивідуум, і предметом вивчення є збережені матеріальні цінності. По суті, доісторичний період є анонімним, оскільки без писемних джерел ми не можемо знати назви народів, поселень і змушені використовувати довільні позначення. Можна стверджувати, що доісторичне життя, упродовж якого відбувалось зародження й розвиток органічного світу – від найпростіших клітин до розумної людини з її особливими властивостями – тривало близько 3,5 млрд. років.

Е

Еволюційна антропологія – галузь загальної антропології, що вивчає походження й еволюцію предків людини до сучасних форм. Включає в себе приматологію й палеоантропологію.

Еволюціонізм – напрям в етнографії, антропології, культурології, соціології, прибічники якого передбачали існування універсального закону суспільного розвитку, що полягає в еволюції культури від нижчих форм до вищих, від дикості до цивілізації і так далі. Головна ідея еволюціоністів полягала в переконанні про повну тотожність історичних доріг різних народів.

Еволюція – процес змін, які з часом відбуваються в живих формах. Інколи проводиться розрізнення між еволюцією, що

відбувається у межах одного виду (мікроеволюція), і тим, що відбувається, коли виникають нові види (макроеволюція).

Екзогамія (від грецьк. *exo* – зовні та *gamos* – шлюб) – звичай, який забороняє брати шлюб у межах своєї родинної групи.

Економічна антропологія – наука, що розвивається в межах загальної антропології й вивчає системи виробництва, обміну й розподілу продуктів у традиційному суспільстві.

Експлуатація (від франц. *exploitation*) – 1. Систематичне використання людиною (суспільством) продуктивних сил природи, матеріальних і духовних багатств суспільства або особи. 2. Привласнення засобів виробництва, результатів додаткової і навіть частини необхідної праці поневолених людей. У сучасній літературі точиться дискусія щодо характеру Е. Деякі економісти вважають її не економічною, а моральною категорією.

Ендогамія (від грецьк. *endom* – всередині та *gamos* – шлюб) – звичай укладати шлюб у середині окремого соціального угруповання (племені, касты). Е. була характерною для первіснообщинного ладу, така тенденція існує у деяких сучасних народів та серед представників окремих релігійних общин.

Епоха (від грецьк. *epochē* – зупинка, затримка) – проміжок часу в розвитку природи, суспільства, науки, мистецтва, який має певні характерні особливості.

Ера (від лат. *era* – вихідне число) – 1. Момент, від якого ведеться літочислення, а також сама система літочислення. 2. В історії – великий проміжок часу, якому притаманні свій внутрішній зміст та історичні події, відмінні від попереднього.

Етнічна група, етнос (запозичено з грецької мови через латинську (старолатинське: *ethnicus*, грецьке *ἔθνικός* – племінний, народний, язичницький) є похідним від грец. *ἔθνος* – громада, плем'я, народ; етимологічно – група своїх людей) – історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що мають спільну мову, загальні риси й стабільні особливості культури і психології.

Етнічна історія – 1. Термін, що використовують для позначення етнічних процесів минулого, історичних змін етнічних структур. 2. Розділ етнологічної публіцистики, що вивчає етнічні процеси.

Етнічні процеси – етнологічна субдисципліна; істотна зміна в ході історичного розвитку окремих етнічних елементів, частини етносів та етнічних організмів у цілому, а також поява нових етнічних спільнот. Е.п. відбуваються стихійно і багато в чому незалежно від свідомості й волі людей.

Етнографія (від грецьк. *éthnos* – плем'я, народ та *графо* – пишу) – суспільствознавча наука, об'єктом дослідження якої є народи, їхня культура та побут, походження (етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин на всіх етапах історії людства. Концентрує увагу на розробці проблем етно- і націогенезу, етнічної історії, міжнаціональних відносин, етнонаціональних процесів, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва. Етнографи, люди які, вивчають цю науку.

Етнологія (від грецьк. *éthnos* – плем'я, народ та *logos* – поняття, вчення) – наука про пізнання народів, прогресу і цивілізацій. Уживається як синонім до етнографії, або позначає окрему дисципліну.

I

Ізоляція (у генетиці популяцій) – це процес виникнення будь-яких бар'єрів, що порушують вільне схрещення та потік генів. Ізоляція є елементарним еволюційним фактором, який діє на мікроеволюційному рівні та призводить до видоутворення.

Інститути соціальні – поняття, що характеризує основні підсистеми суспільства як цілісного й водночас внутрішньо структурованого утворення.

Історична антропологія – напрям антропології, головним об'єктом дослідження якого є людина, її історичні та етнічні типи. Для історичної антропології властиве цілісне розуміння

суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації та культури, тобто «всієї сукупності соціальних відносин».

К

Картографічний метод дослідження – метод наукового дослідження, у якому карта виступає як модель досліджуваного об'єкта і проміжна ланка між об'єктом і дослідником.

Когнітивна антропологія – напрям антропології, в основі якого лежить уявлення про культуру як систему символів, як специфічно людський спосіб пізнання, організації навколишньої дійсності. У мові, на думку прихильників когнітивної антропології, укладені всі когнітивні категорії, що лежать в основі людського мислення і складові сутність культури.

Космізм (від грецьк. *kosmos* – організований світ, *kosma* – краса) – світогляд, в основі якого лежить уявлення про Космос і людину як «громадянина Світу», а також про мікрокосмос, подібний до Макрокосмосу. В науці – вчення про космізм засноване на теоріях про народження та еволюцію Всесвіту.

Краніологія – розділ антропології, який вивчає зміни морфології черепу людини методами краніометрії (вимірювання) та краніоскопії (опис). Краніологічні дослідження широко використовують в антропогенезі, расознавстві та етнічній антропології.

Краніометрія (від лат. *cranium* – череп) – 1. Техніка обрахунку кісток черепа, для проведення антропологічних досліджень. 2. Розділ фізичної антропології, який використовує дані краніометрії.

Креаціонізм (від англ. *creationism*) – віра в те, що світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою.

Кроворідна сім'я – статеве спілкування дозволено лише між тими, хто належить до одного покоління; існує груповий

шлюб – всі представники одного покоління утворюють одну сім'ю.

Кроманьйонці – узагальнена назва людей, що жили у пізньому палеоліті і мали сучасний вигляд, вони вважаються предками європейців. Інша назва – неантропи.

Культурна антропология – галузь чи субдисципліна антропологии (переважно американської). У широкому сенсі – дисципліна, що вивчає закономірності формування людської культури. Деякі американські дослідники поділяють К.а. на археологію, лінгвістику та етнологію.

Культурно-історичний тип – поняття, запропоноване М.Я. Данилевським для позначення локалізованих в історичному часі та просторі великих соціокультурних формувань, що у своїй сукупності утворюють всесвітню історію. У своєму розвитку кожен К.-і. т., проходячи своє життєве коло, переживає три періоди: етнографічний, державотворчий, цивілізаційний, з яких етнографічний є найтривалішим.

Л

Лінгвістична антропология – напрям антропологии, який вивчає як мова впливає на соціальне життя. Лінгвістична антропология досліджує, як комунікація форм мови формує соціальну ідентичність і групове членство, організовує великомасштабну культурну віру та ідеологію, розвиває загальне культурне представлення природних і соціальних світів.

Людина прямоходяча (від лат. *Homo erectus*) – вид роду Номо, який розглядають як безпосередньо передуючий сучасній людині.

Людина уміла (від лат. *Homo habilis*) – перший представник роду Номо, що з'явився в Східній Африці близько 2,4 млн років тому. Саме Людину умілу чи одного з її різновидів вважають найвірогіднішим предком усіх пізніших представників роду Номо.

Людина розумна (від лат. *Homo sapiens*) – вид роду *Homo* із родини гомінідів в ряді приматів, єдиний з нині існуючих. Від сучасних людиноподібних мавп, крім анатомічних особливостей, відрізняється значним ступенем розвитку матеріальної та нематеріальної культури (включаючи виготовлення та використання знарядь праці), здатністю до мови та розвиненим абстрактним мисленням.

М

Магія (від грецьк. *mageia* – чаклунство) – сукупність обрядів і ритуалів, пов'язаних з вірою в можливості людини впливати на природний хід подій, доквілля, тварин тощо. М. в уявленні людей поділяється на позитивну, корисну (біла М.) та негативну або шкідливу (чорна М.).

Матеріалізм – один з основних напрямків філософії, який у вирішенні основного питання філософії стверджує, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, ідеальне – вторинним.

Матріархат – (від лат. *mater* – мати та *arché* – влада) – період в існуванні людства, коли провідну роль у суспільстві відігравала жінка, а родинні зв'язки простежувались по материнській лінії. М. спостерігається в історії всіх народів світу. Головною суспільною одиницею була материнська родова община. Шлюб спочатку був груповим, а згодом переріс у парний, при тому чоловік переселявся в родову громаду дружини. М. знайшов своє відображення в духовній культурі, зокрема в релігії, міфології, мистецтві. Залишки М. існували у деяких народів до сер. XIX ст., спостерігались серед індіанців Америки.

Ментальність (від лат. *mens* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) – полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого й сягає в несвідоме.

Метисація – в антропології процес змішування різних рас сучасної людини.

Мистецтво – 1. Специфічна форма суспільного світогляду та людської діяльності, яка відображає світ у художніх образах.
2. Високий рівень навичок і майстерність у будь-якій галузі діяльності.

Міф (від грецьк. *mythos* – слово, переказ, сказання) – символічне відображення світу в образах богів і напівбогів, відповідна оцінка певних ситуацій, які мали місце в житті конкретних народів у певний час на світанку їхньої історії. Міфи, народні легенди й билини, фольклор, історичний епос, написи на скелях, хроніки тощо передавали з покоління в покоління певну традицію, систему вірувань, властиві соціально-етнічній групі.

Міфологічна свідомість – одна з форм суспільної свідомості, характерна для первісного суспільства, ранній етап в розвитку історичної свідомості. М.с., яка зародилась у культовій системі, перенесла пізніше релігійні відносини на всі інші сфери людського життя. Звідси – певна соціальна заданість М.с., її прагнення поширювати певні типи соціальних і соціально-психологічних стосунків. Історія у світлі міфу зветься «теократичною».

Моногамна сім'я – відрізняється тісним зв'язком між чоловіком і жінкою, який може бути розірваний тільки з волі чоловіка; головною причиною її виникнення стала поява приватної власності і прагнення її передати у спадок

Моногенізм – антропологічне вчення, за яким усі сучасні раси походять від спільних предків і є кровно спорідненими.

Н

Народність – етнічна категорія, яка часто виступає синонімом народу. Для неї характерна наявність соціальної структури та (зазвичай) писемності.

Національність – етнічна приналежність людини, яка визначається індивідом та його оточенням.

Нація – етнічна категорія, яка зазвичай об'єднує кілька народів на основі єдиних стандартів літературної мови, школи,

засобів масової інформації. Інколи розглядається як виключно політична категорія.

Неандерталець (від лат. *Homo neanderthalensis*, людина неандертальська) – викопна форма людини верхнього плейстоцену, що населяли Європу й західну Азію у 230,000-27,000 роках до н. е. Підвид людини, останнім часом дедалі частіше вважається окремим видом *Homo neanderthalensis*; ймовірно, еволюційні наступники пітекантропів.

О

Одонтологія – розділ антропології, що вивчає будову і еволюцію зубної системи людини і приматів. Охоплює питання, пов'язані з анатомією, фізіологією, патологією і профілактикою органів жування і порожнини рота, розглядаючи їх не ізольовано, а у зв'язку із загальним станом організму людини та соціальними умовами його існування.

Онтогенез – сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних і біохімічних перетворень організму від його народження до кінця життя.

Опитування – це метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт у ході безпосереднього (інтерв'ю) або опосередкованого (анкетування) спілкування соціолога з респондентом. Часто його використовує для визначення громадської думки з різних питань.

Остеологія (морфологія скелета) – наука, яка вивчає будову та функції кісток, а також пов'язаних з ними структур, підрозділ анатомії. Розрізняють загальну остеологію, яка вивчає розвиток та будову кістяку в цілому, часткову, яка вивчає окремі кістки, порівняльну, вікову.

Остеометрія – методика вимірювання кістяка людини.

П

Парадигма (від грецьк. *παράδειγμα* – приклад, взірець) – у загальному значенні – теоретико-методологічна модель.

Патріархат (від грецьк. *patēr* – батько та *archē* – влада) – доба в розвитку первіснообщинного ладу, що прийшла на зміну матріархату й характеризувалась панівним становищем чоловіка в сім'ї, господарстві та суспільстві. Передбачає патримоніальний шлюб, патрилійний рахунок родинних відносин та ведення родовіду по батьківській лінії. Такі форми господарської діяльності, як спеціалізоване мисливство та скотарство, сприяють ранній появі патріархальних відносин.

Первіснообщинний лад – перша суспільно-економічна формація, що існувала в усіх народів на ранній стадії їхнього розвитку. Виробничі відносини П.л. виникли внаслідок низького рівня розвитку продуктивних сил і знарядь праці, природного поділу праці за статтю та віком. Розклад П.л., який відбувся унаслідок зростання ефективності виробництва, першого й другого великих поділів праці, появи додаткового продукту, територіальної спеціалізації виробництва та встановлення регулярного обміну продуктами праці, призвів до виникнення ранньокласових державних утворень.

Плем'я – 1. Один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства. 2. Етнічна спільнота нищого порядку, яка об'єднує людей за родинними відносинами, спільним веденням господарства та мовою.

Поліандрія – рідка форма полігамії, при якій жінка перебуває в декількох шлюбних союзах з різними чоловіками.

Полігамія – форма шлюбу, коли шлюбний партнер однієї статі має більше одного шлюбного партнера протилежної статі.

Політеїзм (від грецьк. *poli* – багато та *theos* – Бог) – багатобожжя, поклоніння багатьом богам. Виник з тотемізму, фетишизму, анімізму в період розкладу первісної общини.

Популяція – 1. Сукупність організмів, що займають обмежений ареал (територія поширення якогось об'єкта або явища), мають спільне походження за фенотипом та географічно ізольовані від інших популяцій даного виду. 2. В еволюційній теорії П. – група особин, здатна до більш-менш сталого самовідтворення (як статевого, так і безстатевого). Вона відособлена (зазвичай географічно) від інших груп, з

представниками яких (при статевій репродукції) потенційно можливий генетичний обмін. 3. З точки зору популяційної генетики П. – це група особин, у межах якої ймовірність схрещування у багато разів перевершує ймовірність схрещування з представниками інших подібних груп. Зазвичай говорять про популяції як про групи в складі виду або підвиду.

Прикладна антропологія – сукупність знань, отриманих при вивченні різних культур, орієнтованих на рішення практичних завдань, які виникають сьогодні перед суспільством.

Природний відбір – основа теорії еволюції, яка пояснює, як формуються види і як вони змінюються в часі.

Проміскуїтет (від лат. *promiscuis* – змішаний, спільний) – нічим не обмежена свобода статевих стосунків. Припускають, що він існував у праобщині людей у період переходу від тваринних до людських форм шлюбу.

Психологічна антропологія – міждисциплінарна галузь знання, яка вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функції національної самосвідомості, етнічні стереотипи тощо.

Пуналуальна сім'я – груповий шлюб між представниками одного покоління, які належать до різних соціальних груп.

Р

Раса – 1. Група популяцій, схожих за комплексом спадкових біологічних ознак, пов'язаних у процесі свого виникнення з певним географічним ареалом і природним середовищем. 2. Система популяцій, які мають певну фенотипову та генетичну схожість, що дозволяє їх відрізнити від інших подібних систем. 3. Відкриті генетичні системи, між якими, у результаті обміну генами, виникають змішані популяції.

Расизм – світогляд, в основі якого лежать положення про фізичну, психічну, інтелектуальну нерівноцінність людських рас.

Расознавство – розділ антропології, який вивчає людські раси (класифікації, походження, динаміку расових типів тощо).

Релігійна антропологія – наукова й богословська дисципліна, яка вирішує проблему людини й людського існування шляхом перспективи діалогу Бога й людини. Особливо цікавиться проблемою походження людини.

Релігія (від лат. *religio* – благочестя, побожність, святиня) – світосприйняття, а також поведінка й специфічна діяльність, пов'язана з вірою в Бога. Систему релігійних положень викладено в Священних писаннях (Біблія, Коран та ін.). Систематичним викладенням та тлумаченням релігійних учень займаються теологія та богослов'я.

Ритуал – культовий обряд, що дозволяє адекватно відобразити своєрідність людської поведінки в архаїчних і традиційних культурах.

Рід – один з основних підрозділів структури первісного суспільства. Складався з кровних родичів.

С

Світогляд – 1. Система поглядів на світ і місце людини в ньому, на ставлення людини до навколишньої реальності і на саму себе, зумовлені цими поглядами життєві позиції, переконання, ідеали, засади пізнання, спілкування та дії, ціннісні орієнтири й регулятиви. 2. Стан суспільної свідомості, спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною в єдності її теоретичного та практичного ставлення до дійсності.

Сіндіасмічна сім'я – один чоловік живе з однією жінкою, але при цьому шлюбні зв'язки розриваються, діти залишаються з матір'ю.

Соматометрія – метод антропології, який полягає у вимірюванні тіла живої людини.

Сорорат – звичай, відповідно до якого чоловік одружується одночасно або послідовно з декількома рідними або двоюрідними сестрами.

Соціалізація – сукупність взаємозалежних процесів засвоєння й відтворення індивідом необхідного й достатнього для повноцінного включення в громадське життя соціокультурного досвіду.

Соціальна антропологія – наукова дисципліна або розділ антропології, який досліджує поведінку людей у межах соціальних груп. Соціоантропологи вивчають структуру соціальних зв'язків людини, включаючи традиції, економічну та політичну активність, законодавство, звичаєве право, усталені шаблони споживання й обміну, структуру сім'ї, міжстатеві стосунки, дорослішання підлітків та їх соціалізацію, релігію тощо.

Соціогенез – процес історичного й еволюційного формування суспільства.

Спортивна антропологія – напрям загальної антропології, що вивчає закономірності морфологічних і функціональних змін, які відбуваються в організмі людини під впливом спортивної діяльності.

Суспільне життя – реальний цілісний процес існування, розвитку й взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільств), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування й духовного освоєння та перетворення дійсності людиною. Суспільне життя постає як єдність матеріального і духовного, стихійного й свідомого начал (на відміну від тваринного життя, яке є грою суто стихійних, природних сил).

Суспільство – у широкому розумінні – відмінне від природи багатовимірне внутрішньо розгалужене й водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання, в яких знаходить свій вияв всебічна й багаторівнева взаємозалежність людей.

Т

Табу – категорична заборона на різні дії людей, порушення яких повинне спричинити відповідні санкції.

Тотемізм – одна з первісних форм релігії; віра в існування тісного зв'язку між людиною або якоюсь родовою групою та її тотемом – твариною або рослиною, предметом або явищем. Рід носив ім'я свого тотему, а члени роду вважали, що походять від спільних з ним предків, перебувають з ними у кровному зв'язку. Тотем був об'єктом поклоніння. Його вважали «батьком», «старшим братом», який допомагав людям цього роду. Люди не могли вбити свій тотем, завдати йому шкоди. Уперше термін вжив Дж. Лонг наприкінці XVIII ст.

Традиція – універсальна форма фіксації, закріплення й вибіркового збереження тих або інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передачі.

Трайбалізм – архаїчні інститути і організації, що зберігаються і пов'язані з родоплеменним ладом.

Ф

Фізична антропология (від грецьк. *antropos* – людина та лат. *logos* – наука) – наука, яка вивчає виникнення людських рас, нормальні варіації фізичної побудови людини усередині цих рас, у т. ч. тому числі у зв'язку з особливостями навколишнього середовища.

Формація – стадія в розвитку суспільства, а також структура суспільства, що властива цій стадії й обумовлена способом виробництва.

Формація суспільно-економічна (від лат. *formation* – утворення, формування) – одна з наріжних категорій марксистської соціальної філософії. Запроваджена К. Марксом (уперше – в роботі «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», 1951 р.). Він розглядав Ф.с.-е. не як канон, а як органон пізнання, як дієвий інструмент рішення важливих пізнавальних

і практичних питань. Термін К. Марксом був запозичений з геології, він вдало «охоплює» суспільство водночас як процес і структуру, формування і стан, послідовність і систему. Незважаючи на сучасне критичне ставлення до нього з боку вчених, термін перспективний для подальшого розвитку науки.

Ц

Цивілізація (від лат *civilis* – гідний, вихований) – 1. Форма існування розумних істот. 2. Синонім культури, сукупність матеріальних і духовних здобутків суспільства. 3. Ступінь розвитку матеріальної і духовної культури, суспільного розвитку загалом. 4. Процес становлення громадянського суспільства. 5. Відносно самостійне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні. Термін запроваджений В. Мірабо (1757 р.) і використаний Д. Фергюссоном, а пізніше – Л.Г. Морганом та Ф. Енгельсом у періодизації історії для позначення вищої, після дикості й варварства, епохи.

Навчальне видання

Поправко Ольга

АНТРОПОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Підписано до друку 18.03.2016 р. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 16,57.
Наклад 300 прим. Зам. № 1538

Видавець

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Адреса: 72312, м. Мелітополь, вул. Леніна, 20

Тел. (0619) 44 04 64

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 16.05.2012 р. серія ДК № 4324

Надруковано ФО-П Однорог Т.В.

72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграду, 3а

Тел. (067) 61 20 700

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477